T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

HÜSEYİN EL-GÖLEVÎ'NİN *KAZA VE KADER RİSÂLESİ*'NİN TAHKİK, TAHLİL VE TERCÜMESİ

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE NAS

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

HÜSEYİN EL-GÖLEVÎ'NİN *KAZA VE KADER RİSÂLESİ*'NİN TAHKİK, TAHLİL VE TERCÜMESİ

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE NAS

DANIŞMAN: PROF. DR. HATİCE K. ARPAGUŞ

İstanbul, 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı KELAM Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi SÜMEYYE NAS'nın HÜSEYİN EL-GÖLEVÎ'NİN KAZA VE KADER RİSÂLE'SİNİN TAHKİK,TAHLİL VE TERCÜMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 8.08.2019 tarih ve 2019-25/6 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy~~ ço~~kluğu ile~~ Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28/08/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı **İmzası**

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. HATİCE KELPETİN ARPAGUŞ	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. İLYAS ÇELEBİ	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. MEHMET BULGEN	

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Sümeyye NAS

Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Bilim Dalı : Kelâm

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hatice K. ARPAGUŞ

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans, Ağustos 2019

Anahtar Kelimeler : Mâtürîdiyye, Hüseyin el-Gölevî, kazâ, kader, irâde, insan filleri

ÖZET

İnsan filleri, aidiyeti, meydana gelişi ve doğurduğu sonuçlar açısından her dönem güncelliğini koruyan bir konudur. Problemin felsefî, kelâmî ve hukukî boyutlarının bulunması, çözümün de kolay olmadığına işaret etmektedir. Bununla beraber, bazı dönemlerde, siyâsî ve sosyal birtakım faktörlerin etkisiyle insan hürriyeti meselesi şiddetli tartışmaların odağı olmuştur. Kelâm ilmi açısından, Allah Teâlâ'nın mutlak kudreti ve ezelî ilmine karşılık, insanın eylemlerindeki irâde ve gücü tartışma konusu olmaktadır. Ehl-i sünnet, bu iki unsuru telif etme gayreti içerisinde olmuş ve özellikle Mâtürîdiyye mezhebi, insan irâdesine özel bir önem göstermiştir. Bu çalışma ise, Hüseyin el-Gölevî tarafından kaleme alınan *Kazâ ve Kader Risâlesi*'ni konu edinmektedir. Bu risâle, hem Osmanlı Devleti'nin son döneminde sayısı bir hayli artan ve temelde insan özgürlüğünü konu edinen risâlelerden biri olması açısından; hem de Mâtürîdî bir bakış açısıyla insanın özgürlüğünü kanıtlamaya çalıştığı için önemli görülmektedir. Bu çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında, insan fiilleri meselesinin tarihi seyri hakkında bir özet sunulmuştur. Birinci bölümde, müellifin kazâ ve kader konusundaki yaklaşımı ve problemleri ele alışı üzerinden bir tahlil yapılmaya çalışılmıştır. İkinci bölüm ise, risâlenin tahkik ve tercümesine ayrılmıştır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname : Sümeyye Nas

Field :Basic Islamic Sciences

Programme **:** Kalam

Supervisor **:** Professor Hatice K. ARPAGUŞ

Degree and Date **:** Master, August 2019.

Keywords **:** Maturidiyya, Huseyin el-Golewî, kaza, fate, freewill, human action

ABSTRACT

Human action is always an up to date issue in terms of its state of belonging, its result and the way it occurs. The fact that the problem has philosphical, thelogical and legal dimensions makes the solution difficult. Moreover, in some periods of time the human freewill has become a topic for discussion because of political and social reasons. İn terms of Kalâm the human freewill and power in actions becomes a topic for discussion in response to the absolute power and eternal knowledge of Allah. Ahli sunnah, studied compile these two fact and especially Maturidiyyah mazhab has given a greaat importance to the idea of human-will. And the study is about "*Kaza ve Kader Risâlesi*" written by Huseyin el-Golewî tractate is important because it is one of the tractates which were commonly abundant during the last periods of Ottaman Empire and it greatly deals with the idea of human freewill. It has also great significance for it tries to prove the human freewill from a Maturidiyyah point of view. This study consist of an introductions and two parts. In the introdiction part of the thesis a summary of human actions is presented. In the firs chapter the author is approach on kaza, fate and also his methods are studied. The second part consist of the critical edition and translation of the tractate.

ÖNSÖZ

Dünya tarihi, insanoğlunun yapıp ettiklerinden ibarettir. Bu eylediklerimiz sırasında, ne kadar özgür olduğumuz sorusunun cevabı, bizi varoluşsal bir krizden kurtaracak kadar ehemmiyetlidir. Bu nedenle, söz konusu tartışma başlangıcı ve sonu kestirilmeyecek kadar hayatîdir. Biz müslümanlar içinse, dünya hayatında Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarını yerine getirmekle sorumlu tutulduğumuz için asgari düzeyde bir özgürlük alanına sahip olmamızı gerektirmektedir. Zira sorumlu tutulmanın anlam kazanması, bu eylemlerimize eşlik eden bir bilincin varlığı ile mümkün olmaktadır. Bu da Allah Teâlâ'nın, bizleri muhtâr/seçimli bireyler kıldığı sonucunu ortaya çıkarır. O halde; özgürlük insanın kaderidir.

Tezin meydana gelmesinde şüphesiz pek çok insanın emeği vardır. Bunlardan ilki olan, değerli katkılarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hatice K. ARPAGUŞ'a şükranlarımı sunarım. Tezin konusunu teşkil eden risâlenin müellifinin nisbesinin Gölevî olabileceği ihtimaline ilk işaret eden, kıymetli hocam Prof. Dr. Metin YURDAGÜR'e de şükran borçluyum. Tezimin tahkik kısmını okuma zahmetine katlanan hocam Arş. Gör. Mehmet AKTAŞ'a, tezimi okuma talebimi hiç düşünmeden kabul eden ve liseden beri üstümde hakkı olan hocam Arş. Gör. Abdulmuid AYKUL'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Diğer kısımları okuyarak fikirler veren sevgili arkadaşım Arş. Gör. Ülfer KARABULUT'a da ayrıca müteşekkirim. En zor zamanlarımda bana destek çıkan, yüreklendiren sevgili dostum Betül ACAT'a da sonsuz teşekkür ederim.

Varlıklarını her dâim hissettiğim burada adını sayamayacağım tüm arkadaşlarıma tek tek teşekkür ederim. Eğer bir başarı husûle gelmişse, şüphesiz bu; Rabbimin lutfu ve onların bana olan inancı sayesindedir.

Teşekkürlerin en özelini ise, sevgili annem, babam ve kardeşlerim hak etmektedir. Uzak şehirde yaşamanın verdiği güçlükleri göğüsleyerek, bıkmadan usanmadan sıkıntılarımı gidermeye çalışan ve dualarını hiçbir zaman eksik etmeyen kıymetli ailem ve hassaten kız kardeşlerim için Rabbime hamd ederim. Ayrıca, her halimi anlayan, merhametin ne anlama geldiğini gösteren sevgili anneme, Cenâb-ı Hak'tan sağlık ve huzur niyaz ederim.

İlk kez akademik bir çalışma yapmanın heyecanıyla, kusurlarımın iyi niyetle karşılanmasını ümit ediyorum.

Çalışmak ve gayret bizden, tevfîk âlemlerin Rabbi olan Allah'tandır.

Sümeyye NAS

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER i

ÖZET i

GENERAL INFORMATION ii

ABSTRACT ii

ÖNSÖZ iii

İÇİNDEKİLER v

KISALTMALAR vii

GİRİŞ 1

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI 2

II. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ 4

A. Risâlenin Yazma Nüshaları 7

B. Tahkikte Kullanılan Yöntem 9

III. TARİHSEL ALT YAPI 10

C. İlk Dönemde İnsan Filleri 11

D. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri 13

E. Eş'arîlerde İnsan Filleri 14

F. Mâtürîdiyye'de İnsan Filleri 16

G. Osmanlı'da İnsan Filleri 18

BİRİNCİ BÖLÜM 23

I. RİSÂLENİN TAHLİLİ 24

A. Risâlede Kullanılan Kaynaklar 24

B. Risâlenin Temel Kavramları 26

1. Kader 26
2. Kazâ 27

C. Müellifin Konuyu Ele Alışı ve Değerlendirmesi 29
1. Allah Teâlâ'nın İrâdesinin Cebri Gerektirmemesi 29
2. Allah Teâlâ'nın İlminin Cebri Gerektirmemesi 35
3. Kulun İrâdesinin Fiile Etkisi 40
4. Kulun Kudretinin Fiile Etkisi 42
5. Hadisleri Ele Alışı 49
İKİNCİ BÖLÜM 53
I. RİSÂLENİN TAHKİK VE TERCÜMESİ 54
A. Risâlenin Tercümesi 54
B. Risâlenin Tahkiki 97
SONUÇ 128
KAYNAKÇA 130
EK 1: NÜSHA ÖRNEKLERİ 137

KISALTMALAR

a. mlf.	: aynı müellif
a.s	: Aleyhisselâm
b.	: bin (oğlu)
bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
ed.	: editör
haz.	: hazırlayan
Hz.	: hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmalar Merkezi
krş.	: karşılaştırınız
md.	: madde
nşr.	: neşreden
ö.	: vefat tarihi
s.	: sayfa
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve devamı
vr.	: varak
y.y.	:yayın yeri yok

GİRİŞ

İnsan fiilleri; aidiyeti, meydana gelişi ve doğurduğu sonuçlar bakımdan ele alınan ve benlik idrakini tamamlayacak kadar önemli bir konudur. Meselenin felsefî, kelâmi ve hukukî çeşitli vechelerinin bulunması çözümün de kolay olmadığına işaret etmektedir. Bu amaçla, muhtelif açıklamalar geliştirilip farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Neticede insan hürriyeti meselesi, hâlâ güncelliğini korumaktadır.

İnsanın özgürlüğü ve eylemlerindeki tesiri İslâm düşünce tarihi içinde ikili bir yaklaşım üzerinden ortaya çıkmıştır. Bir tarafta insanın tamamen özgürlüğünü savunan, insanı eylemlerinin yaratıcısı kabul eden ve kelâmî ifadeyle "tefvîzi" benimseyen Mu'tezile yer almaktadır. Diğer tarafta ise, insanın kudret ve irâdesini kabul etmeyen ve her şeyi Allah Teâlâ'nın mutlak otoritesine havale eden Cebriyye yer almaktadır. Bu durum da meselenin, yer yer ölçüsüz ve istismara açık bir hal almaya müsait olduğunu göstermektedir. Bu ikisi arasında telif edilen görüşler, Ehl-i sünnet yaklaşımının denk geldiği yeri oluşturmaktadır. Bu telif gayreti, Eş'ariyye de olduğu gibi bazen cebre yaklaşmakta; bazen de Mâtürîdiyye de olduğu gibi tefvîze yakın bir yerde konumlanmaktadır. Fakat özellikle Mâtürîdîlik, hem Allah Teâlâ'nın mutlak kudret ve irâdesini muhafaza ederek hem de insanın sorumluluğu için gerekli olan özgürlük alanını açma hususunda önemli bir yer tutmaktadır.

Bu konuların, Mâtürîdî bir bakış açısıyla çözme gayretinin revaç bulduğu dönemlerden biri, hiç kuşkusuz Osmanlı'nın 18. ve 19. yüzyıllarıdır. Osmanlı coğrafyasında, bu doğrultuda çok sayıda eser telif edilmiştir. Bu çalışma da, söz konusu dönemde, bahsedilen gayretin bir sonucu olarak kaleme alınmış Hüseyin el-Gölevî'nin *Kazâ ve Kader Risâlesi'*ni konu edinmektedir.

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI

Kelâm ilminde "ef'âl-i ibâd" başlığı altında tartışılan insan fiilleri meselesi, anlaşılması en güç konulardan biridir. Bu meselenin kendi içinde pek çok yönü olduğu gibi, dönem içinde bazı olaylarla bağlantılı olarak gündeme gelmiş ve hakkında irili ufaklı birçok eserin telif edilmesine sebep olmuştur. Bu çalışmanın konusu olan risâle de kazâ ve kader konusunu ele alan eserlerden biridir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan inhitâtına yaklaşık altı yüz yıl etkili olduğu akılda tutularak, Osmanlı Devleti'nde Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik tartışması farklı yönlerden incelenmesi gereken bir konudur. Dolayısıyla henüz ortaya çıkarılmayı bekleyen çok sayıda yazma eserin varlığı da düşünüldüğünde, sınırlı verilerle bir karara varmak pek doğru görünmemektedir. Ancak özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda irâde üzerinden ilerleyen Hanefî-Mâtürîdî bir eğilimin varlığı[1] ve bu zaman aralığını birkaç yüzyıl öne çektiğimizde yaklaşık 15. yüzyıldan başlayan, Matürîdî mezhebini diğer mezheplerden ayıran bir literatürün geliştiği görünmektedir.[2] Bu konunun, tez için seçilmesindeki sebep yalnızca kazâ, kader ve insan özgürlüğü konusuna ilgi duyulması değil; bahsedilen durumlarla da ilgilidir. Görebildiğimiz kadarıyla 18. ve 19. yüzyılda kazâ ve kader, irâde-i cüziyye ile ilgili temelde insan özgürlüğünü konu edinen pek çok eser telif edilmiştir.[3] Yukarıda geçtiği üzere, bu durumun sebepleri telif edilmiş risâlelerle ilgili literatürün oluşması ve gerekli araştırmaların yapılması ile anlamlı bir hale gelecektir. İşte bu çalışma, konuyla ilgili literatüre küçük de olsa katkı sağlamayı hedeflemekte ve İslâm düşünce tarihinin bir parçası olan Osmanlı dönemine ait yazmaların yayımlanarak araştırmacıların istifadesine sunma amacının

---

[1] Rıdvan Özdinç, *Akıl İrâde Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrâde Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2013, s. 123.

[2] Mehmet Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetinin Osmanlı'daki İz Düşümleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XX (Sivas 2016/2), s. 52 vd.

[3] Ayrıca bu eserler çeşitli makale ve tezlere de konu olmuştur: Hatice K. Arpaguş, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Kazâ ve Kader Risâlesi ve Ayân-ı Sâbite Açısından İnsan Sorumluluğu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXX (İstanbul 2003/1), s. 51-88.; Mehmet Fatih Soysal, *Osmanlı Müelliflerinden Ahmed Âsım Efendi'nin İrâde-i Cüziyye Risâlesi ve Probleme Yaklaşımı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2003.; Hilmi Kemal Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprizâde'nin "Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader" İsimli Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2010. Öne çıkan çalışmalar arasında yer almaktadır.

tamamlayıcı bir unsuru olarak Hüseyin el-Gölevî'nin *Kazâ ve Kader Risâlesi*'ni konu edinmektedir.

Tez konusu olarak bu eseri kesinleştirmeden önce yapılan okumalarda, Hüseyin el-Gölevî'nin *Kazâ ve Kader Risâlesi* dönemin yaklaşımına uygun olarak Mâtürîdî irâde anlayışına karşı müspet bakışı devam ettirdiği görülmektedir. Hüseyin el-Gölevî'nin bu risâlesi, insan fiilleri ile ilgili Mâtürîdî-Eş'arî farklılaşmasının Anadolu coğrafyasındaki yansımalarını ortaya koyacak bilgiler ihtiva etmektedir. Söz konusu farklılaşma, aynı zamanda risâlenin telif gerekçeleri arasında zikredilmektedir. Bunun yanı sıra tartışmalı meselelerin neredeyse hepsine veciz bir şekilde değinmesi, tahkik için bu eserin tercih edilme sebepleri arasında gösterilebilir. Özetle, Hüseyin el-Gölevî'nin insan fiilleri ile ilgili meseleleri ele alışı ve risâlenin bu dönemdeki tartışmalara ışık tutacak bilgiler içermesi, bu yazma eserin tahkik için seçilmesinde etkili olan unsurlardır. Ayrıca yazma eserin mütâlaa kayıtlarının birinde yer alan aşağıdaki ibare, eserin kıymetini göstermesi açısından önemlidir:

> Mevlânâ Fâzıl Hüseyin el-Gölevî'nin bu risâlesini inceledim. Orada incilerden örülmüş esaslar ve seçkin anlamlar buldum. Bunlar ise sorulara mahal vermeyecek ve de önünden ve ardından bâtılın gelmesinin mümkün olmadığı delillere bağlanmıştır. Ayrıca Hüseyin el-Gölevî, Şeyh İmâm Mansûr el-Mâtürîdî'nin mezhebinin kazâ-i ilâhî ve kader meselesindeki görüşlerine bağlıdır. Bu da, tarîk-i müstakîme muhalefet eden mezheplerin reddine işaret etmektedir.[4]

Hüseyin el-Gölevî'nin *Kazâ ve Kader Risâlesi,* insanın özgürlüğü ve sorumluluğu bağlamında samimi bir şüphenin göstergesidir. Anadolu'nun ücra sayılabilecek bir şehrinde bu konuları merak eden ve hatta bununla da yetinmeyip birçok zorluğa rağmen, bunları sormak için İstanbul'a mektup yazan Hüseyin el-Gölevî'nin sahip olduğu dünya görüşü bizim açımızdan gerçekten dikkat çekicidir. Ayrıca yaşanılan bölgede, bu konuların tartışılıyor olması entelektüel canlılığı göstermesi açısından da risâleye, daha titiz bir gözle bakmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

---

[4] İsmail es-Sâkıb et-Tercânî'ye ait olduğu tespit edilen bu kayıt, yazma eserin fevâid sayfasında yer almaktadır. Söz konusu şahısla ilgili kaynaklarda bir bilgiye rastlanamamıştır.

Bu çalışmada, Hüseyin el-Gölevî'ye ait *Kazâ ve Kader Risâlesi* isimli risâlenin tahkik, tahlil ve tercümesi yapılmaya çalışılmıştır. Giriş kısmında, tahkik çalışmasına uygun bir şekilde, müellife, yazma eserin nüshalarına dair bilgiler, tahkikte takip edilen metot ve konunun Gölevî'ye kadarki zaman içinde uğradığı değşim hakkında genel bilgiler yer almaktadır. Yaptığımız araştırmada müellifin hayatı hakkında karşılaşılan zorluklar kaynaklar kısmında detaylı olarak ele alınmıştır. Giriş bölümünde, insan fiilleri kapsamında tartışılan meseleler genel hatlarıyla mezheplerin yaklaşımı çerçevesinde, kronolojik olarak verilmiştir. Burada tartışmaya girilmeden, Hüseyin el-Gölevî'ye kadarki süreçte temelde neler merkezinde konunun tartışıldığı anlatılmaya gayret edilmiştir. Birinci bölümde müellifin kazâ ve kader konusundaki yaklaşımı, problemleri ele alışı üzerinden bir tahlil yapılmaya çalışılmıştır. Burada, Gölevî'nin amaç edindiği kulun özgürlüğünü kanıtlamak adına Allah Teâlâ'nın ilmi ve irâdesine karşılık insanın konumu işlenmektedir. Allah Teâlâ'nın ilmî ve irâdesinin insana olan etkisi açıklandıktan sonra kulun kendi irâdesi ve kudreti tartışma konusu olacaktır. Bu başlıklarda bahsedilen meseleler İslâm düşünce tarihi boyunca uzatılmayacak, Hüseyin el-Gölevî'nin ele aldığı şekliyle açıklanacaktır. İkinci bölüm ise; *Kazâ ve Kader Risâlesi*'nin tahkik ve tercümesinden oluşmaktadır.

II. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ

Tahkikten önce inceleme kısmında müellife ve yazma esere ait bilgi edinmek amacıyla pek çok bibliyografik ve biyografik eser taranmıştır. Yapılan araştırmalarda, Hüseyin el-Gölevî'ye ait başka bir esere de rastlanamamaktadır. Kaynaklarda müellifin hayatı hakkında herhangi bir bilginin bulunamaması, risâlede yer alan verilerin daha da dikkatli bir gözle incelenmesini mecbur kılmaktadır. Buna göre, Hüseyin el-Gölevî'nin fetva sormak amacıyla kendisine öğrenci gönderdiği, 1779'a kadar İstanbul'da ikamet ettiği bilinen Karslı Muhammed Efendi[5] ile ilgili bilgiler hayatî bir önem arz etmektedir. Karslı

[5] Karslı Muhammed Efendi, kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Huzur Derslerine 1190-93 (1779) yılında mukarrir olarak katılmış; müderrislik ve İzmir mollası görevlerinde

Muhammed Efendi'nin İstanbul'a geldiği yahut da doğum yerinin İstanbul olduğuna dair bir bilgi mevcut olmadığına göre, en azından Hüseyin el-Gölevî'nin 1779 tarihine kadar fetva talebini iletmiş olması gerekmektedir. Bu durumda, tam bir tarih belirlenemese de Hüseyin el-Gölevî'nin, 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın başını kapsayan zaman diliminde yaşadığı ifade edilebilir. Bu tarihleri kapsayan Uşşâkîzâde İbrahim Efendi'nin (ö. 1724) *Zeyl-i Zeyl-i Şakâik*'ında, Şeyhî Mehmed Efendi'nin (ö. 1733) *Vekâyiku'l-fudalâ*'sında, Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî*'sinde, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyyetü'l-ârifîn* ve *Îzâhu'l-meknûn*'nunda, Bursalı Mehmed Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri*'nde, Hayreddin ez-Ziriklî'nin (ö. 1976) *el-A'lâm*'ında, Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mucemü'l-müellifîn*'ninde görebildiğimiz kadarıyla herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca müellifimizin Türk coğrafyasında yaşamış olduğundan yola çıkarak, son dönemle ilgili başvuru kitapları arasında yer alan Sadettin Nüzhet Ergun'un (ö. 1946) *Türk Şairleri*'nde ve İbnülemin Mahmud Kemal'in (ö. 1957) *Son Asır Türk Şairleri*'nde de herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Müellifin İstanbul'da yaşamadığı, en azından risâleye dayanarak ömrünün bir kısmını Erzurum'da geçirdiği kesindir. Hakkında fazla bilgiye erişememe sebepleri arasında bu durum da etkili olmuş olabilir.

Osmanlı son döneminde Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik arasında bir ayrışmadan söz edilebilir. Eş'arîliğin içinde farklı kolların olduğu ve daha çok kişiler üzerinden ele alındığı burada önemlidir. İnsan fiilleri konusunda ise, daha çok Bâkıllânî ve İsferâyînî Mâtürîdî yaklaşımı destekler mahiyette öne çıkarılmış ve yaygınlık kazanmıştır. Sonrasında ise, Mâtürîdî vurgusu, kendi kaynakları üzerinden ele alınarak öne çıkarılmaya başlanmıştır. Bu durumun sebepleri hakkında bir neticeye varmak şu an için mümkün görünmemektedir. Ancak yapılacak pek çok çalışmayla bu husus netlik kazanabilir. Ayrıca söz konusu tartışma, bu tezin ana meselesi olmadığı gibi çalışmanın hacminin de imkanı dışındadır. Bu nedenle sadece tartışmaya işaret etmekle yetinilmiştir.

---

bulunmuştur. 1202'de (1788) Şam mollası olarak görevlendirilmişse de Şam'a gidemeden 1203'de (1788-89) vefat etmiştir. Kabri İnadiye'dedir. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Westmead: Greg International Publishers 1971 (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1308'in tıpkıbasımı), IV, s. 263; bk. Ebü'l-Ulâ Mardin, *Dersleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2017, II, s. 243.

Hüseyin el-Gölevî, Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) meselelerin hallinde en önemli başvuru kaynaklarından biri olarak görmektedir. Bu doğrultuda, pek çok yerde Ebû Hanîfe'nin başta *el-Fıkhü'l-ekber*'i olmak üzere diğer eserleri kullanılmıştır. Ayrıca müellifinden de görüşlerini aktardığı başta Ebü'l-Münteha el-Mağnîsâvî'nin, Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) gibi Ebû Hanîfe şârihlerinin eserlerinden de faydalanılmıştır.

Gölevî'nin Hanefî-Mâtürîdî bir yaklaşımla hareket etmesi başta İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserini ve diğer Mâtürîdî müelliflerin eserlerini kaynak olarak kullanmaya imkan vermektedir. Bunun yanı sıra, özellikle irâdenin ontolojik zeminini hazırlayan Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (ö. 747/1346) *et-Tavzîh'*i başvurulan önemli bir kaynaktır.

Risâlenin el verdiği ölçüde tartışılan meselelerde, muhatabın Mu'tezile yerine Eş'ariyye olması, Eş'arî kaynaklardan istifade edilmesine fırsat vermektedir. İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) *Kitâbü'l-Lüma'* ve *el-İbâne an usûlüd'diyâne* isimli eserleri bu kaynaklar arasında yer almaktadır. İnsan fiilleri ile ilgili Eş'arîyye içinde önemli bir yeri bulunan Bâkıllânî'nin (ö. 403/1013) *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*'i de başvurulan eserler arasındadır.

Bu tez, ilk olarak bir tahkik çalışmasından oluştuğu için ana kaynak söz konusu risâledir. Bahsedilen kaynaklar konunun anlaşılması için başvurulan eserlerdir. Bu risâlenin tanıtılması ve tahkikte kullanılan yöntemin açıklaması aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Tahlil kısmında ise, analitik bir yöntem takip edilmeye çalışılmıştır. Mümkün olduğu kadar, meselelerin ele alınış gerekçeleri, ne şekilde ele alındığı ve nasıl sonuçlar doğurduğu üzerinden açıklamalar yapılmaya gayret edilmiştir. Bunu yaparken de risâlenin müellifi Hüseyin el-Gölevî'nin bakış açısı esas alınmıştır. Bazı noktalarda, insan fillerinin genel seyrini aktarmak için ve müellifin konuyu ele alışı doğrultusunda, meselenin anlaşılması için tasvîrî bir yöntem de izlenmiştir.

A. Risâlenin Yazma Nüshaları

Hüseyin el-Gölevî'nin nisbesi, kataloglarda Gülevî olarak kaydedilmiştir. Risâleye göre müellifin en azından bir süre Erzurum'da ikamet ettiği daha önce de ifade edilmiştir. Bu durumda, dönem dönem Erzurum, Kars ve Çıldır gibi çeşitli eyaletlere bağlanan, şu an ise Ardahan sınırlarında yer alan Göle ilçesine nispetle müellifin isminin Hüseyin el-Gölevî olma ihtimali akla gelmektedir. Ayrıca yazma nüshaların üçünde de yer alan hâmişe göre Göle'inin Ahıska'da yer alan bir köy olduğu bilgisi, Ahıska'nın Göle'yi içine alacak şekilde güneyde Çıldır, doğuda Kars, kuzeyde Tiflis ve batıda Gürcistan sınırlarını kapsadığı düşünüldüğünde daha da önem kazanmaktadır.[6] Bu durumda Gölevî nisbesini kesinleştirmektedir. Ayrıca Osmanlıca imlada "gül" (كل) kelimesinin و harfi kullanılmadan yazılmasına karşılık risâlede geçen kelimenin و harfiyle (كوله) yazılması da bu durumu destekler mahiyettedir. Bu verilere dayanarak, mezkûr risâlenin müellifinin nisbesinin Hüseyin el-Gölevî olması daha uygundur.

Hüseyin b. Habib b. Ali el-Gölevî'nin**,** *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader* isimli risâlesinin tespit edebildiğimiz kadarıyla üç nüshası bulunmaktadır.[7] Müellif eserin dibâce kısmında kendi adını zikrederek risâleyi yazma gerekçesini ifade etmiştir. Bu gerekçeyi Hüseyin el-Gölevî, anlaşılması en güç konulardan biri olan kazâ ve kader meselesini açıklamak ve cebirle meşhur olmuş "Eğer dileseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım.' sözüm gerçekleşecektir."[8] ayetinin tefsirini yapmak olarak belirlemiştir.

1. Bu nüshalardan ilki Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümünde, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader* isminde, 33 varak, 19 satır, cetvelli, nesih

---

6 Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1632, s. 408; Ahıska ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Yunus Zeyrek'in verdiği bilgiye göre 1828 yılı Rus işgaline kadar Göle, Ahıska'ya bağlı bir sancaktır. bk. Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara 2001, s. 14; Rıdvan Özdinç de Gölevî'yi tercih etmektedir. bk. Rıdvan Özdinç, "Osmanlı İrâde, Kazâ ve Kader", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XIV (İstanbul 2016/27) s. 198.

7 "Osmanlı İrâde, Kazâ ve Kader Risâleleri", makalesinde yer alan bilgiye göre Hüseyin el-Gölevî'ye ait risâlenin dört yazma nüshası bulunmaktadır. Sözü geçen nüsha Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Emanet Hazinesi 980 demirbaş numarasıyla, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader*, Ali bi Hüseyn adıyla kayıtlıdır. Yapılan incelemeye göre söz konusu nüsha bu tezin konusu olan risâlenin müellifine ait değildir. bk. Rıdvan Özdinç, "Osmanlı İrâde, Kazâ ve Kader", s. 198.

8 es-Secde 32/13.

hattıyla istinsah edilmiş nüsha 1403 demirbaş numarasına kayıtlıdır. Ciltli, müstakil risâlenin zahriyesinde “عقائد” üst başlığı altında parantez içinde risâlenin ve müellifin adı “ رسالة في القضاء والقدر” ve “مؤلفى حسين بن حبيب الكولەوي” yazmaktadır. Ayrıca, bulunduğu koleksiyonun adı ve eserin kayıtlı olduğu numaralar yer almaktadır. Risâlenin 1a varağında tezhipli serlevha mevcuttur. Dibace, “بسم الله الرحمن الرَحيم يا من جرت عادته على ربط المسببات بالأسباب” ; metin, “وبعد فيقول عبد الذليل المنيب إلى الله الغني المجيب حسين بن حبيب بن على الكولەوي الأريب إنّ مسئلة القضاء والقدر” olarak başlamakta; sonu ise, “والله اعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب وحسبنا الله ونعم الوكيل ونعم المولى ونعم النصير، والصلاة والسلام على سيّدنا محمّد خاتم النبين وعلى آله وأصحابه أجمعين” ibaresi ile bitmektedir. Bu nüsha tahkikte, (ح) rumuzu ile gösterilmektedir.

2. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümünde, 3808-1 demirbaş numarasında *Risâle fî beyâni'l-kazâ ve'l-kader* adıyla kayıtlıdır. Nesih hattıyla istinsah edilmiş, 28 varak, 19 satır, ciltli, cetvelli, mecmu‘dur ve 1b varağında serlevha vardır. 3. ve 5. varakları arası mürekkebi dağılmış, bâb başlıklarının üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Dibâce, “بسم الله الرحمن الرحيم يا من جرت عادته على ربط المسببات بالأسباب”; metin, "وبعد فيقول عبدالذليل المنيب إلى الله الغني المجيب حسين بن حبيب بن على الكولەوي الأريب ان مسئلة القضاء والقدر" ibaresi ile başlamakta; sonu ise “والله اعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب وحسبنا الله ونعم الوكيل ونعم المولى ونعم النصير، والصلاة والسلام على سيّدنا محمّد خاتم النبين وعلى آله وأصحابه أجمعين” ibaresi ile bitmektedir. Bu nüsha tenkitli metinde (ص) harfiyle gösterilmektedir.

3. Risâlenin üçüncü nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A5221 numarasıyla kayıtlıdır. Risâlenin adı, *Risâle mûceze fî beyâni'l-kazâ ve'l-kader* olarak yazılmış; müellifi ise yanlışlıkla Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî olarak kaydedilmiştir. Ciltli, cetvelli, müstakil nüsha 30 varak, 19 satır ve nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Zahriyesinde, risâlenin adı رسالة موجزة في بيان القضاء والقدر” yazmaktadır. Dibâce, “بِسم الله الرحمن الرحيم يا من جرت عادته على ربط المسببات بالأسباب” ; metin, “وبعد فيقول عبدالذليل المنيب إلى الله الغني المجيب حسين بن حبيب بن على الكولەوي الأريب إنّ مسئلة القضاء والقدر” ile başlamakta; sonunda ise, “والله اعلم بالصّواب وإليه المرجع والمآب وحسبنا الله ونعم الوكيل ونعم المولى ونعم النصير، والصلاة والسلام على

“سيّدنا محمّد خاتم النبين وعلى آله وأصحابه أجمعين” ibaresi yer almaktadır. Tahkikte bu nüshanın rumuzu (أ) ile gösterilmektedir.

Ayrıca yazma nüshaların ilk ve son sayfalarının fotoğrafları ek kısmında yer almaktadır.

B. Tahkikte Kullanılan Yöntem

Hüseyin b. Habib el-Gölevî’nin, *Risâle fi kazâ ve’l-kader* isimli eserinin mezkûr nüshaları arasında, esas nüsha kabul etmeyi mümkün kılacak (müellif nüshası olması vb.) bir durum tespit edilememiştir. Eldeki nüsha sayısının dipnotta karışıklığa sebebiyet vermeyeceği göz önünde bulundurularak mevcut üç nüshanın da tahkikte kullanılması uygun görülmüştür.

Tahkikte en önemli noktalardan biri olan imlâ ve noktalamaya azamî önem gösterilmeye çalışılarak, noktalama işaretleri eklenmiştir. Metinde geçen ayetler ve alıntılamalar tırnak içinde gösterilmiş ve dipnotta kaynağına işaret edilmiştir. Ayetlerin tamamı harekeli olarak çiçekli parantez (﴿﴾) içinde kullanılmıştır. Muhakkikin yaptığı her ilave köşeli parantez ([]) içinde, üç satırdan kısa alıntılar ise çift tırnak işareti («») içinde belirtilmiştir. Müellifin çeşitli eserlere yaptığı atıfların da kaynağı tespit edilmiş ve dipnotta gösterilmiştir. Üç satırdan uzun olan alıntılar hadisler de dahil olmak üzere içerlekle gösterilmiştir. Hadis tahricinde en fazla iki kaynakla iktifa edilmiş, hadisin sıhhatiyle ilgili bir yorumda bulunmaya gidilmemiştir.

Arap dilinin yapısı gereğince, atıf yapılan zamirlere veya herhangi bir kelimenin şerhine ilişkin hâmişte verilen açıklamalar tercüme içerisinde verildiği için ayrıca dipnot ile gösterilmemiştir.

Metinde geçen bazı sözcüklerin imlâsı günümüz Arapçasında kullanılmadığı için, tahkikte modern kullanımı tercih edilmiştir. Bu sözcükler sağ tarafta yeni kullanımı, sol tarafta eski kullanımı olmak üzere aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

مسئلة	مسألة
صلوة	صلاة
ثلثة	ثلاثة
عقايد	عقائد
هديها	هدها
قيمة	قيامة
جايز	جائز
مشكوة	مشكاة
عايشة	عائشة
جايع	جائع
جاير	جائر
حمايم	حمائم

III. TARİHSEL ALT YAPI

İlk dönemlerden itibaren, çeşitli isimlendirmelerle insanın fiilleri, özgürlüğü, sorumluluğu ile ilgili konuların felsefe, kelâm ve tasavvuf ekolleri arasında tartışılageldiği daha önce de dile getirilmiştir. İnsan fiilleri başlığı, bu konuyla alakalı tartışmaların tümünü içermesi açısından seçilmiştir. Burada ef‘âl-i ibâd tartışmlarının genel bir seyri kısaca gösterilmeye çalışılacaktır. Daha çok farklılıklar üzerinden mesele ele alınmaya çalışılacak ve olabildiğince belli başlı isimler üzerinden konunun ilerlemesi sağlanacaktır. Elbette kelâmî ekoller üzerinden bu konuyla ilgili açıklamalar yapılacaktır. Maksat, bu tartışmaları, ana kaynaklar üzerinde derinlikli incelemek ve açıklığa kavuşturmak değil; okuyucuyu konuya hazırlamaktır. Zira bu kadar geniş bir zaman dilimi söz konusu edildiğinde, böylesi tartışmalı bir konunun derinliklerine nüfuz etmek ne bu tezin konusu kapsamındadır ne de bu çalışmanın hacminin kâfi geleceği bir durumdur. Bu sayede, meselenin daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlayacağı umulmaktadır.

Ayrıca Osmanlı dönemi ile ilgili, Eş‘arîlik-Mâtürîdîlik tartışmaları göz önüne alınmaksızın yeni bir başlık eklenmiştir. Buradan maksat, konunun yeni bir

coğrafyada ele alınışının varsa farklılığını göstermek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Ayrıca Gölevî'nin daha erken bir dönemde yaşadığı tahmin edildiği için, Yeni İlm-i Kelâm dönemine değinilmemiştir.

C. İlk Dönemde İnsan Filleri

Hz. Peygamber'in âhirete irtihalinin ardından başta hilafet olmak üzere bazı konularda tartışmalar ortaya çıkmıştır. Hilafet meselesiyle irtibatlı olarak iman meselesi açıklığa kavuşturulmaya çalışılan bir konu olmuştur. Bu ihtilafların, birbirleriyle kesin çizgilerle ayrılmasının mümkün olmadığı akılda tutularak, kader ile ilgili ilk farklı görüşler Mabed el-Cühenî'ye (ö. 83/702[?]) ve Gaylân ed-Dımaşkî'ye (ö. 120/738 civarı) nispet edilir. Fakat bu, ihtiyatla karşılanmıştır. Çünkü konumu itibarıyla ilk kez bu konuyu tartışan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) olmuştur.[9] Onun bu konuda kaleme aldığı *Kader Risâlesi,* Kur'ânî nasları dikkate alarak insanın sorumluluğu konu edinen sistemli ilk eser olarak kabul edilmektedir.[10]

Hasan-ı Basrî, *Kader Risâlesi*'nde birçok tartışmalı noktaya temas etmiş ve daha sonra gelişecek olan kader tartışmalarının özünü teşkil edecek bilgilere yer vermiştir. Hasan-ı Basrî bu risâleyi, halife Andülmelik b. Mervan'ın kaderle ilgili daha önce ifade edilmeyen farklı görüşleri Hasan-ı Basrî'den duyduğunu belirterek ondan bu konu hakkında cevap yazmasını istemesi üzerine kaleme almıştır. Hasan-ı Basrî, Emevî hükümdarlarının halka karşı sert politikalarını Allah Teâlâ'nın bir takdiri olarak ifadelendirmesi Hasan-ı Basrî'nin risâlesinin arka planını oluşturmaktadır. O, açık bir şekilde Allah Teâlâ'nın takdirinin kullarını, işlerinde mecbur kılmadığını ortaya koyar.[11] Sözgelimi, Hasan-ı Basrî, Allah Teâlâ'nın ayetleriyle doğru yolu gösterdiğini, insanın kendisinin bundan

---

9 Mustafa Öz, "Mabed el-Cühenî", *DİA,* Ankara 2003, XXVII, 281.

10 Michael Schwarz, "Hasan Basrî Kader Risâlesi Üzerine Bir İnceleme" *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* II, sy. 3, (Çorum 2003/1), s. 124.

11 Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risâle", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* VIII, (Samsun 2008/1), s. 368.

sonra ya doğru yola saparak şükredici ya da yanlış yolu tercih ederek nankör olduğunu ifade etmektedir.[12]

Görüldüğü gibi, kaderle ilgili yazılı ilk metin kabul edilen Hasan-ı Basrî'nin risâlesinde insanın özgürlüğü, henüz bir kavramsallaştırma oluşturmadan delillendirilmeye çalışılmıştır. Hasan-ı Basrî, Allah'ın takdirinin cebri gerektirmeyeceği, insanların kendi yapıp etmelerinden sorumlu olduğunu; hem Allah'ın adaletine uygun düşmeyeceği hem de insan fıtratına ters olduğu üzerinden samimi bir şekilde açıklamaktadır.[13]

Öte yandan Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) yalnızca Allah'ın fiili olduğunu, insanlara nispet edilen fiillerin mecaz yoluyla olduğunu iddia etmektedir. İnsanın bu filler için gerekli olan kuvveti ve irâdesi de Allah Teâlâ tarafından yaratılmıştır.[14] Cehm b. Safvân'ın bu görüşleri, onu Cebriyye'nin kurucusu yapmaktadır. Gerçek manada insana ait hiçbir alan bırakmayan Cebriyye'nin karşısında, Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) kurucusu kabul edilen Mu'tezile yer almaktadır. Mu'tezile'nin burada esas aldığı husus ilk dönemden beri adalettir. Zira, insanın dinî yükümlülüklerinin olduğu Kur'ân'da açıkça belirtildiği halde, Allah Teâlâ'nın da kötülük işlemeyeceği akılla sarih bir şekilde bilindiğine göre insanın özgür olmasından başka seçenek kalmamaktadır.[15]

Yine ilk dönemin kurucu isimlerinden Ebû Hanîfe (ö. 150/ 767) ise, bu konulara temas etmektedir. Cebr ve tefvîzi telif eden yaklaşımında, meseleye henüz kavram halini almayan kesbi kazandırmıştır.[16] Ebû Hanîfe, bununla birlikte, insanın fiillerinde ihtiyâr sahibi olduğu ve taâtı ve mâsiyeti yapabilmek için kudrete (kuvvet) sahip olduğunu da ifade etmektedir. Bu kudretin, ise hem taât

---

12 Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risâle", s. 369.

13 Michael Schwarz, "Hasan Basrî Kader Risâlesi Üzerine Bir İnceleme", s. 141.

14 Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* (nşr. Helmut Ritter), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1963, s. 279.

15 Macid Fahri, *İslâm Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş* (çev. Şahin Filiz), İstanbul: İnsan Yayınları 1998, s. 32.

16 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhül'ekber*, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015, s. 73. Kesb teriminin ilk dönem kullanılışı ile ilgili farklılar için bk. Hatice K. Arpaguş, "İmam Mâtürîdî'ye Göre İnsan Fiilleri", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (ed. Hülya Alper) İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 20118, s. 217-218.

hem de msiyet için aynı olduğunu söylemektedir. Ebû Hanîfe'nin karşı çıktığı görüş, Mu'tezile'nin ileri sürdüğü Allah Teâlâ'nın şerrin yaratıcısı olmadığı görüşüdür. Ebû Hanîfe ise, buna itiraz ederek, Allah Teâlâ'nın hayrı ve şerri yarattığı ve dolayısıyla irâde ettiği üzerinde durmaktadır.[17]

D. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri

Mu'tezile, Allah Teâlâ'nın insanın fillerinin yaratıcısı olmadığı hususunda fikir birliği içindedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Allah Teâlâ'nın adalet prensibi, O'nun şerri yaratmayacağını açıkça ortaya koymaktadır. O halde fiiller insanla ilgilidir ve bu durum da kulun kendi fiilinin mûcidi/muhdisi olmasını gerektirmektedir.[18] Mu'tezile'de insanın fillerinin hâliki olduğu kavramsallaştırması ise, Ebû Ali el-Cübbâî'ye (ö. 3030/916) aittir. Onun öncesinde, yaratma lafzının insan için kullanımından kaçınılmakta; mûcid ve muhdis kavramları tercih edilmektedir. Fakat Ebû Ali, bu durumu ayetler üzerinden delillendirmektedir. Kendisinden sonra ise; terim olarak hâlikin kullanıldığı görülmektedir.[19]

Mu'tezile, insanın ihtiyârî fillerinde başka hiçbir yönlendiricinin olmamasını gerekli görmektedir. İnsanın sadece kendi irâdesi ve tercihi doğrultusunda fiil meydana gelmelidir. Bunun mümkün olabilmesi de insana ait bir istitâatın mevcut olmasını gerektirmektedir. Yanı sıra, bu istitâatın fiilden önce mevcut, sürekli bulunmasını da gerektirir. Mu'tezile'nin genelinde kabul edilen bu husus, kudretin bekâ sıfatı taşıyıp taşımadığı ile ilgili tartışılmıştır. Ebü'l-Huzeyl ve Mu'tezile'nin çoğunluğu kudretin bâki olduğunu kabul etmektedir.[20] Onlar istitâtın araz olduğunu kabul ettikleri halde, insanın fiillerindeki hakimiyetini göstermek için, istitâatın bekâ sıfatına sahip olduğunu

---

[17] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhül'ebsat, İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015, s. 48 ve 59.
[18] Eş'arî, *Makâlât,* s. 227-228.
[19] Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, İstanbul: İSAM Yayınları 2011, s. 371.
[20] Eş'arî, *Makâlât,* s. 230.

savunmuşlardır. Basra Mu'tezile'sinden Cübbâîler ve Kâdî Abdülcebbâr da kesin bir şekilde kudretin fiilden önce olduğunu vurgulamaktadırlar.[21]

Mutezile fiilden önce bulunan bu kudretin iki zıttı içerdiğini de genel olarak kabul etmektedir.[22] Kulun kudreti ile ilgili olarak özellikle, bir fiilde iki makdûrun etkisinin bulunamayacağı, kesin bir dille reddedilmektedir. Onlara göre fiilde tek bir kudretin etkisi vardır; o da bahsedildiği gibi insana aittir. Ebû Ali el-Cübbâî de, fiilde kesb ve yaratma ayrımına kapı aralayacağı için, bu konu üzerinde durarak, bir makdûrun iki kudretin etkisi altına giremeyeceğini açıklamaktadır. [23]

Anlaşıldığı üzere Mu'tezile, kader ve kulların fiilleri konusunda genellikle yeknesak bir yapı arz etmektedir. Bu konuda mezhep içinde farklı yaklaşımlar pek fazla ortaya çıkmamıştır. Onların temelde üzerinde durdukları şeyler, insanın fiillerinde yaratıcı konumda olduğu ve bunun için gerekli olan tüm şartların insana verilmesidir. Ayrıca kesb gibi bu durumu zedeleyecek veya bunun aksine imkan verecek her fikre karşı çıkmışlardır.

E. Eş'arîlerde İnsan Filleri

Basra Mu'tezile'sinin önde gelen isimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin himayesinde ömrünün bir kısmını geçiren İmam Eş'arî, Mu'tezile'yi karşı çıkanların başında gelmektedir. Allah Teâlâ'nın mutlak kudretine ve irâdesine her fırsatta vurgu yapan İmam Eş'arî, insanın özgürlüğünü de bu perspektiften ele almaktadır. Ona göre Allah Teâlâ her şeyin yaratıcısıdır ve insanın her türlü fiilini de Allah Teâlâ yaratmaktadır. Yaratma konusunda insanın herhangi dahli söz konusu değildir. Diğer yandan, kulun sorumluluğunu temellendirmek için de İmam Eş'arî, kesbi kullanmıştır. Ona göre ızdırârî ve iktisâbî hereketin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. İktisâbî harekette insan, bu işe gücünün yani istitâatın olduğunu

[21] Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-hamse* (çev. İlyas Çelebi), İstabul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2013, II, s. 156; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, s. 373.
[22] Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 160
[23] Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, s. 374.

bilir. Izdırârî harekette ise mani olacak herhangi bir gücünün olmadığının farkındadır. İşte insanın, istitâatı ile bir işte bulunması onun kesbidir.[24]

İmam Eş‘arî'ye göre bu kudret fiille birlikte bulunur ve Allah Teâlâ tarafından yaratılır. Bu kudret, ne için verilmişse onun için vardır ve dolayısıyla iki zıttı içermez.[25] Bunun yanı sıra İmâm Eş‘arî, bir ihtiyârdan ya da irâdenin varlığından bahseden herhangi açıklamada bulunmaz ve daha çok Allah Teâlâ'nın irâdesi üzerinde durur. Belki de o irâdenin Allah Teâlâ tarafından yaratılmadığını düşünüyor olsaydı bunun sonsuz tekrara varacağını ifade ederek meseleye açıklık getirirdi.[26]

İmam Eş‘arî'den sonra gelen Eş‘arî kelâmcı Ebû Bekir Bâkıllânî, (ö. 403/1013) kesb konusunda daha açık fikirler geliştirmiştir. O, İmâm Eş‘arî gibi açıkça bir irâdeden veya seçmeden bahsetmemektedir. İstitâat ile ilgili, fiilin aslına değil; insana sıfat oluşuna imkan verecek bir etkisinin olduğunu kabul eder. İmam Eş‘arî'den bu görüşüyle ayrılmaktadır.[27] Nitekim Bâkıllânî, fiilin yaratma yönünü asıl olarak kabul ederek bu noktada insanın herhangi bir müdahalesinin mümkün olmadığını kabul eder. Diğer yandan ise, insanın yaratılmış bir kudretle fillerinin kendisinin sıfatı olduğunu savunur ve ona göre kesb bu anlama gelmektedir. Bu sayede insanın yapmış olduğu eylem, aslen Allah Teâlâ'ya vasfen ise, insana ait olabilmektedir.[28] Neticede insan kendi yapıp etmesinin sorumluluğunu alabilmektedir.

Eş‘ariyye içindeki diğer bir yaklaşım Ebû İshâk el-İsferâyînî'de (ö. 418/1027) de görülmektedir. O, kulların fiileri ile ilgili, bir makdûrun iki kudretin etkisi altına girebileceğini ve insanın kudretiyle Allah Teâlâ'nın kudretinin fiil

---

[24] Binyamin Abrahamov, "Kitâbü'l-Lüma‘ya Göre Eş‘arî'nin Kesb Teorisinin Yeniden İncelenmesi" (çev. Hayrettin Nebi Güdekli), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, (2011/1), s. 193.

[25] Mustafa Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, Ankara: TDV Yayınları 2016, s. 169.

[26] Binyamin Abrahamov, "Kitâbü'l-Lüma‘ya Göre Eş‘arî'nin Kesb Teorisinin Yeniden İncelenmesi", s. 193.

[27] Şerafeddin Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri,* Ankara: TDV Yayınları 1997, s. 131.

[28] Şerafeddin Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri,* s. 195-197.

için gerçek anlamda müessir olacağını kabul etmektedir. Bu görüş Mâtürîdî anlayışa oldukça yakın görülmüş; fakat bazı müellifler tarafından da eleştirilmiş.[29]

Eş'ariyye içinde mezhebin bu konudaki görüşlerini, daha özgürlükçü bir zeminde ele alanlar olduğu gibi; daha cebrî bir anlayışa yaklaştırmak isteyen müellifler de vardır. Ayrıca İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085 gibi kendi içinde de, zamanla cebirden özgürlüğe doğru bir yaklaşımı tercih edenler olmuştur. O, ilk eserlerinde irâde ve kudretle ilgili insana ait olan kısmı, oldukça sınırlandıran bir anlayışı benimserken, sonraları insanın özgür irâdesinden ve seçme hürriyetinden bahsetmektedir.[30] Sözgelimi, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), istitâatın fiilden önce olduğunu kabul etmekle beraber irâdeyi dâilerle izah etmiş ve bunların Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını savunmuştur.[31] Bu da, insanın "muhtâr görünümlü muztâr" olduğu sonucunu doğurmaktadır.

Anlaşılacağı üzere, genel bir çerçevede Eş'arî ekolu kulun fiilleri ve kader tartışmalarında ilk dönem daha özgürlükçü bir yaklaşımın varlığından söz edilebilir. Özellikle Bâkıllânî'nin bu konuda başat rol oynadığı görülmektedir. Râzî sonrası ise Eş'arî tavrın cebre yakın bir noktada yer aldığı kabul edilebilir. Genel olarak ise; insanın irâdesine ayrılan yer, kısıtlı bir zeminde tutulmuş ve cebr-i mutavassıt tavır sürdürülmüştür.

F. Mâtürîdiyye'de İnsan Filleri

Mâtürîdiyye mezhebi irâde konusundaki kendine has fikirleriyle diğer mezhepler arasında tebârüz etmiştir. Mâtürîdiyye mezhebi de, Allah Teâlâ'nın, her şeyin yaratıcı olduğunu muhafaza edip, insanın özgür ve sorumlu olduğunu temellendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla, özellikle insanın irâdesi üzerinde durmuş ve insanın fiildeki katkısını ifade etmek için çeşitli teoriler geliştirmiştir.

İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944), Ebû Hanîfe geleneğini tevârüs ettiği düşünüldüğünde, insanın ihtiyârını kabul ettiği açıktır. Onun kulların fiilleri ile

[29] Mehmet Fatih Soysal, *Osmanlı Müelliflerinden Ahmed Âsım Efendi'nin İrâde-i Cüziyye Risâlesi ve Probleme Yaklaşımı*, s. 60-61; Ahmed Âsım Efendi, İsferâyînî'nin yaklaşımını eleştirmektedir.
[30] Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul Nûn Yayıncılık y.y, s. 179 ve 183-184.
[31] Hamdi Gündoğar, "Fahreddin er-Râzî'de İrâde-Fiil İlişkisi", *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, sy. 6, (Şırnak 2016/2), s. 63; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, s. 94.

ilgili ortaya koyduğu en önemli husus fiile tayin ettiği yönlerdir. İmâm Mâtürîdî, Allah Teâlâ'nın ve insanın gerçek fâil olduğunu kabul eder. Bu durumda da, fiil için kullanılan kudretin ve irâdenin fiile gerçek manada tesir etmesi gerekmektedir. Bu takdirde, fiil yaratma yönünden Allah Teâlâ'ya, kesb yönünden ise insana ait olmalıdır.[32] İmâm Mâtürîdî'nin en önemli takipçilerinden biri olan Ebû Muîn en-Nesefî de (ö. 508/1115), bu görüşü savunmuş ve geliştirmiştir. Ona göre bu ortaklıkta, biri için geçerli olan şey, hiçbir surette diğeri için geçerli olamamaktadır.[33] Kabul edilen bu cihet teorisi, aynı zamanda bir makdûrda iki kudretin müessir olabileceğini de kanıtlamaya imkan vermektedir. Nitekim ortaklıkta iki kudretin de etki alanının tamamen farklı olduğu açıkça ortaya koyulduğu takdirde, bu konuda bir sakınca kalmamaktadır.

İnsana ait irâde konusunda ise, İmâm Mâtürîdî ve Nesefî daha muğlak bir tavır içindedir. Onlar bu irâdenin varlığını kabul etmekle beraber yaratılmış olup olmadığı ile ilgili açıkça bir yargıda bulunmazlar.[34] Bu konuda daha net açıklamalar Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1347) tarafından gelmektedir. Sadrüşşerîa, irâdenin yaratılmamış olduğunu temellendirmek için "hâl" teorisini farklı bir şekilde kullanmış ve irâdenin ne mevcut ne madûm, yalnızca bir "hâl"den ibaret olduğunu savunmuştur. O, bu "hâli" îka' olarak isimlendirmiştir.[35] Bu konudaki fikirleri kendisinden sonra pek çok âlimi etkilemiş ve Mâtüridiyye içinde de oldukça itibar görmüştür.

Görüldüğü gibi, mezhebin teşekkülünden itibaren açık bir şekilde, insanın fiilerine olan tesiri üzerinde durulmuş ve insanın sorumluluğu yaratılmamış bir irâde üzerinden temellendirilmeye çalışılmaktadır. Tezin konusu olan risâlenin müellifi de, Mâtürîdî bir yaklaşıma sahip olduğu için burada daha fazla detaya girilmeye gerek duyulmamıştır. İlerde, bahsi geçen bölümlerde konu etraflıca incelenecektir.

---

32 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, Ankara: Otto Yayınları 2017, s. 39.

33 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, s. 52.

34 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, s. 57.

35 Asım Cüneyd Köksal, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakîliği Meselesi- Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul 2012/2), s. 18-19. Hüseyin el-Gölevî de irâdeyi temellendiriken bu husus üzerinden bir açıklamayı benimsemiştir. Bu nedenle, konu hakkındaki tartışmalar aşağıda detaylı olarak ele alınacaktır.

G. Osmanlı'da İnsan Filleri

Osmanlı ilmî geleneği ile ilgili çalışma yapmak, Osmanlı'nın miras aldığı birikiminin iyi bir şekilde kavranmasını ve tevârüs ettiği müktesebâtın pek çok farklı etmenle ilişkili olduğunun anlaşılmasını gerektirmektedir. Ancak bu şekilde bu coğrafyada, özgün bir sentezin ortaya koyulduğu fark edilebilir. Bu alanda yapılan çalışmalar oldukça parçalı ve bir gelenek oluşturma fikrinden uzaktır. Bunun yanı sıra birçok eserin hâlâ yazma olarak bulunması ve Arapça, Farsça gibi dil çeşitliliğinin geniş olması bu alanda araştırma yapmayı zorlaştıran faktörlerdendir. En büyük zorluk ise, bu geniş zaman-mekân kesiti içerisinde kayda değer fikirlerin neşet etmediğine inanan zihniyettir. Son dönem araştırmacılarının, Osmanlı dönemi ile ilgili çalışmalar yapması, bu düşüncenin artık silinmeye başladığının göstergesidir.

Osmanlı'da İznik'te kurulan medersenin ilk müderrisi olan Dâvûd-ı Kayserî (ö. 751/1350), Osmanlı'da mutasavvıf âlim tipinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir.[36] Kendisinden sonra gelen Mollâ Fenârî (ö. 834/1431) ise, aynı bütünlüğü devam ettirmektedir. Kelâmla ilgili ta'lîkât ve şerh türü eserler yazmıştır.[37] Molla Fenârî, Osmanlı'nın kuruluş döneminde yaşamış olduğu için, bundan sonraki Osmanlı düşüncesi için de Dâvûd-ı Kayserî ile birlikte kurucu rol oynamıştır. O, bu konuda Allah Teâlâ'nın yaratıcı, kulun ise kesb edici olduğunu her Ehl-i sünnet mensubu gibi kabul ederek, "Allah Teâlâ'nın amelleri kulların kesbine ve cüzî irâdelerine nispet ettiğini" açıkça ifade eder.[38] Molla Fenârî, fillerin kesble insana nispetini dile getirerek Cebrî ve Mu'tezilî yaklaşımı doğru bulmadığını açıklamaktadır. Molla Fenârî, kulun kesbinin ise, kulda var olan ama Allah Teâlâ'nın yaratmadığı bir kuvvet olduğunu ifade etmektedir. İnsanın kesbi ne yöne sarf edilirse, Allah Teâlâ fiili o şekilde yaratır. Ona göre Allah Teâlâ'nın yaratması, işte kulun bu kesbine göredir. Molla Fenârî, her ne kadar bu konuda irâde-i cüziyye veya ihtiyâr terimini kullanmasa da bahsettiği açıklama tarzı, tam

---

[36] Metin Yurdagür, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2017, s. 121.

[37] İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 246.

[38] Orhan Şener Koloğlu, "Osmanlı Kelâm Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, Bursa 2010, s. 390.

olarak Mâtürîdî bir bakış açısını yansıtmaktadır.[39] Onun Allah Teâlâ'nın yaratmasını insanın kesbine bağlaması, Allah Teâlâ'nın bu konudaki bilgisinin de, fiilin meydana gelişiyle olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten Molla Fenârî'de açıkça ilmin malûma tâbi olduğunu kabul ederek yine klasik bakış açısını devam ettirmektedir.[40]

Bir diğer Osmanlı âlimi İbn Hümâm (ö. 861/1457) da daha çok irâde üzerinde durmakta ve irâdenin yaratılmamış olduğunu savunmaktadır. Ona göre insan, sağlam bir irâde ile (azm-i musammem) bir fili yapmayı ister. Bundan sonra bu sağlam irâde ile Allah Teâlâ o fiili yaratır. İbn Hümâm, bu irâdenin Allah Teâlâ tarafından yaratılmadığını savunmakta ve fiildeki farklı yönler yaklaşımıyla insanın fiilindeki tesirini, bağımsız irâdeyi devreye sokarak genişletmektedir.[41]

Osmanlı devrinin önemli isimlerinden biri olan Kemâlpaşazâde (ö. 940/1534), hem felsefe hem kelâmda, çoğu risâle olmak üzere pek çok eser kaleme almıştır. Kemalpaşazâde, kulların fiilleri ile ilgili kesb veya irâde üzerinden bir açıklama yapmamaktadır. O daha çok Allah Teâlâ'nın ezelî ilminin, insanın eylemleri üzerindeki etkisini konu edinmektedir. İlk olarak ezelî ilmin zaman dışı olduğunu açıklayan Kemalpaşazâde, Allah Teâlâ'nın her şeyi, şimdi olarak bildiği üzerinde durur. Öncelik sonralık ancak hâdis ilim sahipleri için geçerlidir. Bu bilgide her şey hükmî, değişmeyen, ezelî ve ebedî olarak yer alır.[42]

Kemalpaşazâde, varlık kategorileri üzerinden yaptığı açıklamalarda ilâhî ilmin, insanın seçimini elinden almadığını kanıtlamaya çalışır. Bunu Ebû Cehil'in imanı ile ilgili verdiği bir örnek üzerinden yapar: Ebû Cehil'in iman etmesi Allah Teâlâ'nın ezelî ilmi üzere mümteni'dir. Fakat bu imkansızlık zâtî bir imkansızlık değil, başkası tarafından, yani Allah Teâlâ'nın takdiri ile imkansız hale gelmektedir. Çünkü Ebû Cehil'in iman etme eylemi, bizâtihî mümkündür. Allah Teâlâ'nın bu durumu imkânsız kılması ancak bunun vukûu açısındandır. O halde,

[39] Orhan Şener Koloğlu, "Osmanlı Kelâm Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî", s. 391.
[40] Orhan Şener Koloğlu, "Osmanlı Kelâm Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî", s. 391-392. Orhan Şener Koloğlu, Osmanlı'da fiil konusunda Mâtürîdî-Eş'arî ayrımının belirginleştiğini ve Osmanlı kelâmcılarının bu konuda genel olarak Mâtürîdî olduklarını ifade etmektedir.
[41] Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, s. 55.
[42] Şamil Öçal, *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemâlpaşazâde'nin Düşünce Dünyası*, İstanbul: İz Yayıncılık 2013, s. 382-383.

Kemalpaşazâdeye göre, "bir şeyin öz olarak imkansızlığı ile, Allah Teâlâ'nın o şeyin vukûunu hükmen imkansız hale getirmesi arasında fark vardır."[43] Ayrıca Kemalpaşazâde, ilâhî ilmin malûma tâbi olduğunu kabul ederek bu ilmin, insanı baskı altında bırakmadığı görüşünü de desteklemektedir.[44]

Kemalpaşazâde, her ne kadar çeşitli akıl yürütmelerle insanın eylemlerindeki imakanı açıklamaya çalışsa da, neticede Allah Teâlâ'nın eşya üzerindeki taallukunun bir sır olduğunu söylemektedir.[45] Bu da meselenin hallinin bir çıkmaza girdiğine işaret etmektedir. Fakat o kesin bir şekilde Cebriyye'ye karşı çıkmakta ve bunu ayet ve hadislerle desteklemektedir. Allah Teâlâ'nın takdirinin insanın ihtiyârını çekip almadığını, kader inancının da kudret ve irâdeyi ortadan kaldırıcı bir nitelikte olmadığını ifade etmektedir.[46]

Taşköprizâde Ahmed Efendi de (ö. 968/1561), Osmanlı dönemi önde gelen müelliflerindendir. O da kazâ ve kader konusunda müstakil bir risâle kaleme alarak bu meselelerin tahkikini yapmıştır. Allah Teâlâ'nın ezelî ilminin malûma tâbi olduğunu kabul eden Taşköprizâde, kulların filleri konusunda farklı tasnifler yapmıştır.[47] Onun bu konuda etraflıca tartıştığı pek çok konu olmakla birlikte bizim dikkat çekeceğimiz farklılık Eş'arî ve Mâtürîdî yaklaşımı ele alış biçimidir. Taşköprizâde, fiilleri ızdirârî kabul etmesiyle Cebriyye ve Eş'ariyye'yi; ihtiyârî kabul etmek açısıyla da Kaderiyye ve Mâtürîdiyye'yi aynı kategoride kabul etmektedir. İkisi arasındaki farkı ise; Eş'arîlerin fiilin gerçekleşmesini, îfasına yakın bir irâdeyle meydana geldiğini, Mâtürîdîlerin ise, fiilin tercihi esnasında bir irâdeyle fiilin gerçekleştiğini benimsemelerinde görmektedir. O, Cebriyye'nin ve Mu'tezile'nin görüşlerinin geçersiz olduğunu da ispatlamaya çalışır. Neticede Taşköprizâde'ye göre, "insanın Allah Teâlâ'nın doğrudan müdâhil olmadığı bir irâdesi vardır. Ancak insanın kudreti mahlûktur. Kudretin fiili yapma veya terk

---

43 Şamil Öçal, *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemâlpaşazâde'nin Düşünce Dünyası,* s. 385.
44 Şamil Öçal, *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemâlpaşazâde'nin Düşünce Dünyası,* s. 387.
45 Şamil Öçal, *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemâlpaşazâde'nin Düşünce Dünyası,* s. 388.
46 Şamil Öçal, *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemâlpaşazâde'nin Düşünce Dünyası*, s. 395. Şamil Öçal, Kemalpaşazâde'nin temelde kaderci bir eğilime sahip olduğunu düşünmektedir.
47 Taşköprizâde, fiillerle ve sıfatlarla ilgili çeşitli tasnifler yaparak farklı yönlerden meseleyi ele almaktadır. bk. Hilmi Kemal Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprizâde'nin "Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader" İsimli Eseri,* s. 100.

etme yönünden müsâvî olması fiilin kula nispetini anlamlı kılar. Fiil bu iki kudretin mecmûudur."[48]

Sonraki dönem Osmanlı müellifi, aynı zamanda Birgivî'ye (ö. 981/1573) olan bağlılığı da bilinen Dâvûd-ı Karsî (ö. 1169/1756), insan filleri konusundaki görüşlerinde özellikle Eş'arîlere karşı çıkmaktadır. Ona göre, insan fillerinde kudretin ve irâdenin varlığını kabul edip etkilerini kabul etmeyen Eş'arîlerinin görüşlerinin Cebriyye'den farkı yoktur. Dâvûd- Karsî, Eş'arîlerin kabul ettikleri bu görüşün, onların cebir ve tefvîz arasında isimlendirilmelerine uygun olmadığını savunmaktadır. Bu konuda tamamıyle Mâtürîdî yaklaşımını belli eden Dâvûd-ı Karsî, sadece insanın irâde-i cüziyyesinin yaratılmamış olduğunu açıklamakla kalmaz; aynı zamanda, fiillerin yaratılmasında tekvînin etken neden olduğunu ifade eder.[49]

Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Akkirmânî de (ö. 1174/1760) bu konuda eser vermiş ve bu eserini Osmanlıca olarak kaleme almıştır. O da, Dâvûd-ı Karsî gibi Eş'arîyye'nin Cebriyye'den bir farkı olmadığını savunmaktadır. Mâtürîdîlerin görüşünü ashab ve tâbiînin kabul ettiği görüş olduğunu ifade eden Akkirmânî, irâdenin dışarıda mevcut olmadığını bu nedenle yaratılmamış olduğunu söylemektedir. Bu irâde ancak ahvâl kabilindendir. Bu sayede insan eylemlerini özgür bir şekilde gerçekleştirebilmektedir.[50]

Osmanlı'nın geniş bir zaman-mekan kesiti içinde var olduğu, yukarıda da ifade edilmiştir. Bu nedenle, eldeki verilerden hareketle, Osmanlı döneminden ancak belli başlı isimlerin görüşlerine müracat edilebilmektedir. Zaten, Osmanlı kelâm geleneğini yönlendiren eserler ve kişiler, başlangıcından sonuna kadar açık bir şekilde belli olmadığı için de daha sonraki dönemlerde oluşan benzerlik ve farklılıkların izini sürmek hayli zorlaşmaktadır.

---

[48] Hilmi Kemal Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprizâde'nin "Risâle fî'l-kazâ ve'l-kader" İsimli Eseri*, s. 101.

[49] Arif Yıldırım, "Karslı Dâvûd Efendi'nin İrâde-i Cüziyye Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Erzurum 2000/15), s. 196-197.

[50] Şamil Öçal, "Osmanlı Kelâmcıları Eş'arî miydi? Muhammed Akkirmânî'nin İnsan Hürriyeti Anlayışı" *Dini Araştırmalar,* II, (Ankara 1999/5), s. 231.

Genel olarak bakıldığında ise, kelâmın diğer konuları hariç tutulursa Osmanlı döneminde kulların fiilleri bahsinde bir Mâtürîdî vurgusundan bahsedilebilir. Ancak Eş‘arîyye'ye karşı ise, özellikle son dönemde Cebriyye'den farkının bulunmadığı şeklinde ithamların olduğu görülmektedir. Allah Teâlâ'nın özellikle ezelî ilminin insanla olan ilişkisi üzerinde durulmakta ve bu konuda çözüm ilmin malûma tâbi olduğu formülü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca insanın irâdesi "hâl" kategorisine dahil edilerek insana bağımsız bir alan tayin edilmektedir. Neticede, insanın, ilâhî ilim ve irâde karşısında eylemlerini seçebilme imkanına sahip olduğu vurgulanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. RİSÂLENİN TAHLİLİ

Hüseyin el-Gölevî'nin *Kazâ ve Kader Risâlesi*'nde meseleyi ele alışı değerlendirilerek tahlil edilmeye çalışılacaktır. Gölevî, söz konusu risâleyi, ilki kazâ ve kaderin tanımı; ikincisi, cebir ayeti olarak meşhur olan es-Secde 13. ayetin tefsiri ve bir de sonuç bölümü olmak üzere toplamda üç bölüme ayırmaktadır. Gölevî, ilim, irâde, kudret ve bunların ilgili olduğu meseleleri ikinci bölümde tartışmaktadır. Sonraki başlıklarda detaylı ele alınacak bu konulara ilişkin tahlile geçmeden önce, müellifin risâleye yazarken faydalandığı kaynaklar ve kullandığı temel kavramlar incelenecektir.

A. Risâlede Kullanılan Kaynaklar

Hüseyin el-Gölevî'nin eserini yazarken kullanmış olduğu kaynaklar, risâlenin daha iyi anlaşılması için ve aynı zamanda yaşadığı dönemde Anadolu'nun önemli bir şehri olan Erzurum ilim çevrelerinde ne tür kitapların okunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi olarak kabul edilen 18. ve 19. yüzyılda dolaşımda olan entelektüel birikimin fark edilmesine de yardımcı olacaktır. Osmanlı'da Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik tartışmasına ışık tutması açısından, Matürîdî nispeti olan bir müellifin kullandığı kaynaklar üzerinden bir çıkarımın yapılmasına imkan vermektedir.

Hüseyin el-Gölevî'nin kendi başvurduğu eserler haricinde, risâlede bahsi geçen fetva talebi neticesinde aldığı cevapta, bazı kaynaklardan alıntılar yapılmıştır. Müellifin, bu cevabı onaylayıp aktarması risâlenin teşekkülünde bu eseri de kaynak olarak kabul etmemize olur vermektedir.

Hüseyin el-Gölevî'nin risâlenin ilk bölümünde, kazâ ve kader tanımı yaparken kullandığı kaynak Ebü'l-Bekâ'nın (ö. 1095/1684) *el-Külliyât* isimli kavramlar sözlüğüdür. Gölevî, kazâ ve kaderin tanımını ve Eş'arî ve Matürîdî mezhepleri arası farkları, Ebü'l-Bekâ'nın daha çok Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeleri açıklamak için yazmış olduğu bu eserden iktibas etmektedir. Bunun

yanı sıra önemli bir diğer sözlük Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Tarifât*'ından da faydalanmaktadır.

Müellifin, bu risâleyi yazma gayesi olarak belirlediği mezkûr ayetin tefsirine geçtiği ikinci bölümde, tefsirle ilgili başvurduğu yegâne kaynak Kâdi Beyzâvî (ö. 691/1291-92) olmuştur. Eş'arî aidiyeti bilinen ve Osmanlı medreselerinde okutulan Kâdi Beyzâvî'nin, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl* isimli tefsirinden ilgili ayetin açıklamasını vererek, Kâdî Beyzâvî'nin kulların ihtiyârları bulunmadığı şüphesi uyandıran görüşlerini kendi fikrini destekler mahiyette yorumlamıştır. Ayrıca Kâdi Beyzâvî'nin, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*'ine, İbn Temcîd (ö. 880/1475)[51] tarafından yapılmış hâşiyeden bir bölüm de risâlenin muhtevası içinde yer almıştır.

Gölevî, çalışmanın başında da belirtildiği üzere Hanefî-Mâtürîdî aidiyetine uygun olarak Ebû Hanife'den (ö. 150/767) övgüyle bahsedip eserlerinden faydalanmıştır. Allah'ın ilmi ile ilgili bahislerde Ebû Hanife'den alıntı yapmış ve *el-Fıkhü'l-ekber'*in Osmanlı coğrafyasında yaygın şerhlerinden birisi olan[52] Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî'den konunun daha iyi anlaşılması için aynı yerin şerhine yer vermiştir.

Hüseyin el-Gölevî, adını vermeden faydalandığı isimlerden biri Osmanlı hukukçu ve kelâmcısı Sadrüşşerîa'dır (ö. 747/1346). Özellikle irâdenin temellendirilmesine ilişkin Sadrüşşerî'nın ortaya koyduğu çözümleme Mâtürîdîler tarafından kabul görmektedir. Gölevî de, risâlede bu açıklamaları aynen kullanmaktadır.[53]

Bunların yanı sıra Hüseyin el-Gölevî, sonuç kısmında birçok ayet ve hadise başvurmuştur. Hadisleri aldığı kaynakları şunlar olarak belirlemiştir: Ferrâ

---

[51] Muslihuddin Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî, İbn Temcîd olarak tanınmaktadır. Fatih Sultan Mehmed zamanında müderris olarak görev yapmıştır. Bilinen tek eseri Kâdî Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyedir. Bağdatlı İsmail Paşa, vefat tarihini 842 (1438) olarak gösterirken, Zirikli 880 (1475) olarak kaydeder. Taşköprizâde, *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye 1975, s. 62; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârîfin*, I-II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1951, II, s.433; Ziriklî, el-*A'lâm*, Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-melâyin 2002, VII, s. 228; krş. Şükrü Maden, "*Envârüt'-tenzîl ve esrârü't-tevîl* Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî* (ed. Mustakim Arıcı), Ankara: İSAM Yayınları 2017, s. 588.

[52] Şerafettin Gölcük - Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 546.

[53] Çalışmanın tahlil kısmında bu konu ele alınmıştır. Bu nedenle, daha fazla detaya burada girilmeyecektir.

el-Begavî'nin (ö. 516/1122), *Mesâbihü's-sünne* isimli güvenilir hadisleri topladığı eseri ve Hatip et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340), *Mesâbihü's-sünne* üzerine yapılmış en yaygın çalışmalardan biri olan *Mişkâtü'l-Mesâbîh* ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Budûrü's-sâfire li ahkâmi'l-âhire* isimli kitaplardır. Bu eserlerin yanı sıra, Beyhakî ö. 458/1066), Ebü'ş-Şeyh (ö. 369/979), Ebü'l-Kâsım et-Teymî el-İsfahânî (ö. 535/1141), Taberânî (ö. 360/971) ve Deylemî (ö. 558/1163) gibi muhaddislerin çeşitli eserlerinden de faydalanmıştır. Ayrıca Ferrâ el-Begavî'nin, Kâdî Beyzâvî'nin hocası olduğu düşünüldüğünde, Hüseyin el-Gölevî'nin, bu geleneğin birikiminden faydalandığını da söylemek mümkün görünmektedir.

Gölevî, naklettiği hadislerden sonra birtakım tezkire kitaplarında bulduğu öğütleri aktarıp Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Eyyühe'l-veled* isimli kitabından çeşitli hikâyelere yer vermektedir.

Kullanılan bu kaynaklar ışığında, *Kazâ ve Kader Risâlesi*, kabul gören dönemlendirmeye göre cem ve tahkik devrinin özelliklerini taşıdığı çok net anlaşılmaktdır.[54] Şerh ve hâşiyelerden faydalanılmakla birlikte özellikle Eş'arî metinlerin Mâtürîdî şerhleri kullanılmaktadır. Gölevî'nin, Matürîdî kitaplardan da istifade ettiği açıktır.

B. Risâlenin Temel Kavramları

Hüseyin el-Gölevî'nin risâlede hem tanımına yer verdiği hem de konunun örgüsünün anlaşılması açısından önem arz eden kavramlar üzerinde kısaca durulacaktır. Kavramlar, Gölevî'nin anlatımıyla ilişkisi bağlamında ele alınacaktır.

1. Kader

Kader sözlükte, "gücü yetmek, bir şeyin eşit olması, ölçülü olmak" anlamlarına gelmektedir.[55] Terim anlamı ise, "Allah Teâlâ'nın tüm nesne ve

---

54 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş,* İstanbul: Damla Yayınevi 2013, s. 38.

55 Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-ulûm ve'l-fünûn* (nşr. Ali Dahrûc–Abdullah Hâlidî), Beyrut: Mektebetü Lübnân 1996, "القدر" md.; krş. Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 58

olayları (eşyayı) ezelî ilmiyle bilip belirlemesi" olarak tanımlanmaktadır.[56] Bu tanım Mâtürîlerin kabul ettiği tanım olup Eş'arîler kaderi, "nesne ve olayların kazâya uygun olarak yokluktan yaratılması" şeklinde açıklamaktadırlar.[57]

İmâm Mâtürîdî, kaderi iki şekilde açıklamaktadır: İlki, bir şeyin mahiyeti anlamına gelmektedir ki ona bu hali kazandıran Allah Teâlâ'dır. İkinci anlamı olarak da İmâm Mâtürîdî, meydana gelecek olan her şeyin bilgisini açıklamak olarak görmektedir. Bu iki anlamıyla da kader, Allah Teâlâ'ya nispet edilir. Zira bu durumlara kulların kudretleri ve bilgileri yetersizdir.[58]

Hüseyin el-Gölevî, ilk olarak kazâ ve kaderin Eş'arîler tarafından kabul edilen tanımlarını küçük farklara işaret ederek vermektedir. Ona göre, yukarıda ifade edildiği gibi, Eş'arîlere göre kader Allah Teâlâ'nın ezelde belirlediği hükümlerinin irâdesi ve kudreti suretiyle eşyaya ilişmesidir. Aktardığı diğer bir tanımda da nesne ve olaylara ilişen irâde ve kudretin kendine has zamanda gerçekleştiği ifade edilmektedir.[59]

Gölevî, Mâtürîdîlerin kabul ettiği kader tanımını açıkça vermemekle birlikte Eş 'arîlerden farklı olan yönlerini Ebü'l-Bekâ'dan alıntılamaktadır.[60] Bu durumda kader, Allah Teâlâ'nın nesne ve olaylara ilişkin hükmünü ezelde bilmesi şeklinde anlaşılabilir. Bu biginin ezelde var olmasının, donuk olmuş bitmiş anlamına gelmediği ileriki bölümlerde ele alınacaktır. Gölevî burada, önce Eş'arîlerin tanımlarını meçhul lafızlarla aktarıp ardından kabul ettiği Mâtürîdî tanımı vererek iki görüş arasındaki farkı ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

2. Kazâ

---

56 Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *DİA*, XXIV, 58.

57 Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Tarifât,* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye 1968, "القدر", md.

58 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Âruçi), TDV Yayınları: Anakra 2017, s. 409; krş. a. mlf, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme* (çev. Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları: Ankara 2017, s. 585. (Bundan sonraki dipnotlarda tercümedeki sayfa numarası parantez içinde gösterilecektir.) bk. Mustafa Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, Ankara: TDV Yayınları 2016, s. 255-256.

59 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, 91.

60 Ebü'l-Bekâ, *Külliyyât mu'cemu fi mustalahâti ve'l-furuku'l-luğaviyye* (nşr. Adnan Dervîş-Muhammed el-Mısrî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1997, s. 805-806; bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 91.

Kazâ sözlükte, "hüküm, karar, emretmek" gibi anlamlara gelmekte olup pek çok farklı kullanımı mevcuttur.[61] Istılah manası ise; "Allah Teâlâ'nın kadere uygun olarak nesne ve olayları belirli bir zaman ve mekanda yaratması" olarak tanımlanmaktadır.[62]

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, esasında kaderin tanımını yapmak kazâ hakkında da bir açıklamayı beraberinde getirmektedir. Bu takdirde, Mâtürîdî kelâmcıların kabul ettiği kazâ tanımı Eş'arî kader tanımına denk gelmektedir.[63] Nitekim Cürcânî de kazâyı, "Allah Teâlâ'nın ezelî hükmü yani bütün nesne ve olayların mahiyetleri üzere Levh-i mahfûz'da icmâlen var olması" şeklinde tanımlar.[64]

Gölevî, Mâtürîdî mütekellimlere göre, kazânın Allah Teâlâ'nın ilim ve irâde sıfatına râci olmadığına da değinir. Mâtürîdîlere göre öldürme, rızık verme gibi fiillerin meydan gelmesini sağlayan kudret, ilim ve irâdeden farklı olarak tekvîn sıfatıdır.[65] Bu durumda kazâ, meydana gelecek şeylerin tek tek yaratılması anlamına geldiğine göre fiili sıfatların alanına girmektedir. Bu da tekvîn sıfatıyla gerçekleşmektedir.

Gölevî aktardığı bilgilerde Mâtürîdîlerde kazâ ve kazâ edilen (makzî) arasında da bir ayrımın olduğunu ifâde etmektedir. Bu ayrımın rizâyla ilişkisini kurarak, insanın makzîye değil ama Allah Teâlâ'nın kazâsına rızâ göstermesi gerektiğini ayet ve hadislerle açıklar. Nitekim İmâm Mâtürîdî'nin kazâ ile ilgili ele aldığı önemli bir husus da bu konudur. İmâm Mâtürîdî, "Benim hükmüme (kazâ) rıza göstermeyen, verdiğim belâya sabretmeyen, verdiğim nimetlere şükretmeyen kimse benden başka ilah edinsin."[66] hadis-i kutsîsini aktararak, kazânın, küfrün kabîh olduğuna, tevbe etmeden ölen kimsenin azâba

---

61 Tehânevî, *Keşşâf,* "القضى", md.

62 Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *DİA*, XXIV, 58; bk. Mustafa Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâürîdî,* s. 253.

63 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd,* s. 408 (583-584).

64 Cürcânî, *et-Tarifât,* "القضى", md.

65 Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *et-Temhîd fî usûli'd-dîn* (nşr. Muhammed Abdullah eş-Şâğûl eş-Şâfî), Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs 2006, s. 50; bk. Tevfik Yücedoğru, "Tekvîn", *DİA*, İstanbul XL, 389.

66 Ebü'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (nşr. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî), Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye 2010, XXII, s. 320; Ebû Bekir el-Beyhakî, *el-Câmiu li şuabi'l-îmân* (nşr. Abdülali Abdülhamid Hâmid), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd li'n-neşr ve'-tevzîh 2003, I, s. 277.

çarptırılacağını bilmekten ibaret olduğunu söylemektedir. Allah Teâlâ, küfrü kabîh olarak takdîr etmiştir ve "kazâya rızâ Allah Teâlâ'nın takdîr ettiği bu mahiyetin kabulüdür."[67] Yoksa küfrün kendisi yani kâfirin küfür üzere bulunması kendi fiilidir ve buna rızâ gerekmez.[68]

Gölevî, aynı şekilde İmâm Mâtürîdî'nin nakletmiş olduğu hadisi delil olarak kullanmaktadır ve aynı sonuca varmaktadır: Küfür insanın kendi fiilidir. Herhangi bir kimse Allah Teâlâ irâdesinin, yaratmasının, kaderinin ve kazâsının zorlaması sonucu, kâfir olduğu şeklinde bir itiraz ileri süremez. Allah Teâlâ'nın bu sıfatları, kullarını kendi seçimli fiillerinde baskı altında bırakacak nitelikte değildir. Çünkü insanların tercih yapmalarını sağlayan ihtiyârları vardır. Onlar bu ihtiyârla eylemde bulunurlar ve Allah Teâlâ bu fiilleri yaratmış olur.[69]

Görüldüğü üzere Gölevî, tanımını verdiği kazâ ve kader kavramlarının neticesinde, risâlenin temel meselesini teşkil eden konuya işaret etmektedir. Şüphesiz bu da, insanların fiillerinde özgür olduğu meselesidir. Ayrıca Gölevî'nin, Mâtürîdî bir kazâ ve kader anlayışını benimsediğini göstermektedir.

Gölevî'nin açıkça üzerinde durduğu kavramlar bu şekildedir. Bunun dışında konuyla alakalı irâde, ilim, ihtiyâr, kudret kavramları ilerde müstakil olarak ele alındığı için burada yer verilmesine gerek duyulmamıştır.

C. Müellifin Konuyu Ele Alışı ve Değerlendirmesi

1. Allah Teâlâ'nın İrâdesinin Cebri Gerektirmemesi

İrâde sözlükte, "dilemek, istemek, kastetmek, bir işi yapmaya meyletmek ve emir" anlamına gelen "رود" kökünden türetilmiş ifal kalıbından mastardır.[70] İrâde, meşîet ve ihtiyâr kavramlarıyla da alakalı olmakla birlikte, meşîetin genellikle irâde ile aynı anlama geldiği kabul edilmiştir. Nitekim sözlükte irâdeyi

---

67 Mustafa Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, s. 256.
68 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 410-411 (587)
69 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 91.
70 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Sâfvân Adnan Dâvûdî), Beyrut: Dârü'ş-Şâmiyye 1996, "رود" md.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dârü'l-İhyai't-türâsi'l-Arabî 1997, "رود" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "الإرادة" md.;

açıklamak için meşîet kullanılmıştır.[71] İrâde ile alakalı diğer bir kavram olan ihtiyâr, kökü itibariyle hayrı barındırdığı için irâdeye göre daha özel anlamda kullanıldığı ifade edilmektedir.[72] İrâde, kelâm terminolojisinde ise; Allah Teâlâ'ya ve kula nispetle kullanılmıştır. Ehl-i sünnete göre ilim ve kudretten farklı olarak Allah Teâlâ'nın irâdesi, dilediğini yapması ve iki şey arasında tercihte bulunması anlamındaki sıfatıdır.[73] Mu'tezile ise kendi içinde birtakım farklı görüşleri barındırsa da, Allah Teâlâ'nın irâdesini fiilî sıfatlardan kabul etmiş ve herhangi bir mahalde bulunmadığını iddia etmiştir.[74]

Kur'ân-ı Kerîm'de irâde, Allah Teâlâ'ya nispet edilerek geçen ayetlerde hem terim anlamında hem de sözlük anlamında kullanılmıştır. "Dilediğini yapan yalnız O'dur."[75] "Allah Teâlâ sizin için kolaylık ister; zorluk istemez."[76] ayetleri irâdenin kullanımına örnektir. Daha genel manada kullanılan meşîetin ise, ayetlerdeki bazı örnekleri şu şekildedir: "Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.",[77] "Bundan sonra Allah dilediğini sapkınlık içerinde bırakır, dilediğini de doğru yola iletir."[78] Yine Allah Teâlâ'nın rızık,[79] hikmet,[80] kız ve erkek çocuk vermesi[81] gibi durumlar mürîd oluşuna vurgu yaparak birçok yerde geçmektedir. Biz burada Allah Teâlâ'nın irâdesini Hüseyin el-Gölevî'nin el aldığı biçimde ortaya koymaya çalışacağız.

Allah Teâlâ, tüm fiillerin yaratıcısı olduğu gibi aynı zamanda onları irâdesiyle yaratandır. Aksi takdirde Allah Teâlâ'nın fiilerinde zorunluluk altında olduğunu söylemek gerekir ki bu da muhaldir. Aynı zamanda kulların eylemleri sonucunda ceza ve ikâba muhatap olabilmeleri için, fiillerinde baskı ve zorlama altında olmamaları gerekmektedir. Hem Allah Teâlâ'nın mürîd oluşu hem de insanların irâdesinin varlığı akla çatışmayı veya zorunluluğu getirir. Bu ikilem,

---

71 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "رود" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "المشيئة" md.
72 Tehânevî, *Keşşâf*, "الإرادة" md.
73 Tehânevî, *Keşşâf,* "الإرادة" md.
74 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-hamse* (çev. İlyas Çelebi), İstabul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2013, II, s. 224 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, "İrâde", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 379-380.
75 el-Burûc 85/16.
76 el-Bakara 2/185.
77 et-Tekvîr 81/29.
78 İbrahim 14/4.
79 el-İsrâ 17/30.
80 el-Bakara 2/269.
81 eş-Şûrâ 42/49-50.

kulların eylemleri söz konusu olduğunda, asgari düzeyde de olsa tartışılmaya mecburdur. Örneğin, İmâm Mâtürîdî (ö. 333/ 944) bu bağlamda konuyu ele almakta; tüm fiillerin Allah Teâlâ tarafından yaratılmış ve irâde edilmiş olmasının kulları cebir altında bırakmayacağını da kesin olarak delillendirmektedir.[82] Bunlardan biri, Allah Teâlâ'nın dinin esaslarını ve bunların neye dayandığını insanlara bildirmiş olduğu halde, kendi kelâmıyla bunun aksini istemesinin mümkün olmamasıdır. Yani Allah Teâlâ, iman etmeleri gerektiğini insanlara haber vermiş ve fakat yine kendisi onların iman veya küfürde zorunlu tutmuş olamaz. Elbette iman insanın irâdî olarak tercih ettiği bir eylem olmalıdır.[83]

İmâm Mâtürîdî, kulun sorumluluğunu temellendirmek için Allah Teâlâ'ya iman etmenin istidlâlî bir çabayla olduğunu düşünür. Ona göre, Allah Teâlâ'nın varlığına birliğine, gönderdiği peygamberlere ve kitaplarına iman etmek, bilinçli bir gayretin sonucudur ve zorunlu bilgi ile oluşmaz. Bu takdirde, sonucunda imanın oluşup oluşmayacağı ihtimal dahilinde olan bir durumda, Allah Teâlâ'nın zorunlu bilgisiyle oluştuğunu söylemek, bu bilgiye ulaşmak için kullanılan aklî gayretinde reddini gerektirir. Ayrıca bu, önemli bir bilgi kaynağı olan duyu verilerinin güvenirliliğini de sarsar. Yine Allah Teâlâ'ya iman konusunda insan zorunlu olsaydı, Allah Teâlâ o zaman "Dileseydim hepinizi hidâyet üzere toplardım." diye buyurmazdı. Ayette işaret edildiği üzere, insanın imanı seçip seçmemesinde bir tesiri olduğu açığa çıkmaktadır. İmâm Mâtürîdî'ye göre, zaten insanın bir tesiri olmasaydı, fıtratına uygun olarak eninde sonunda imanı bulmuş olurdu. Realitede inanmayanların olması, bunun aksini göstermektedir.[84]

Hüseyin el-Gölevî de kulların eylemlerinde ihtiyar sahibi olduklarını kanıtlamak için Allah Teâlâ'nın meşîetinin, insanları iman ve küfürde cebir altında bırakmadığı hususunu açıklamakla başlar. Gölevî, bu konunun izahını es-Secde 13. ayet üzerinden yapar. Gölevî, bu ayetin şerhini konu edinmek için

---

82 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 390 (551).
83 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 390 (551).
84 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 390 (551).

açtığı ikinci bâbta esasında Allah Teâlâ'nın irâdesi, ilmi, kulun irâdesi ve kudreti ile ilgili tüm konuları birleştirmiştir.

Gölevî, dileme konusunda farklı kanaate sahip olan Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 691/1291-92) görüşlerini *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl* tefsirinde alıntılayarak tartışır.[85] "Eğer dileseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım.' sözüm gerçekleşecektir."[86] ayetinin tefsirinde Kâdî Beyzâvî, Allah Teâlâ'nın herkese hidayet vermemesinin sebebi olarak, Allah Teâlâ'nın, "Cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım." şeklindeki vaadi olduğunu belirtir.[87] Beyzâvî'ye göre, insanların iman etmedikleri için cehenneme gidecek olmalarına sebep, Allah Teâlâ'nın meşîeti; kulları için ezelde vermiş olduğu mümin ve kâfir hükmüdür. Bu hükmün bir sonucu olarak, Allah Teâlâ hidâyeti dilemediği için insan iman etmemiştir. Ayrıca Kâdî Beyzâvî, kulların iman etmeleri için gereken aklî çıkarımda bulunamamalarının ve âhiret günü karşılaşacakları cezayı unutmalarının bu durumu değiştirmeyeceğini savunur ve bir sonraki "O halde bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın."[88] ayetini delil gösterir:

Eş'arî mütekellimleri, Allah Teâlâ'nın mutlak mürîd oluşu karşısında insanın irâdesini oldukça sınırlamaktadır. Bu konuda insanın irâdesi ve kudreti daha sonra ele alınacağı için burada daha çok Allah'ın hidâyet vermesi üzerinde durulacaktır. Nitekim İmâm Eş'arî (ö. 324/935-36), açık ifadelerle hidâyeti ve dalâleti Allah Teâlâ'nın yarattığını vurgular. Mu'tezile'yi hedef aldığı için de özellikle dalâlet fiilini murad edenin Allah Teâlâ olduğunu ve Allah Teâlâ'nın sadece müminlere hidâyet ettiğini açıklar.[89] İmâm Eş'arî, es-Secde 13. ayeti de ele alarak Allah Teâlâ herkese hidâyet dilemediğine göre, bazılarına da dalâleti dilediğini ve böylece o kimselerin kâfir olduğunu söyler.[90] Bu konuları izâh etmeye çalışan İmâm Eş'arî insanın buna tesiri hususunda ilave açıklamalarda

---

[85] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 92.
[86] es-Secde 32/13.
[87] Kâdî Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî), Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî 1998, IV, s. 221.
[88] es-Secde 32/14.
[89] Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûlü'd-diyâne* (nşr. Abbâs es-Sebbâğ) Beyrut: Dârü'n-Nefâis 1994, s. 144-149.
[90] Eş'arî, *el-İbâne*, s. 125.

bulunmaz[91] ve ayetlerden hareketle daha çok Allah Teâlâ'nın hidâyeti kendi tasarrufunda bulundurarak dilediğine dilediği şekilde verdiğini vurgular.

Ebû Bekir Bâkıllânî'de (ö. 403/1013) insanın irâdesine yer açma noktasında biraz daha müspet bir durum gözlemlenmektedir. O, hidâyeti ve dalâleti Allah Teâlâ'nın yarattığını kabul etmekle birlikte, kulun fiillerindeki yaklaşımı da düşünüldüğünde bu konuda İmâm Eş'arî'ye kıyasla daha çok insana alan açar. Her ne kadar hidâyet ve delâletle ilgili kulun herhangi bir seçiminden bahsetmese de; dalâleti, hidâyete ermek için gerekli olan kudretin yok edilmesi şeklinde açıklar.[92] Böylece dalâleti kulun fiiline sıfat yapmaya imkan tanır.[93]

Mâtürîdî düşünce geleneğinde ise, Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) itibaren bu konu Allah Teâlâ'nın hidâyeti ve kulun hidâyeti seçmesi arasında bir bağlantı kurularak ele alınmıştır. Ona göre, Allah Teâlâ'nın irâdesi, ilmi, kazâsı ve yazısı dışında hiçbir şey gerçekleşmez. Fakat, durum böyle olmakla birlikte, Allah Teâlâ kulunu herhangi bir zorlama altında tutmuş değildir.[94] Ebû Hanîfe, Allah Teâlâ'nın irâdesiyle ilgili de şu ayrımda bulunur: Allah Teâlâ'nın irâdesi ve emri birbirinden ayrı şeylerdir. Allah Teâlâ ma'siyeti, irâde eder ama emretmez ve ona rızâsı yoktur. O, kullarına sadece taati emreder. Bu nedenle de Allah Teâlâ'nın meşîeti insanları herhangi bir baskı altında bırakmaz.[95]

Görüldüğü üzere, kulun mümin ve kâfir oluşunda Allah Teâlâ'nın irâdesini merkeze alan bir anlayışı benimseyen Eş'arî yaklaşıma karşı Gölevî, kendi görüşlerini şu şekilde açıklar: Her ne kadar insanların cehenneme atılacak olmalarının sebebi, Allah Teâlâ'nın onlar için imanı dilememiş olması görünse de, vakıa bunun aksini göstermektedir. Gölevî burada, kulun etkisini açıklayabilmek için Allah Teâlâ'nın dilemesinden kulun seçimine doğru, aşamalı bir açıklama tarzı benimsemiştir. Bu kimselerin cehenneme atılma sebepleri, onların iman

---

91 Eş'arî, *el-İbâne*, s. 142-143.

92 Ebû Bekir Bâkıllânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil* (nşr, İmâdüddin Ahmed Haydar) Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye 1987, s. 376.

93 Şerafeddin Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri,* Ankara: TDV Yayınları 1997, s. 330-331.

94 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhül'ekber*, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015, s. 72.

95 Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 88; *el-Fıkhu'l-ebsat*, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* (çev. Mustafa Öz) içinde İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015, s. 59.

etmemiş olmasıdır. Fakat kulların iman etmeme sebepleri ise; başlarına gelecek sonu unutmaları ve iman için gerekli olan aklî çıkarımı gösterememiş olmalarıdır. Allah Teâlâ onlar için Hz. Peygamber elinde mucizeler izhâr etmiştir. Ancak onlar bunu gördükleri halde iman etmemişlerdir ve hatta küfür ve isyanda ısrarcı olmuşlardır. Gölevî bu durumla ilgili, "Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu elbette bilirler."[96] ve "Onu (Peygamberi) kendi öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."[97] ayetlerini de delil olarak kullanır. Onlar, bu gerçekleri açıkça gördüler; ama Allah Teâlâ'ya inanmayı tercih etmediler. Gölevî hemen burada, Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin insanların eylemlerinde ihtiyârât-ı cüziyyeleri olduğu konusunda hemfikir olduklarını söyler. Böylece ne kâfirin ne de müminin, imanında ve küfründe cebir altında olmadığını ortaya koyar. İman bir lutuftur ve Allah Teâlâ onu hak edene verir. Hak etmeyenler ise cezaya muhatap olanlardır.[98] Müellifin insanın imanındaki rolü ile ilgili açıklamaları, kulun irâdesi ele alınırken ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı için, burada bu kadarla iktifa edilmiştir.

Anlaşıldığı üzere Gölevî, Mâtürîdîler de olduğu gibi Allah Teâlâ'nın irâdesinin kulun cebir altında bırakmayacağını, kulun en nihayetinde fiilinde seçme hürriyetinin olduğunu kabul eder. Allah Teâlâ'nın mutlak irâdesi ile kulun fiilindeki tesirini onun ihtiyârı üzerinden uzlaştırmaya çalışır. Buradan hareketle Gölevî'nin, Allah Teâlâ'nın irâdesini dolaylı bir sebep kabul ettiği söylenebilir. O, Kâdî Beyzâvî'nin yapmış olduğu açıklamayı da kulun seçimine yer verecek şekilde yorumlar. Ona göre Kâdî Beyzâvî'nin, es-Secde 13. ayetin devamındaki 14. ayette "O halde bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın."99 diye buyrulduğunu aktarması, âhiret gününü unutmalarını, bu durum için sebep ve vâsıta olduğunu kastetmiştir. Gölevî'nin, Kâdî Beyzâvî'nin açıklaması üzerinden yaptığı yorum, onun görüşlerini Mâtürîdî anlayışa yaklaştırmaya çalıştığını düşündürtmektedir.

---

[96] el-Bakara 2/144.
[97] el-Bakara 2/146.
[98] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 93.
[99] es-Secde 32/14.

2. Allah Teâlâ'nın İlminin Cebri Gerektirmemesi

İlim sözlükte, "bilmek, bir şeyin hakikatini idrak etmek, bir varlıkta bir özelliğin olduğuna veya olmadığına hükmetmek ve cehlin zıttı" olarak tanımlanır.[100] Allah Teâlâ'nın bir ezelî sıfatı manasında terim olarak ise; "Allah Teâlâ'nın duyulur âlemde ve ötesinde her şeyi bilmesi" olarak tanımlanabilir.[101] O'nun bilgisinden hiçbir şey gizli kalmadığı, zaman mefhumu içinde insanın tüm fiillerini bilmiş olmasını ifade eder.[102] Allah Teâlâ'nın âlim olduğunu tüm mezhepler kabul etmekle birlikte bu ilmin içeriği, kapsamı ve zât ile ilişkisi gibi konularda gerek mezhepler arası gerekse mezhep içi farklılık vardır.[103] Kulların filleri söz konusu olduğunda ise; Allah Teâlâ'nın ezelî bir ilimle her şeyin bilgisine sahip olmasının insan eylemlerine etkisi ve dolayısıyla insanın buradaki payı tartışılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de ilim ve aynı kökten türemiş âlim, alîm, allâm gibi pek çok kelime geçmektedir. Allah Teâlâ'nın ilminin Kur'an-ı Kerîm'deki taalluk alanı oldukça geniştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir: "Göklerde ve yerde olanları bilir, gizlediklerinizi ve açıkladıklarınızı da bilir ve Allah kalplerin derinliklerinde olanı da bilmektedir.",[104] "Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez; ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır."[105]

"İlim" kavramının sözlüklerdeki karşılığının ciddi bir yekûn tutması, meselenin zorluğunu göstermesi açısından önemlidir. Burada ilâhî ilmin kulun fiilleri üzerindeki etkisi ele alınacağı için, kavramın içeriği ile ilgili açıklamaları uzatmayarak Hüseyin el-Gölevî'nin üzerinde durduğu şekliyle mesele tatışılacaktır.

---

100 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "علم" md.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "علم" md.

101 Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 108.

102 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "علم" md.

103 Bu konuyla ilgili kısıtlı çalışmalarda, daha çok Allah Teâlâ'nın ilminin zât ile münasebeti ele alınmaktadır. Bu tez de ilmin kullarla ilişkisinden ziyâde Allah Teâlâ'nın ilminin farklı yönleri işlenmiştir. bk. Rıza Korkmazgöz, *Kelâm'da İlâhi İrâde ve İlim İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2005, s. 41-53;

104 et-Tegâbün 64/4.

105 Lokmân 31/34.

Herhangi bir konu hakkında önceden bilgi sahibi olmak, söz konusu bilginin muhtevasının vukû bulmasına ilişkin bir etkiyi gerektirmeyebilir. Neticede bu bilgi hâdis bir bilgidir. Fakat bu bilginin ezelî olduğunu kabul etmek, her ne kadar bilginin eylemi gerektirmediğini söylesek bile, ilâhî ilmin değişmediği ve yanlış olamayacağı düşünüldüğünde, o muhtevanın gerçekleşmesine etki etme imkanı taşımaktadır. Bu açıdan Allah Teâlâ'nın ezelî ilminde her şeyin bulunması veya yazılı olmasının malûm ile ilişkisi gündeme gelir. Hüseyin el-Gölevî de, insan fiillerinin malûma konu olması itibariyle, Allah Teâlâ'nın ilmiyle, insanın baskı ve zorlama altında olmamasının imkanını tartışır. İlk olarak Allah Teâlâ'nın Levh-i Mahfûz'da her şeyi yazmasını açıklar. Onun ifade ettiği şekliyle es-Secde suresi 13. ayet ve Saîd-Şakî hadisi[106] olarak şöhret bulan insanın cennetlik mi cehennemlik mi olduğunun önceden yazıldığını bildiren hadis, kendisini hayretler içinde bırakmıştır. Çünkü bu ayet ve hadis kulun eylemlerinde mecbur bıraktığını düşündürmektedir. Aynı zamanda Gölevî, Ehl-i sünnet âlimlerinin ittifakla kabul ettiği kulların ihtiyarât-ı cüziyyeleri olduğunu da bildiğini söyler. Bu açmazı ise; ancak mezhepler hakkında araştırmalar yapıp bilgi sahibi olmakla ve özellikle de övgüyle bahsettiği Ebû Hanîfe'nin mezhebi hakkında edindiği bilgilerle aşabilmektedir. Artık onun için Ehl-i sünnet'in isabetli olduğu hakkında bir tereddüt kalmamıştır.[107]

Gölevî, bu konudaki fikirleriyle meselenin çözüldüğünü düşündüğü Ebû Hanîfe'nin sözlerine geçmeden önce insanın irâdesine ayetlerden de delil getirir: "Allah Teâlâ, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar.",[108] "İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir. Sonra

---

[106] "Sizden birinizin yaratılışı, annesinin karnında kırk günde tamamlanır. Sonra alaka, sonra da mudğa haline gelir. Sonra Allah ona dört kelime ile; yani rızkını, ecelini, amelini ve saîd veya şakî olacağını yazmak üzere bir melek gönderir. Sonra ona ruh üflenir. Bir kimse cehennemliklerin amelini yapar, hatta cehennemle arasında bir zira mesafe kalır; ama sonra yazılan bu kitabı öne geçer ve cennetliklerin amelini yaparak cennete girer. Bir kimse de cennetliklerin amelini yapar, hatta cennetle arasında bir zira mesafe kalır; ama sonra yazılan bu kitabı öne geçer ve cehennemliklerin amelini yaparak cehenneme girer." Buhârî, "Tevhîd"28; Ebû Dâvûd, "Sünne" 17; Tirmizî, "Kader" 4. Bu hadisin farklı varyantları olmakla birlikte Gölevî, İbn Mesud'tan gelen rivâyeti kullandığı için sadece bu kanaldan gelen rivâyetin kaynağı gösterilmiştir.

[107] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 94.

[108] el-Bakara 2/286.

çalışmasının karşılığı kendisine tastamam verilecektir.”[109] Ebû Hanîfe’den aktardığı ise söz şudur:

> Dünya ve ahirette Allah Teâlâ’nın dilemesi, ilmi, kazâsı, kaderi ve Levh-i Mahfûz’daki yazısı dışında hiçbir şey gerçekleşmez. Fakat Levh-i Mahfûz’daki yazısı hüküm olarak değil; vasıf olarak yazılıdır.[110]

Ebû Hanife, dilsel bir tahlil üzerinden hem ilâhî ilmin kuşatıcılığını koruyan hem de insanın fiillerindeki sorumluluğunu temellendiren bir yorumda bulunmuştur.[111] Bu söze dair *el-Fıkhu’l-ekber* şerhlerinde yer alan açıklamalar konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Gölevî de risâlesinde, Ebü’l-Müntehâ el-Mağnisâvî’nin “hükmen değil vasfen yazılmanın” nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili yaptığı yorumlara yer vermektedir. Ona göre bu vasıf, güzel çirkin, az, çok, hafif, ağır, yaş, kuru, irâde, kudret gibi sıfatlardır. Allah Teâlâ, vasfı/gerekçeleri olmadan bir şeyin olmasını yalnızca bir hüküm/icbârî olarak yazmamıştır. Ebü’l-Müntehâ bununla ilgili şu örneği verir: Sözgelimi Allah Teâlâ’ ezelde “Zeyd mümin olsun.” veya “Amr kâfir olsun.” yazmamıştır. Eğer Levh-i Mahfûz’da yalnızca hüküm ile yazılmış olsaydı; Allah Teâlâ’nın hükmettiği şekliyle gerçekleşecek ve Zeyd imanında, Amr da küfründe mecbur olacaktı. Fakat Levh-i Mahfûz’da şöyle yazılmıştır: “Zeyd, ihtiyârı ve kudretiyle imanı isteyip, küfrü istemeyerek mümin olacak.”, “Amr, ihtiyârı ve kudretiyle küfrü isteyip, imanı istemeyerek kâfir olacak.” Bu durumda da Ebû Hanîfe’nin vasfen yazılı olmak ibaresinden ne anlaşıldığı ortaya çıkmış olmaktadır.[112]

Aynı şekilde *el-Fıkhu’l-ekber* şârihlerinden Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), bu konu hakkında benzer bir yorumda bulunur. Ona göre hükmen değil vasfen yazılması, sadece bir tasvirdir. Yani Allah Teâlâ, meydana gelecek olan şeyi olsun diye değil, kazâsına uygun olarak meydan gelecek şeklinde yazmıştır. Eğer

---

[109] en-Necm 35/39-41.
[110] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 72.
[111] Bu meselenin tartışması için bk. Metin Özdemir, *Allah’ın Bilgisinin Ezelîliği ve İnsan Hürriyeti*, İstanbul: İz Yayıncılık 2003, s. 25.
[112] Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî, *Şerhu’l-Fıkhi'l-Ekber*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi 1984, s. 11; krş. a. mlf. *Fıkh-ı Ekber ve İzâhı* (çev. Sabit Ünal), Ankara: Ayyıldız Matbaası 1957, s. 37-38; bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 94-95.

hüküm olarak yazmış olsaydı, henüz daha varlıklar olmadan Allah Teâlâ emretmiş olurdu ve hiç kuşkusuz onlar da gerçekleşirdi. Çünkü Allah Teâlâ'nın emrinin beklemesi söz konusu değildir. [113]

Hüseyin el-Gölevî de, şârihlerin açıkladığı doğrultuda bir sonuca ulaşır. Müellif bu durumda insanın kibrinden, ahiret gününü unutmasından, küfür ve inatta ısrarcı olmasından dolayı azabı tadacaktır. Yani, kendi ihtiyarı ile yapmış olduğu şeyler Allah Teâlâ'nın önceden yazmış olduğu hükmün sebebi niteliğindedir. Gölevî, burada henüz açıkça zikretmediği "İlim malûma tâbidir." esasının zeminini hazırladığı düşünülebilir. Ardından Hüseyin el-Gölevî, insanın ihtiyâr sahibi olduğuyla ilgili fikirlerini yazdığı kısa bir metinden de bahsetmektedir.[114] Kendi deyimiyle Mâtürîdî akîdesine uygun olarak savunduğu bu fikirler, cebr-i mutavassıt olarak nitelediği Eş'âriler tarafından tepki çekmiştir. risâlesinin yazılmasına zemin hazırlayan bu olay üzerine ise; İstanbul'daki Hanefî âlimlerin önde gelenlerine bu hususu sormak ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim İstanbul'dan gelen yanıt da ilim malûm ilişkisini hakkında kendi açıklamalarının doğruluğunu teyit eder mahiyettedir.

Yukarıda da geçtiği üzere Hanefî-Mâtürîdî çizgi, Levh-i Mahfûz'da Allah Teâlâ'nın yazmasını hüküm ve vasıf ayrımıyla yorumlarken, ilâhî ilim ve malûm ilişkisinde, ilâhî ilmin malûm üzerinde kesin belirleyici olmadığı şeklinde açıklar. Nitekim Ebû Hanîfe'ye göre Allah Teâlâ'nın ilmi değişmezdir. O, var olana şeyin var olarak, madûmu da yok olarak bilir. Kâfiri kâfir olarak, mümini de mümin olarak bilir. Eğer kâfir veya mümin, daha sonra imana ve küfre dönerse Allah Teâlâ onları olduğu hal üzere bilir.[115]

Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687), Allah Teâlâ'nın ilminin tüm eşyayı olduğu hal üzere kuşattığını kaydeder. Onun ilminde var olan şeyler ancak haber verme cihetindendir. Beyâzîzâde'ye göre de, ilim malûma tâbidir. Bu durumda, Allah Teâlâ, herhangi birini fiilinde zorlamaz; o kimse ancak irâdesi ve

---

[113] Ali el-Kârî el-Hanefî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye 1984, s. 65

[114] Her ne kadar Gölevî böyle bir metinden bahsetse de kataloglarda Gölevî'ye nispet edilen başka bir esere rastlanamamıştır.

[115] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 73.

kudretiyle eylemde bulunur. İlim ve malûm arasındaki mutabakat, bilinme yönüyledir.[116]

Hanefî-Mâtürîdî müelliflerinden Dâvûd-ı Karsî de (ö. 1169/1756), Eş'arîlerin iddia ettiği şekilde Allah Teâlâ'nın ilminin ve takdirinin insanı cebir altında bırakmadığını savunur ve bu hususu açıklamak için ilmin malûma tâbi olduğundan hareket eder. Cebir, ihtiyârın olmaması durumunda geçerli olur. Oysa kul ihtiyârını fiile sarf ederek bunu seçer ve Allah Teâlâ kulun o şekilde seçeceğini bilir. Çünkü ilim malûma; takdir, makdûra tâbidir.[117] Anlaşıldığı üzere sonraki dönem Mâtürîdî müellifler de, hüküm-vasıf ayrımının bir devamı olarak Allah Teâlâ'nıın ezelî ilminde var olan bilginin, kulun ihtiyârıyla meydana getireceği şekilde bulunduğunu kabul etmişlerdir.

Hüseyin el-Gölevî'nin ilâhî ilmin kulun irâdesindeki etkisi ile ilgili sorusuna, İstanbul'daki müelliflerin verdiği cevapta Kâdî Beyzâvî'nin tefsirine İbn Temcîd tarafından yazılmış hâşiyenin bir bölümünden faydalanılmıştır.[118] Buna göre, Allah Teâlâ'nın bir şeyi önceden bildirmesi, kulun kendi irâdesiyle yaptığı gibidir. Çünkü bir şey hakkında haber vermek o şey hakkında hükmetmektir. Hüküm, hükmedenin irâdesine; irâde, ilme; ilim de malûma tâbidir. Malûm da fâilin ihtiyârıyla sâdır olan bu fiildir. Bu durumda, tüm bunlar fâilin ihtiyârına tâbidir. Tâbi olan da tâbi olunanı herhangi bir baskı altında bırakmaz.[119] Kazâ ve kader meselesinin halli için bu prensip, anahtar bir rol üstlenmektedir.[120]

Anlaşıldığı üzere, Hüseyin el-Gölevî Allah Teâlâ'nın ezelî ilminin insanın cebir altında bırakmamasıyla ile ilgili ciddi bir çaba sarf etmiştir. O,

---

116 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm* (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye 2007, s. 217

117 Ömer Ergül, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kâsideti'n-Nûniyye adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi,* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2017, s. 195-196; Ayrıca Dâvûd-ı Karsî'nin irâde-i cüziyye anlayışı için bk. Arif Yıldırım, Karslı Dâvûd Efendi'nin İrâde-i Cüziyye Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Erzurum 2000/15), s. 189-199; Yine Osmanlı dönemi müelliflerinden Mollâ Hâyalî'de bu kanaattedir. bk. Sezgin Elmalı, *Molla Hâyâlî'nin Kelâmî Görüşleri (Şerhu'l-Kasîdeti'n-nûniyye Bağlamında)*, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2017, s. 70.

118 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 97.

119 İbn Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ tefsîri'l-Beyzâvî ve mea hâşiyetü İbn Temcîd* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye 2001, II, s. 38.

120 Bu konu hakkındaki eleştiriler için bk. Metin Ödemir, *Allah Bilgisinin Ezelîliği ve İnsan Hürriyeti,* s. 42.

Mâtürîdîler tarafından kabul edildiği şekliyle ihtiyâr anlayışından yola çıkmıştır. Kulların âhiret gününü unutarak, iman etmek için gözlerinin önünde gerçekleşen mucizelere görecek basireti gösteremeyip küfrü seçmede ısrarcı olmalarını, Allah Teâlâ'nın ilmindeki hükmün sebebi olarak görmektedir. Bu görüşünü de ilmin malûma tâbi olduğu prensibine dayandırmaktadır. Özellikle son dönem metinlerinde, insanın özgürlüğünü ve dolayısıyla sorumluluğunu temellendirmek için en çok başvurulan çözüm yolu bu esas olmuştur. Ayrıca tartışmaların bağlamı klasik literatürdeki âhiret sonrası için bir sorumluluk oluşturma değil, dünya hayatı için bir mesuliyet fikridir.[121]

3. Kulun İrâdesinin Fiile Etkisi

Önceki bölümlerde, Gölevî'nin Allah Teâlâ'nın irâdesi ve ilminin insanın eylemine etkisine dair fikirleri ele alınmıştır. Burada ise, Hüseyin el-Gölevî'nin insanın irâdesinin ve kudretinin fiillerindeki tesirine dair yorumlarına yer verilecektir. Konunun içeriği, birçok tartışmayı barındırsa da, meseleler Gölevî'nin değindiği noktalar üzerinden ele alınacaktır. Gölevî'nin bu konuyu çok fazla ayrıntılarına girmeden genel hatlarıyla incelediği görülmektedir.

Mütekkadimûn döneminde Ebû Hanîfe'yle başlatabileceğimiz, yaratma kesb ayrımı, insanın özgürlüğünü temellendirmeyle ilgili olarak kullanılmıştır. Sonraki dönemde bu mesele özellikle İmâm Mâtürîdi'de karşımıza çıkan fiillerde çeşitli yönler (cihet) yaklaşımıyla gelişmiştir.[122] İmâm Mâtürîdî Allah Teâlâ'nın yaratıcı sıfatını insanın özgürlüğüyle, fiile tayin ettiği çeşitli yönler sayesinde bir araya getirmiştir. Bu şekilde, hem insan kesb cihetiyle fiilinin gerçek sahibi olmakta hem de Allah Teâlâ yaratma cihetiyle gerçek manada yaratıcı olabilmektedir.[123] Kesbi mümkün kılan özgür irâde meselesi de yine Mâtürîdîler tarafından yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu konuda irâdenin yaratılmamış olmasından hareketle, insanın özgürlüğünün temellendirilmesi hedeflenmiştir. İmâm Mâtürîdî ve Nesefî'de irâdenin yaratılmamış olduğu açıkça belli olmasa

---

[121] Rıdvan Özdinç, *Akıl İrâde Hürriyet*, s. 171-172.

[122] Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 337 (463); krş Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, Ankara: Otto Yayınları 2017. s.37

[123] Daniel Gimaret, "İnsan Fiilleri Konusunda Mâtürîdî'nin Görüşleri", *Mâtürîdî Gelen-ek-i* (der. Recep Alpyağıl), İstanbul: İz Yayıncılık 2016, s. 946.

da[124] daha sonraki dönem Mâtürîdîler ve özellikle Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) yeni teorilerle bu konuyu ele almışlar ve daha sistematik açıklamalar getirmişlerdir. Hüseyin el-Gölevî de bu risâlede kulun özgürlüğünü ihtiyârın yaratılmamış olması üzerinden ele alan bir açıklama gayretindedir.

14. yüzyılda yaşamış hukuk ve kelâmla ilgili eserler telif eden Sadrüşşerîa, aslında hüsün-kubuh meselesiyle ilişkili olarak ele aldığı bu konuya farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Konuya getirdiği yorumlar kendisinden sonra pek çok müellif tarafından yoğun ilgi görmüş ve meselenin çözümü hususunda başvuru kaynağı olmuştur.[125] Sadrüşşerîa ortaya koyduğu dört mukaddimenin ilkinde, fiilin bir mastar manası (el-mane'l-mastarî); bir de fiilin içinde bulunduğu hali ifade eden mastardan hâsıl olan (el-hâsi'l-bi'l-mastar) manasının olduğunu açıklar. Bu fiilden hâsıl olan mana, fâilin içinde bulunduğu durumdur.[126] Sözgelimi, bir hareket fiilinde iki mana mevcuttur. İlki, hareket edenin içinde bulunduğu durumu ifade eden mastardan hâsıl olan manadır. İkincisi ise, o hareketin meydana getirilmesi anlamındaki mastar manadır.[127] Birinci mana (el-hâsi'l-bi'l-mastar), hariçte mevcut olduğu için mahlûktur; fakat mastar mana yani îka', hariçte mevcut olmadığı için üçüncü mukaddimede açıklandığı üzere "hâl" olarak kabul edilir ve dolayısıyla mahlûk değildir.[128] Sadrüşşerîa, irâdenin ontolojisine yönelik oldukça önemli bir soruşturma ortaya koymuştur. Buna göre, insan fiillerinin temelini ne mevcut ne madûm olan bu îka'

---

124 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, s. 45.

125 Sadrüşşerîa, hüsün-kubuhun aklîliğini reddeden Fahreddin er-Râzî'ye karşı dört mukaddimeyle bu durumun aksini ispat etmeye çalışır. Birinci mukaddimede; fiilin bir mastar manasının, bir de mastardan hasıl olan manasının bulunduğunu açıklar. Mastar mana için îka' terimini kullanır ve îka' kendinden sonra ıstılah manasında kullanmaktadır. İkinci mukaddimede; varlığa gelmesi imkan dâhilinde olan her varlığın, bir var ediciye ve belli şartlara ihtiyaç duymasından bahseder. Üçüncü mukaddimede; bir önceki mukaddimede ontolojisini yaptığı varlık kategorilerinden hareketle ihtiyar ve îka' gibi durumların ara bir kategoriye (hâl/ahvâl) dahil olmasını açıklar. Dördüncü mukaddimede; tercih etme ile tercih eden arasındaki ilişkiyi tahlil ederek, fiilde halk yönünden Allah Teâlâ'nın, kesb yönünden ise kulun etkin olduğunu ifade eder. Böylelikle hüsün-kubuhun kesbde söz konusu edildiğini ortaya koyarak Eş 'arî yaklaşımı çürüttüğünü iddia eder. Asım Cüney Köksal, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakîliği Meselesi- Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul 2012/2), s. 18-19; Ayrıca bu konuyla ilgili daha sonra ciddi bir literatür gelişmiştir. a. mlf., "Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XIV, (İstanbul 2016/27), s.101-132.

126 Sadrüşşerîa es-Sânî, e*t-Tavdîh, et-Telvîh* (nşr. Adnan Dervîş) ile birlikte, Beyrut: Şerîketü Dâri'l-erkam 1998, I, s. 380.

127 Asım Cüneyd Köksal, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakîliği Meselesi- Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş", s. 20.

128 Sadrüşşerîa, *et-Tazîh*, I, s. 381 vd.; krş. Hayrettin Nebi Güdekli, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul 2019/41), s. 91.

oluşturmaktadır. Nitekim îka' da yaratılmamış olduğu için Allah Teâlâ'ya dayanmayacak ve böylece insanın özgür irâdesi ve dolayısıyla sorumluluğu îka' üzerinden temellendirilmiş olacaktır.[129]

Hüseyin el-Gölevî, irâdenin ontolojisiyle ilgili tafsilatlı bir açıklamaya girişmeyerek sadece, îka'nın ne mevcut ne madûm, yalnızca "hâl" olduğunu ifade eder.[130] Ona göre bu, Mâtürîdîlerin kabul ettiği en önemli prensiplerden biridir. Diğer bir prensip de yukarıda açıklamasını yaptığımız "İlim, mâlûma tâbidir." ilkesidir. Kazâ ve kader konusunda çözüm ancak bunlardan geçmektedir. Gölevî, bu durumda bağlantıyı şu şekilde kurmaktadır: Bir kimsenin cehennemlik olmasının sebebi küfürdür. Küfrün sebebi Allah Teâlâ'nın meşîetidir. Meşîetinin sebebi de mahlûk olmayan bir ihtiyârla küfrü seçmektir. Görüldüğü üzere, Gölevî hem ilmin malûma tâbi olmasını hem de îka'nın "hâl" olması nedeniyle yaratılmamışlığını bir arada kullanarak insanın özgürlüğünü açıklamaya çalışır. Eğer, ihtiyârın zemini olan îka' yaratılmış olsaydı; insanın özgürlüğünden bahsedilmezdi. Ancak Gölevî risâlede, îka'nın arka planıyla ilgili bir değerlendirmede bulunmaz ve sadece meselenin çözümü için kullanılması gereken ilke olarak kabul eder. Bir de Gölevî, kulun tercihi söz konusu olduğunda irâde yerine tıpkı Sadrüşşerîa'daki gibi ihtiyârı kullanmayı tercih etmektedir. Nitekim Sadrüşşerîa, insanın seçimi söz konusu olduğunda, irâdenin bir yöne sarf edilmesi anlamında ihtiyârı kullanmaktadır.[131] Yine burada da Gölevî'nin Sadrüşşerîa'dan etkilendiğini söylemek mümkündür. Gölevî, ardından tahmin edileceği gibi, kudrete geçiş yapar. Çünkü irâdenin meydana gelmesiyle artık buna eşlik edecek bir de kudrete ihtiyaç vardır.

4. Kulun Kudretinin Fiile Etkisi

Kudret sözlükte, "bir işe güç yetirmek" manasında aczin zıttı olarak tanımlanır.[132] Takat, vüs, kuvvet gibi kavramlarla da yakın anlamlıdır. Bizim

---

[129] Hayrettin Nebi Güdekli, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", s. 92

[130] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 93.

[131] Ömer Aydın, *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi 1996, s. 121-122.

[132] Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "القدر", md.; Ali Bardakoğlu, "Kudret", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 317.

burada terim olarak üzerinde duracağımız insanın ihtiyârî fiilleriyle ilişkili olan istitâattir. İstitâat, terim olarak "Allah Teâlâ'nın canlılarda, ihtiyârî fiillerin meydana gelmesi için yarattığı arazdır."[133] şeklinde tanımlanır. Hüseyin el-Gölevî istitâat yerine kudreti kullanmaktadır.[134]

Kulun kudreti, tüm kelâm ekollerince kabul edilmekle birlikte, farklı açılardan tartışılmıştır. Mu'tezile, zaten insana mutlak bir özgürlük alanı açtığı için onun tam bir kudrete sahip olduğunu ileri sürerken; Ehl-i sünnet âlimleri sınırları daha belirli bir kudretin insanda etkili olduğunu kabul etmektedirler. Kudretle ilgili tartışma konularından biri ise; istitâatın fiilden önce mi yoksa fiille beraber mi olduğudur. Mu'tezile kudretin fiilden önce olduğunu kabul etmektedir. Nitekim onlara göre insan, fiilerinin yaratıcısı olduğu için, gerekli olan güç de fiilden önce tabii olarak mevcut olmalıdır. Ayrıca Allah Teâlâ, adaleti gereği kudretin bulunmadığı kimseyi mükellef kılmaz. Bu durumda da, kudretin fiilden önce olması gerekmektedir. [135]

Ehl-i sünnet ise, istitâatı fiille beraber kabul eder. Allah Teâlâ'nın her şeyin yaratıcısı olmasından hareket eden Ehl-i sünnet'e göre, bir insanın fiilden önce sürekli kudretinin bulunması, kulun fiilinin yaratıcı olmasına imkan verir. Bu durum da hem kulun Allah Teâlâ'ya ihtiyaç duyması ortadan kalkacak hem de Allah Teâlâ'nın her şeyin yaratıcısı olduğu ilkesi zedelenebilecektir.[136]

Hüseyin el-Gölevî ise ilk olarak kudreti, kudret-i mümekkine ve kudret-i müyessire olmak üzere ikiye ayırır.[137] Kudret-i mümekkine, sorumlu tutulmayı sağlayan kuvve derecesindeki kudrettir ve teklifin temeli bu kudrete dayanmaktadır. Kudret-i mümekkine, yalnızca şart ifade etmekte olup kulun sorumlu tutulması için gerekli olan kudrettir. Bu diğer Mâtürîdî müelliflerin kullandıkları, uzuvların sağlıklı (sıhhatü'l-âlât) olmasını ve şartların elverişli

---

[133] Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Tarifât*,, "الاستطاعة", md.; krş. Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 399.

[134] Bu nedenle tezde de kulun kudreti şeklinde kullanması uygun görülmüştür. Hüseyin el-Gölevî, risâlesinin kudret ile ilgili bahislerinde Sadrüşşerîa'dan yaptığı pek çok alıntıyla konuyu ele almıştır. Ancak bu hususta bir düzen takip etmediği için, burada da bir düzen içinde ele alınmasını zorlaştırmaktadır.

[135] Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-hamse*, s. 156.

[136] Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", XXIII, 400.

[137] Sadrüşşerîa ve Seyyid Şerif Cürcânî tarafından bu isimlendirme kullanılmaktadır. bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, I, s. 422; Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Tarifât*, "القدرة" md.; bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 98.

olması (selâmetü'l-esbâb) anlamına gelen kudrete karşılık gelir.[138] Nitekim İmâm Mâtürîdî, gözü olmayan bir kimseye "Gör!" denilmesinin muhal olacağı gibi, hem teklifin mümkün olabilmesi hem de fiilin meydana gelebilmesi için asgari bazı şartların bulunmasını gerekli görmektedir.[139] Gölevî de, kudret-i mümekkineyi fiilden önce bulunması gereken şart manasında değerlendirmektedir.[140]

Kudret-i müyessire ise, kudret-i mümekkineye zâid, kolaylık sağlayan kudrettir. Bu kudretle birlikte imkan halindeki fiil meydana gelmektedir. Esasında bu kudret, kudret-i mümekkineden sadece kolaylaştırıcılık sıfatıyla ayrılır. Zira, mahiyet açısından bir farktan söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle kudret-i müyessire, Allah Teâlâ'nın kullarına bir lutfudur. Kudret-i müyessire, kudret-i mümekkinenin aksine sürekli bulunan bir şartı ifade etmeyip irâdenin katılmasıyla aktif hale gelerek fiile dönüşür.[141] Yine Mâtürîdî müelliflerinin üzerinde önemle durduğu fiille birlikte olan kudret de bu kudrettir.[142] Nitekim İmâm Mâtürîdî, bu manada bir kudretin fiilden önce bulunamayacağını kesin bir dille açıklar.[143] Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi, kudretin sürekli bulunması mümkün değildir. Çünkü bu kudret arazdır ve arazların sürekli var olması mümkün değilidir. O halde, eğer kudret fiilden önce bulunursa, fiilin gerçekleştiği ikinci zaman diliminde var olamayacaktır. Bu durum da, fiilin kudret olmadan gerçekleşmesi sonucunu doğur ki; bu da muhaldir.[144] Gölevî de kudretin fiille beraber olduğunu delillendirmek için aynı argümanı kullanır. Ancak Hüseyin el- Gölevî bu kudretin fiilden önce var olmasının, her halükarda fiilin kudret olmaksızın vücud bulacağı anlamına gelmediğini de kaydeder. Çünkü bu tür arazlar teceddüdü'l-emsâl yoluyla süreklilik kazanırlar ve fiil anında da tekrar yaratılmaları mümkündür. Gölevî'nin burada özellikle vurguladığı husus, kudret-i müyessirenin irâdenin katılmasıyla fonksiyonel hale gelmesidir. İrâdeyle fonsiyonel hale gelen kudret, var olduğunda artık fiilin meydana gelmesi zorunludur. Bu kudretin fiilden önce

---

138 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 356 (495); Nesefî de istitâatı iki şekilde ele alır. bk. Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti.*, s. 84.

139 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 358 (498).

140 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 98.

141 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 98.

142 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, s. 86.

143 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd.*, s.361-363 (503-506).

144 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 361 (503).

olması, yalnızca zâtın bu kudrete ihtiyaç duyması anlamında zâta tekaddüm eder. Ancak zaman bakımından ele alındığında ise, bir öncelik söz konusu değildir. Gölevî'nin aktardığına göre bu durum, parmağın hareketiyle birlikte, yüzüğün de aynı zaman diliminde harekete katılmasına benzer. [145]

Hüseyin el-Gölevî'nin kudret bahsinde değindiği meselelerden biri de, kudretin iki zıtta elverişli oluşudur. Müellifin nazarında özel bir öneme sahip olan Ebû Hanîfe'nin görüşlerini burada da ele almaktadır. Ebû Hanîfe kuvve manasına gelen kudretin iki zıtta elverişli olduğunu zaten kabul eder.[146] Fiille birlikte bulunan Gölevî'nin ifadesiyle varlığa çıkması için tüm şartları kendisinde toplamış kudretin iki zıttı içermesi tartışalan noktadır. Gölevî, Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşünü, fiille birlikte bulunan kudretin zıtlarla herhangi bir taallukunun kalmadığı şeklinde nakletse de aslında kastedilen, söz konusu kudretin artık bir yöne sarf edilmiş olmasından dolayı zıtlarla ilişkisinin kalmadığıdır. Yani, fiille birlikte bulunan kudret, bir fiile sarf edildiği takdirde sadece o fiil için geçerli olmaktadır ve dolayısıyla zıttıyla ilişkisi kalmamaktadır.[147] Nitekim, kudretin iki zıtta elverişliliği ile ilgili mevzu bahis edilen kudret fiil anında bulunan (mea'l-fiil) kudrettir. Fiilden önceki kudret yalnızca bir potansiyeli ifade ettiği için iki zıtta elverişlilik açısından tartışılması da gereksizdir. Şunu da belirtmek gerekir ki; insanın istitâtındaki, öncelik sonralık ayrımı Mâtürîdîlere özgü bir kullanımdır. Zaten Eş'ariyye'ye göre istitâatten bahsedildiğinde bu, fiille birlikte olan kudreti ifade etmektedir. Gölevî'nin, kudretin iki zıtta elverişli olmadığını kabul ederek Eş'ariyye'nin cebre düştüğünü ifade etmesi de, söz konusu kudretin fiille birlikte bulunan kudret olduğunu kesinleştirmektedir.

Hüseyin el-Gölevî, güç yetirilmeyen şeyle kulun mükellef tutulmamasının ancak kudretin iki zıttı içermesini kabul etmekle çözülebildiğini savunmaktadır.[148] Esasında Gölevî'nin risâlesinde, hâmişe düşülmüş notların da yol açtığı karışıklık bu kudretin fiilden önce mi yoksa fiil anında mı olduğunu

---

[145] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 98.
[146] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebsat*, s. 48.
[147] Ebû Hanîfe'nin "bedel tarîki" ifadesiyle birlikte düşünüldüğünde daha iyi anlaşılmaktadır.
[148] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 99.

belirginleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak, fiilden önce bulunan kudretin iki zıttı içermesi zaten yukarda belirtildiği üzere Mâtürîdîlere has potansiyel güç/organların sağlıklı ve sebeplerin mevcut olması anlamında iki zıt için uygundur. Bu nedenle Gölevî'ye göre söz konusu kudretin her ikisi de iki zıt için elverişlidir. Dolayısıyla kudret bir yöne sarf edildikten sonra artık iki zıtla ilgili bir durum kalmaz.

İmâm Mâtürîdî'nin, kudretin iki zıtta elverişli olup olmadığını tartışırken konu edindiği kudret fiille birlikte olan kudrettir. O bu konuda, Ebû Hânîfe'nin kudretin iki zıttı içerdiğini kabul ettiğini aktarır ve bunu kabul etmenin i'tizali gerektirdiğini ifade eder.[149] Fakat daha sonra kudretin mahiyeti gereği iki zıtta elverişli olması gerektiğini, aksi takdirde fiilin ihtiyârî değil, tab'an meydana gelmesinin mümkün olacağına da ver verir.[150] Ayrıca cevher-araz sistemi içinde kudretin iki zıttı içermesi de problemli olarak görülmüştür.[151] Sonraki dönem Mâtürîdî müellifleri ise, Ebû Hânife'nin kudretin iki zıtta elverişliliği kabul ettiğini aktararak örnekler vermektedirler. Örneğin, Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184), secdenin Allah Teâlâ'ya veya puta yapılması halinde, kudretin özünde bir değişiklik olmadığını ifade ederek, değişikliğin sadece isimlendirmede olduğunu kaydetmektedir.[152] Ancak Ebû Hanîfe, fiil anında bulunan kudretin bedel tarikîyle iki zıtta elverişli olduğunu kabul ettiği genel olarak ifade edilen bir durumdur.[153] Bedel tarîkiyle, birbirinin yeri geçme şeklinde bir durum anlaşılmalıdır. "Kendisiyle imanın husûle geldiği istitâat, imana mukarin olduğu zaman iman için geçerli olur, küfür için geçerli olmaz. Eğer o istitâat, imanın

---

149 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 363 (506).
150 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 363 (507).
151 Hatice K. Arpaguş, "Mâtürîdîlik ve İrâde-i Cüziyye", *IV. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu - Hanefîlik-Mâtürîdîlik-* (ed. Cengiz Çuhadar - Mustafa Aykaç – Yusuf Koçak), Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası 2017, I, s. 45
152 Nûreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn* (nşr. Bekir Topaloğlu), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2012, s. 63-64.
153 Ebû Hanîfe'nin günümüze ulaşmış eserlerinde açıkça böyle bir ifade yer almasa da sonraki Mâtürîdî kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin kudretin iki zıttı içermesini "bedel tarîkiyle" açıkladığına dair bilgiler vardır. bk. Ömer Aydın, *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri,* s. 145-146.

yerine (bedel olarak) küfre mukarin olsaydı, imana bedel olarak küfür için geçerli olacaktı."[154]

Gölevî, kudretin iki zıtta elverişliliği konusunda verdiği örnekler, tıpkı Ebû Hanîfe'deki gibi, bu kudretin fiillin gerçekleşmesi anında bulunan kudret olduğunu göstermektedir. Sözgelimi bir kimsenin, puta yaptığı secde esnasındaki kudret ve bu secdenin puta değil de Allah Teâlâ'ya yapılması ile sarf edilecek kudret aynı kudrettir. Bu durumda, kudretin hakikatinde herhangi bir değişiklik meydana gelmezken; kudretin fiile izâfeti açısından farklılık ortaya çıkmaktadır. Yine, bir kimse mümini de kâfiri de öldürme konusunda imkan ve kudret sahibidir. Önemli olan yaptığı eylemin emir ve nehye olan nispetidir.[155] Hüseyin el-Gölevî'nin kudret ile ilgili pek çok farklı alıntıya ver vermesi kendi içinde bir karışıklığa sebebiyet verse de, o da genel olarak Mâtürîdî müellifler gibi[156] fiille beraber bulunan kudretin iki zıtta elverişliliğini kabul etmektedir.

Gölevî, kudretin iki zıtta elverişli olmasının açıklamasını yaptıktan sonra, Eş'arî'lerin bunu kabul etmeyerek cebre; Mu'tezile'nin ise fiili meydana getiren kudreti fiilden önce kabul ederek tefvîze düştüğünü ifade eder.[157] Nitekim İmâm Eş'arî, kudret arazının tek bir fiil için geçerli olduğunu savunmaktadır. Ona göre hâdis kudretin meydana gelebilmesinin şartı, makdûrun onunla birlikte bulunmasıdır. Makdûrla beraber bulunan kudret araz olduğu için de yalnızca, o an yaratılan fiil için geçerli olur. Eğer bu kudretin iki zıttı içermesi mümkün olsaydı, bu iki zıt fiilin de aynı anda gerçekleşmesi gerekirdi.[158] Yine Bâkıllânî de, İmâm Eş'arî'yi takip ederek, kudretin bir tek makdûr için geçerli olduğunu, bu nedenle söz konusu kudretin yalnızca tek bir fiile yönelik yaratıldığını kabul etmektedir.[159]

---

154 Nesefî, *Tebsıratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2003, II, s. 117; krş. Ömer Aydın, *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri,* s. 147.

155 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 100.

156 Ömer Aydın, *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri,* s. 146.

157 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 99-100.

158 Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Kitâbü'l-Lüma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeğy ve'l-bida'* (nşr. Richard J. McCarthy), Beyrut: el-Matbaâtü'l-Kâtolikiyye 1956, s. 55.

159 Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 326; krş. Şerafeddin Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 142; Eş'arî kelâmcılarından Cüveynî, kulun kudretinin iki zıttı içermediği kanaatindedir. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul Nûn Yayıncılık y.y, s. 123.

Anlaşıldığı üzere Hüseyin el-Gölevî, Eş'arîlerin aksine, istitâatın iki zıt için elverişli olduğunu kabul etmiştir. O, Eş'arîlerin bu durumu kabul etmemeleri sebebiyle cebre düştüklerini iddia etmektedir. Gölevî'ye göre, cebir ve tefvîzden kurtulmak ancak, kudretin fiille birlikte olduğunu ve bu kudretin iki zıtta elverişli oluşunu kabul etmekle mümkün olur.[160]

Hüseyin el-Gölevî'nin kudretle ilgili ele aldığı son mesele ise, bir makdûrun iki kudretin etkisi altına girmesi ile ilgilidir. Bu konu Mâtürîdî kelâmcılar tarafından kabul edilmektedir. Örneğin, İmam Mâtürîdî gibi Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) de, bir fiile biri yaratma, diğeri kesb olmak üzere iki kudretin tesir edeceğini kabul eder.[161] Bu durum, İmâm Mâtürîdî'den itibaren fiilde çeşitleri yönleri (cihet) kabul etmenin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.[162] Diğer yandan, Eş'arî kelamcıların çoğunluğu bir fiilde iki kudretin etkisini reddetmektedirler. Kulların fiilleri konusunda Eş'arîlerden farklı bir yaklaşım benimseyen Bâkıllânî ise, bu konuda kudretten çok kesb üzerinde durmaktadır. [163] Ancak bu konuda Eş'ariyye için en net yaklaşım İsferâyînî tarafından benimsenmektedir. İsferâyînî, iki kudretin tek bir makdûrda etkin olabileceğini mümkün görerek Eş'ariyye içinde farklı bir yer edinmektedir.[164]

Gölevî, Mâtürîdî fiil anlayışı çerçevesinde, iki kudretin bir makdûrda farklı cihetlerden etkin olacağını savunmaktadır. Ona göre, bir fiilin yaratma kudreti Allah Teâlâ'ya aittir. Fiilin, cezaya ve ikâba terettüp etmesini sağlayan ise, onun kesb kudretidir. Bu sayede, aynı makdûrda iki kudretin etkisi mümkün olmaktadır.[165] Ayrıca Gölevî'nin, kudret konusunda tamamıyla Mâtürîdî bir yaklaşımı esas alması bu meselenin yalnızca Mâtürîdîler tarafından çözülebileceğini ima etmektedir.

---

160 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 99-100.

161 Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *et-Temhîd fî usûli'd-dîn* (nşr. Muhammed Abdullah eş-Şâğûl eş-Şâfî), Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türas 2006, s. 100.

162 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, s. 148.

163 Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 345-347; krş. Şerafeddin Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 195.

164 Mehmet Fatih Soysal, *Osmanlı Müelliflerinden Ahmed Âsım Efendi'nin İrâde-i Cüziyye Risâlesi ve Probleme Yaklaşımı*, s. 60-61.

165 bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 100. Ayrıca Gölevî kudret ile ilgili bahiste, tartışmalara yer vermeden, genel prensipler üzerinden meseleleri değerlendirmektedir. Bu da, tasvîrî bir tavrı mümkün kılmaktadır.

5. Hadisleri Ele Alışı

Gölevî, kazâ ve kader, kulların cebir altında olup olmaması, kulun irâdesi ve kudreti ile ilgili açıklamak istediklerinden sonra, risâlenin geri kalan bölümünü kendi deyimiyle "Allah Teâlâ'ya yönelen sâlikin görevlerine" ayırmıştır.[166] Bu bölümün girişinde, Allah Teâlâ'nın kazâsının ve kaderinin kulları için dünya ve âhirette kendilerine yarar sağlayacak bir lütfü olduğunu belirmektedir. Burada hadislerin yanı sıra birçok da ayete yer veren Gölevî, aktardığı ayetler hakkında herhangi bir görüş beyan etmemektedir. Genellikle Allah Teâlâ'nın yüceliğinden ve hesap gününden bahseden ayetlere yer vermektedir. Hadislerle ilgili de herhangi bir yorumda bulunmamakla birlikte, konularını esas aldığı bir sıralamayı takip etmektedir denilebilir. Yukarıda geçtiği gibi Gölevî bu hadisleri, Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122), *Mesâbihi'l-sünne* isimli eserinden, Hatip et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340), *Mesâbihi'l-sünne* üzerine yapılmış en yaygın çalışmalardan biri olan *Mişkâtü'l-Mesâbîh* isimli çalışmasından ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Budûrü's-sâfire li ahkâmi'l-âhire* adlı eserlerinden aldığını ifade etmektedir.

Hüseyin el-Gölevî'nin etrafında bir araya getirdiği ilk konu, Allah Teâlâ'yı zikretmektir. Bu konuda çoğunluğu sahîh ve hasen olan yaklaşık on sekiz hadis nakleder: "Kim bir tarafa yatar ve Allah Teâlâ'yı zikretmezse, kıyamet günü onun için pişmanlık vardır."[167] "Kulum beni zikredip andığı ve dudakları benim için kımıldadığı zaman ben kulumla beraberim."[168] Gölevî'nin zikrullahla ilgili yer verdiği hadisler bu minvaldedir. Allah Teâlâ'yı anmanın önemi ve bunun karşılığında Allah Teâlâ'nın âhirette kulları için hazırladığı mükâfattan bahseden terğîb rivâyetlerini etmiştir.[169]

Gölevî'nin bir araya getirdiği hadislerde tercih ettiği diğer bir konu, âhiret günü arşın gölgesinde gölgeleneceği vaad edilen kişi ve gruplardır. Bu konuyla ilgili de, yaklaşık on altı hadis rivâyeti aktarılmaktadır ve muteber hadis

---

[166] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 102.
[167] Ebû Dâvûd, "Nevm" 5.
[168] Buhârî, "Tevhîd" 43.
[169] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 100-106.

kaynaklarında yer almayan hadisler de zikredilmektedir.[170] Bunlardan bazıları şu şekildedir: "Yedi kişi Allah'ın gölgesinden başka gölge olmayan günde, Allah Teâlâ'nın himayesi altındadır. Bunlar; adil yönetici, rabbine kulluk eden genç, kalbi mescitlere bağlı bulunan müslüman, birbirlerini Allah Teâlâ için seven ve Allah Teâlâ için buluşup Allah Teâlâ için ayrılan iki insan, derece sahibi ve güzel bir kadının isteğine karşı 'Ben Allah Teâlâ'dan korkarım.' diye karşılık vererek uzak duran insan, sağ eliyle verdiğini sol elinin bilmeyeceği gizlilikte sadaka veren insan, kendi başınayken Allah Teâlâ'yı anan ve onun için gözyaşı döken kimsedir."[171] "Her kim kıyamet günü cehennem azabından uzaklaşarak, Allah'ın gölgesi altında mutlu olmak isterse; müminlere karşı kaba ve sert değil, merhametli olsun."[172]

Hüseyin el-Gölevî, âhiret ahvali hakkında da pek çok hadis zikretmektedir. Bunlar, Allah Teâlâ'ya nâfile ibadet etmek, canıyla malıyla cihâd etmek, ilim talep etmek, müslüman kardeşine hayırda bulunmak gibi konular hakkındadır ve Gölevî bu hadisleri, sıhhat durumu gözetmeden aktarmaktadır. Özellikle son kısımda şehitler ve mertebeleriyle ilgili hadislere yer vermektedir.[173] Bunlardan bazıları şu şekildedir: "Kim dünyada, müslüman kardeşinin bir sıkıntısını giderirse, Allah Teâlâ da ahirette onun bir sıkıntısını giderir. Kim müslüman kardeşi için bir zorluğu kolaylaştırırsa, Allah Teâlâ da dünya ve âhirette o kişi için kolaylık sağlar. Kim de müslüman kardeşinin bir ayıbını örterse, Allah Teâlâ da dünyada ve âhirette o kişinin ayıbını örter."[174] "Allah Teâlâ katında şehitlere altı mükâfat vardır: O kimsenin günahları dökülen ilk kanıyla birlikte bağışlanır. Şehit olan kimseye cennetteki yeri ölmeden önce gösterilir. Şehitler kabir azabından kurtulur. Korkuların en büyüğünün yaşanacağı günde, güven içindedirler. Dünyadakilerin en iyileri için kullanılan yakuttan yapılmış asalet tacı giydirilir. O kimseler, iri parlak gözlü yetmiş iki eş ile evlendirilir. Kıyamet günü ise, yakınlarından yetmiş kişiye şefaatçi olma hakkı

---

[170] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 106- 112.
[171] Buhârî, "Zekat" 16, "Hudûd" 19.
[172] Ebû Bekir el-Beyhakî, *el-Câmiu li şuabi'l-îmân*, XIII, s. 538
[173] bk. Çalışmanın tahkik kısmı, s. 112- 122.
[174] Müslim, "Birr, Sıla ve Âdâb" 58. Bu hadis, benzer lafızlarla rivâyet edilmiştir.

verilir."[175] "Kim gazâ etmeden veya kendini bir gazâya hazırlamadan ölürse, o kimse nifak üzere ölür."[176]

Gölevî bundan sonraki kısımda, sâlikin yapması gerekenler olarak nitelendirdiği bazı hadislere ve diğer bazı kitaplarda bulduğu öğütlere yer vermektedir. İlk olarak seher vakti ibadet etmenin önemi üzerinde durmaktadır. Bu hadislerden bazıları şunlardır: "Geceleri ibadetine devam edin. Zira bu, sizden önceki salihlerin alışkanlığıdır. Sizi Allah Teâlâ'ya yaklaştırır. Kötülüklere kefarettir ve günahlara mani olur."[177] "Gecenin son üçte biri kaldığı zaman Yüce Rabbimiz, her gece dünya semasına iner ve 'Bana kim dua eder ki onun duasına icabet edeyim! Benden kim bir şey ister ki ona dileğini vereyim! Benden kim mağfiret diler ki onun için mağfiret edeyim!' buyurur. Başka bir rivâyette: 'Sonra Allah Teâlâ, iki elini yayarak şöyle der: 'Yoksul ve zalim olmayana kim ödünç verecek?' Bu hal sabah oluncaya kadar böyle devam eder."[178] Gölevî, ardından çeşitli kitaplarda bulduğu öğütlere geçer. Bu öğütler genellikle Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Eyyühe'l-veled* isimli kitabından alıntılanmaktadır. Şeyh Ebû Bekir Şiblî'den (ö. 334/949) ve Şakîk-i Belhî'den (ö. 194/810) dünya hayatının geçiciliği ve yalnızca sâlih amellerin fayda sağlayacağı ile ilgili hikâyeler anlatmaktadır. Gölevî, bu öğütlere niçin yer verdiğine dair herhangi açıklamada bulunmamaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla Gölevî, en faziletli ibadetlerden gördüğü zikrullah ve âhiret günü kurtuluşa vesile kıldığını düşündüğü ibadetler hakkında hadislerden ve vecîzelerden oluşan bir özet sunmaktadır. Bu tür tergîb-terhîb rivâyetlerinde, maksat teşvik ve sakındırma olduğu için hadislerin sıhhat durumuna çok fazla dikkat edilmediği genel olarak kabul edilmektedir.[179] Gölevî'de bu hususta seçici davranmayarak az sayıda da olsa oldukça zayıf rivâyetlere risâlesinde yer vermektedir. Hüseyin el-Gölevî'nin zikirle ilgili aktardığı hadisler ve Şeyh Ebû Bekir Şiblî, Şakîk-i Belhî gibi ilk dönem

---

175 Tirmizî, "Fezâili'ş-şehîd" 25.
176 Müslim, "İmâret" 158.
177 Tirmizî, "Deavât" 102. Hadis, benzer lafızla rivâyet edilmiştir.
178 Müslim, "Salâtü'l-müsafirûn ve kasriha" 171.
179 Mehmet Emin Özafşar- Mahmut Demir, "Zayıf", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 158.

mutasavvıfları hakkında anlattığı menkıbeler, onun tasavvufa yakın bir tutum sergilediğini düşündürmektedir. İddia edildiği gibi, Eş'arîyye'nin tasavvufla özdeşleştirilmesine karşılık, Hanefî-Mâtürîdî aidiyete sahip bir müellifin bu yaklaşımı önem arz etmektedir.[180]

[180] Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Mâtürîdîlik İlişkisi*, Ankara. Ankara Okulu Yayınları 2017, s. 218.

İKİNCİ BÖLÜM

I. RİSÂLENİN TAHKİK VE TERCÜMESİ

Bu bölümde, söz konusu risâlenin tahkik ve tercümesine yer verilecektik.

A. Risâlenin Tercümesi

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Ey sebepleri müsebbipleriyle bağlayarak âdetini ikâme eden, akıl sahipleri için sırların keşfi suretiyle irâdesinin taalluku sayesinde kazâsı ve kaderiyle ihsanda bulunan,[181] kitap ile desteklediğin, hitap ile yücelttiğin, sığınma ve dönüş yerinde Hz. Peygamber'in kurtuluşa ermiş âline ve ashabına salât et.

Şimdi, dualara icabet eden ve zenginlerin en zengini Allah'a tevbekâr, hakîr kul Hüseyin b. Habib b. Ali el-Gölevî[182] el-Erîb diyor ki: Kazâ ve kader meselesi, en kapalı ve anlaşılması en zor konulardan biri olduğu için Ehl-i rivâyât ve dirâyât arasında ihtilaf çıktı. Ben de buradan hareketle Allah Teâlâ'nın, "Eğer dileseydik herkese hidâyetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım.' sözüm gerçekleşecektir."[183] ayeti[184] beni sarsıyordu. Ayrıca, usûl ve furûda incelemeler yapmak ve Mâtürîdî, Eş'arî ve Ehl-i sülûkun çoğunluğundan oluşan hidâyete ulaşmış imamlar ile, Cebriyye ve Kaderiyye'den oluşan hevâ ve dalâlet ehli arasından farklı mezhepler hakkında bilgi sahibi olmak suretiyle Allah bana lütfedince, ben de bu risâlede, kazâ ve kaderin açıklamasını bu konu hakkında görüş beyan eden önde gelen müfessirlerden, muhaddislerden ve meşayih-i kirâmdan hareketle bu muciz risâleyi îrad etmeyi ve Allah'ın "..Eğer dileseydik herkese hidâyetini verirdik…" ayetinin tefsirinin açıklamasını yapmak istedim.

Böylece bu risâleyi, iki bölüm ve bir sonucu kapsayacak şekilde yazdım. İlk bölüm, kazâ ve kaderin açıklaması; ikinci bölüm, Allah'ın "Eğer dileseydik

---

[181] Hâmiş: Yani Allah Teâlâ, akıl sahipleri için sır perdelerini kaldırmak suretiyle, irâdesinin ezelde taalluku olan kazâ ve kaderiyle cömertliğini ve ihsanını gösterdi.

[182] Hâmiş: Güle (kâf-ı âcemî); Ahıska'da bir köydür. Ahıska, Gürcistan sınırları içinde yer alan bir şehirdir. Şemseddin Sâmi, *Kâmusu'l-a'lâm*, İstanbul: Mihrân 1889, "Ahıska" md.

[183] es-Secde 32/13.

[184] Hâmiş: Çünkü bu ayet insanların cebir altında olduğunu düşündürmektedir.

herkese hidayetini verirdik” ayetinin tefsiri; sonuç bölümü ise, Allah’a yönelen sâlikin[185] görevleri hakkındadır.

Ey merhametlilerin en merhametlisi Allahım, bu muhtasar risâleyi, bizler için hoş huylu habibin ve kerem sahibi resülün ile Naîm cennetine ve selîm yurduna kavuşturacak bir rehber kıl! Allah’ın tevfikiyle derim:

Birinci Bölüm

Kazâ ve Kader Hakkında

Bazı muhakkiklerin anlatımına göre bil ki; din dilinde kazâ, “Allah Teâlâ’nın kudret ve irâdesinin ezelde husûl bulmuş manevî bir taallukla bütün eşyanın var kılınmasına taalluk etmesidir.” Kader ise; “ezelde kesinleşen hükümlerin taalluku vasıtasıyla Allah'ın kudreti ve irâdesinin eşyayı yaratmaya ilişmesidir.” O halde, kazâ, kaderden öncedir; kader ise sünnet üzere gerçekleşir.

Denildi ki, kazâ, belirli bir sıra üzerine mevcudâtın düzeni için ezelî irâde ve gereken ilâhî yardımdır. Kader ise, ezelî irâdenin ve gereken ilâhî lütfun bu mevcudâtla kendine ait vakitte ezelde taallukudur.

Şöyle de denilir ki: kazâ ve kader arasındaki fark, kazâ tüm mevcudâtın Levh-i Mahfûz’da icmâlen var olmasıdır. Kader bu mevcudâtın, vakti geldiğinde mufasselen sırasıyla yaratılmasıdır.[186]

Ebü’l-Bekâ (ö. 1095/1684)[187] *Külliyyât*'ında şunlara yer verir: “Eş‘arîlere göre, Allah'ın kazâsı, ezelde mevcut olacağı hal üzere nesne ve olaylara (eşya) ilişen ezelî irâdesidir. Allah'ın kaderi, muayyen bir takdir üzere, eşyanın kişiler ve

---

[185] Hâmiş: “Allah Teâlâ’ya yönelen sâlik”sözü; “Artık Allah Teâlâ’ya koşun.” (ez-Zâriyât 51/50) ayetine işaret etmektedir.

[186] Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Tarifât,* Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye 1968, “kader”, md.

[187] Eyüp b. Musa el-Hüseynî Kâdî Ebü’l-Bekâ el-Hanefî el-Kirmânî, hakkında pek fazla bilgi yoktur. *Külliyât* isimli terimler sözlüğünün yazarıdır. *Tuhfetü’ş-şâhân* isimli Türkçe yazılmış bir ilmihal kitabı da vardır. Kefe, Kudüs ve Bağdat'ta kadılık yaptı ve 1195/1684 yılında İstanbul’a döndü. Aynı yıl vefat etti. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Westmead: Greg International Publishers 1971 (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1308’in tıpkıbasımı), I, s. 450; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1951, I, s. 229; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. Yekta Saraç), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi 2006, I, s. 242; Zirikli, *el-A‘lâm*, Beyrut: Dârü'l-İlmi’l-melâyîn 2002, II, s. 37; Hulusi Kılıç, “Ebü’l-Bekâ”, *DİA,* İstanbul 1994, X, 298.

durumlar için yaratılmasıdır. Mâtürîdîlere göre ise; kazâ ve kader; Allah'ın keyfiyeti bilinmeyen (bilâ keyf) sıfatlarındandır ve ilim ve irâde sıfatına râci değildir. Bazen kazâ, kazâ edilen şeyin bizzat kendisi (makzîye) olarak kullanılır ve bu durum Hz. Peygamber'in şu beyanında mevcuttur: "Allahım! Belanın şiddetinden, zorluk ve meşakkate erişmekten, kazânın kötüsünden ve düşmanların kötü sözünden sana sığınırım."[188] Hadiste işaret edilen manadan hareketle, bu kötü durumlara (makzîye) rıza gerekmez, ancak kazâya rıza gerekir. Bu takdirde kazâ, Allahın hükmü ve tasarrufudur. Rivâyet edilmiştir ki, Hz. Peygamber dedi ki; Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Benim hükmüme (kazâ) rıza göstermeyen, verdiğim belâya sabretmeyen, verdiğim nimetlere şükretmeyen kimse benden başka ilah edinsin."[189]

Ebü'l-Bekâ, diğer bir konuda şöyle demektedir: "Hiç kimsenin kazâ, kader, yaratma ve irâde konusunda ileri süreceği özrü yoktur.[190] Çünkü bu manalar, kişileri eylemlerinde zorunlu kılmamıştır. Böylece istediklerini özgürce yapmaktadırlar. Dolayısıyla fiillerin sadece kendisiyle gerçekleştiği zaman ve mekanlarda yaratılması gibi; fiiller de Allah Teâlâ'nın irâdesi, hükmü ve takdiriyle yaratılmış olmaktadır. Böylece bir şeyin yaratılması, herhangi bir özrü gerektirmez. Çünkü yaratma onları mecburiyet altında bırakmaz." [191]

Allah Teâlâ, şöyle buyurmuştur: "İşte bu, ellerinizle yapıp ettikleriniz yüzündendir ve kuşkusuz Allah Teâlâ kullara asla zulmedici değildir."[192]

İkinci Bölüm

es-Secde 32/13. Ayetin Tefsiri Hakkında

---

[188] Buhârî, "Deâvât" 28," Kader" 13; Müslim, "Zikr "55.

[189] Ebü'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (nşr. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî), Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye 2010, XXII, s. 320; Ebû Bekir el-Beyhakî, *el-Câmiu li şuabi'l-îmân* (nşr. Abdülali Abdülhamid Hâmid), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd li'n-neşr ve'-tevzîh 2003, I, s. 277. *Kitâbü't-Tevhîd*'de, Kâbî'nin Allah Teâlâ'nın şerri kazâ etmeyeceği iddiasına delili olarak bu hadis aynı lafızla yer almaktadır. krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Âruçi), Ankara: İSAM Yayınları 2017, s. 410; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme* (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: İSAM Yayınları 2016, s. 462. (Bundan sonraki dipnotlarda, tercümedeki sayfa numarası parantez içinde gösterilecektir.)

[190] Hâmiş: "Hiç kimsenin mazereti yoktur." sözü şu anlama gelmektedir: Allah Teâlâ'ya isyan ederek günah işleyen bir kişi, "Kazâ ve kader beni zorladı, günahımı işlemekte mecbur bıraktı." diye bir mazeret ileri süremez.

[191] Ebü'l-Bekâ, *Külliyyât mu'cemu fi mustalahâti ve'l-furuku'l-luğaviyye* (nşr. Adnan Dervîş-Muhammed el-Mısrî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1997, s. 805-806.

[192] el-Enfâl 8/51.

“Eğer dileseydik herkese hidâyetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım.' sözüm gerçekleşecektir.” [Kâdî Beyzâvî (ö. 691/1291-92) dedi ki:] Yani hükmüm (kazâm) sâbit olmuş ve tehdidim geçmiştir. O da: “Andolsun cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım.” sözüdür. Kâdî Beyzâvî (ö. 691/1291-92) -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- şöyle söylemiştir:

> Bu (Allah’ın) dilemesi olmadığı için imanlarının olmadığını açıkça ifade etmektedir. Meşîetin olmaması da onların cehennemlik olduklarına dair bir hükmün geçmesindendir. Aşağıda geleceği üzere azabı tatmaları başlarına gelecek akıbeti unutmanın ve düşücesizliklerinin sonucu olması, bu durumu ertelemez. O da: “O halde bugününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın.” sözüdür. Çünkü bu, vâsıtadır; ikinci derece gereklilik sebebidir. (İmanın olmama sebepleri ikincil sebeplerdir. Asıl sebep Allah Teâlâ’nın meşîetinin olmamasıdır.”[193]

“Bu durumu ertelemez/ortadan kaldırmaz” sözü şu anlama gelmektedir: başlarına gelecek sonu unutmaları vs. sebebiyle cehennem ehli olduklarına ve azabı tadacaklarına dair hükmün geçmesinin gerekçesinin, (Allah Teâlâ’nın) dilemesinin olmaması durumunu ertelemez/ortadan kaldırmaz.

Bu, cehenneme atılacakları hükmünün geçmiş olmasının sebebi başlarına gelecek azabı unutmaları vs. olduğu halde, (asıl sebebin) Kâdî Beyzâvî’nin sözünü ettiği Allah Teâlâ’nın meşîeti olduğu itirazına cevaptır. Bu cevabın açıklaması şu şekildedir: Eğer denilirse, “Meşîetin olmaması, önceden cehennem ehli oldukları hükmünün verilmesinin nasıl sebebi olur?” [Deriz ki:] Oysaki durum, onların azabı tatmalarının sebebi başlarına gelecek sonu unutmaları ve iman etme tefekkürünü gösterememeleridir. Çünkü onların azabı tatmaları ve cehennemde ebedî kalmalarının sebebi imanlarının olmamasıdır ve iman etmemiş olmalarının sebebi de, imanı terk ederek küfrü seçmeleridir. Artık bundan sonra, Allah Teâlâ’nın iman edilmesi gereken şeylerden şüphenin kalkması için Hz. Peygamber’in elinde mucizeler izhar ettirmesiyle bu durum onlar için sabit oldu. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz kendilerine kitap verilenler,

[193] Kâdî Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî), Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî 1998, IV, s. 221.

bunun Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler."[194] ve "Onu (Peygamberi) kendi öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."[195] Dolayısıyla, kâfirlerin nezdinde mucizeyle kanıtlanmış elçinin, Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş hak peygamber olduğu ve Allah Teâlâ'nın hiçbir ortağının olmadığı kesinleşince, kendi gözleriyle gördükleri halde (kâfirler), gerçeğe karşı körü körüne inkârcı, küfür ve inatta ısrarcı olmuşlardır. Allah Teâlâ da, bu kimselerde imanı dilememiştir. Hanefi ulemânın icma ettiği üzere, kulların eylemlerinde ihtiyârât-ı cüziyyeleri olduğu için mümin imanında cebr altında olmadığı gibi, kâfir de küfründe cebr altında değildir. Çünkü iman, Allah Teâlâ'nın kullarından hak edenlerden, istediğine verdiği bir lütuftur. Kâfir ise, bu lütfu hak etmemiş; üstüne üstlük onlar, Allah Teâlâ'nın süregelen âdetine göre ve adaleti gereğince, zulüm[196] ve cezayı hak etmişlerdir. Zira Allah Teâlâ şu şekilde buyurmuştur: "Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür."[197] sözüne cevap olarak Hz. İsa'nın kıyamet gününde "Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."[198]

O halde, Allah Teâlâ'nın onlar için imanı dilememiş olması, küfrü seçmelerine (dolaylı) sebeptir. Kâfirler, iman etmelerini sağlayacak mucizeleri açıkça gördüler (ama iman etmediler). Fakat başlarına gelecek sonu unutmaları sebebiyle azabı tadacaklardır. Bu takdirde de, onların cehennem ehli oldukları şeklindeki hükmün önceden verilmiş olması sebebiyle, Allah Teâlâ'nın o kimselerde imanı dilememesi durumuna Kâdî Beyzavî[199] cevap verir: -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- Allah Teâlâ'nın o kimselerde imanı irâde etmemesini, cehenneme atılacak olmalarının nedeni olarak ifade etse de, aslında dolaylı olarak

---

194 el-Bakara 2/144.
195 el-Bakara 2/146.
196 Hâmiş: Bu kelime, "kendisi koruyan, kendisine karşı korunulamaz olan" (el-Müminûn 23/88) ayetine işaret etmektedir.
197 el-Mâide 5/119.
198 el-Mâide 5/118. Her ne kadar Allah Teâlâ'nın adaleti gereği hak edene imanı ve küfrü takdir edeceğine vurgulasa da, müellif burada kudret ve irâdenin mutlak sahibi olan Allah Teâlâ'ya hiçbir sınırlama getirilemeyeceğine vurgu yapmıştır.
199 Hâmiş: Kâdî Beyzâvî'nin delillinin açıklamasındaki kasıt, farklı bir yönde de olabilir. Ancak, bizim bu ayetteki amacımız Hanefî imamlarından Mâtürîdî mezhebinin görüşlerine işaret etmek olduğundan, Beyzâvî'nin ibaresinin açıklamasında anlaşıldığı kadarıyla yetindik.

onların başlarına gelecek sonu unutmaları ve iman tefekkürünü gösterememiş olmaları azabı tatmaları için sebep ve vâsıta olduğunu kast etmiştir.[200]

Azîz ve Celîl Rabbine muhtaç (Gölevî) diyor ki: Ben gençliğimin baharında, tahsilim sırasında düşünceler ve hayretler içinde kaldım. Allah Teâlâ buyurmaktadır: "Eğer dileseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım.' sözüm gerçekleşecektir."[201] ve İbn Mesud'dan Hz. Peygamber'in şu sözü rivâyet edilmiştir: "Sizden birinizin yaratılışı, annesinin karnında kırk günde tamamlanır. Sonra alaka, sonra da mudğa haline gelir. Sonra Allah ona dört kelime ile; yani rızkını, ecelini, amelini ve saîd veya şakî olacağını yazmak üzere bir melek gönderir. Sonra ona ruh üflenir. Bir kimse cehennemliklerin amelini yapar, hatta cehennemle arasında bir zira mesafe kalır; ama sonra yazılan bu kitabı öne geçer ve cennetliklerin amelini yaparak cennete girer. Bir kimse de cennetliklerin amelini yapar, hatta cennetle arasında bir zira mesafe kalır; ama sonra yazılan bu kitabı öne geçer ve cehennemliklerin amelini yaparak cehenneme girer."[202] Ben, bu ayet ve hadis hakkında şaşkına döndüm. Çünkü mezkûr ayet ve hadis, müminin imanında, kâfirin de küfründe mecbur olduğunu düşündürmektedir.[203] Bununla birlikte, Hanefi önderlerinden Ehl-i sünnet ve'l-cemâat âlimlerine göre ise, kulların, kendisiyle sevap ve ikâba muhatap olacakları bir ihtiyârât-ı cüziyyeleri vardır. Bu nedenle de mümin imanında; kâfir de küfründe mecbur değildir; hatta mümin de kâfir de ihtiyâr sahibidirler. Allah Teâlâ, rivâyet ve dirâyetten aklî ve naklî ilimleri tahsilden sonra mezhepler hakkında, özellikle de yüce efendi, çözülmez sır, amansız derya İmam-ı Âzam'ın -Ey çokça feyiz veren

---

200 Hâmişte de belirtildiği gibi buradan maksat Eş'arî mezhebine mensup Kâdî Beyzâvî'nin yaklaşımının aslında Mâtürîdî mezhebine işaret ettiğidir.

201 es-Secde 32/13.

202 Buhârî, "Tevhîd"28; Ebû Dâvûd, "Sünne" 17; Tirmizî, "Kader" 4.

203 Hâmiş: "Mezkûr ayet ve hadis, müminin imanında, kâfirin de küfrün de mecbur olduğunu düşündürmektedir." sözü şu şekilde açıklanır: Eğer denilirse, bu ayet ve hadis cebre delil olduğu takdirde, niçin Eşariyye'nin ileri sürdüğü gibi cebr-i mutavassıt olarak anlaşılmasın? Deriz ki: Fıhkî ahkâm ve itikâda ilişkin ahkâmın büyük bir çoğunluğu, ancak ayet ve hadislerden müctehidlerin delil çıkarması ise kesinleşir. Belirli ayet ve hadis arasında müctehidin amel etmeyi gerektirecek veya gerektirmeyecek şeklinde bir zıtlık meydana gelirse; ayet ve hadisin zâhiri terk edilir. Bu ayet ve hadisin, başka bir ayet ve hadisle mensuh olması veya zâhirinden başka bir manaya taşınmış olması veyahut da genel anlamından özel anlama tahsis edilmesi mümkündür. Çünkü bazı ayetler, başka bir ayetle nâsih veya zâhirinden başka bir anlama dönüşebilir. Çünkü Kur'ân ayetleri ve nebevî hadisler, nâsih-mensuh, muhkem,-müteşabih, hafî-müşkil-mücmel, hâss-âmm veya müşterek lafızlara sahip olabilirler. O halde bu ahkâmın ayrıştırma müctehidin işidir. Bize düşen, çelişkili noktalarda müctehidleri takip etmektir.

ve her şeyi en iyi bilen Allahım! Onun sırlarının feyizlerinden bize feyizler yağdır!- mezhebi hakkında inceleme yapma fırsatı vererek bana nimetler bahşedince; benim için artık müminin imanında, kâfirin de küfründe mecbur olmadığı hakkında hiçbir şaşkınlık ve şüphe kalmadı. Kelâm ilminde Ehl-i sünnet ve'l-ceâaat mütekellimleri, Allah Teâlâ'nın buyurduğu “Allah Teâlâ, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar.”,[204] “İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir. Sonra çalışmasının karşılığı kendisine tastamam verilecektir.”,[205] “Farkında olmadan azap size ansızın gelmeden önce, Rabbinizden size indirilenin en güzeline uyun ki, kişi, ‘Allah Teâlâ'nın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay halime! Gerçekten ben alay edenlerden idim.’ demesin.”[206] -bunun gibi başka ayetler mevcuttur.- şeklindeki ayetleri açıklamışlardır. Eğer kâfir küfründe mecbur olsaydı; kıyamet günü “Allah'ın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay halime!”[207] demesi asla mümkün olmazdı. Aynı şekilde, mümin imanında, kâfir de küfründe mecbur olsaydı; Allah Teâlâ emrinde, ‘Yüce ve büyük olan Allah Teâlâ'dan size indirilenin en güzeline uyun.’ denmezdi. Böylece mümin ve kâfirin inançlarında mecbur olmadığı ve hatta bu konuda ihtiyâr sahibi oldukları kesinleşti.

İlmin önderi İmam-ı Âzam'ın -Allah Teâlâ ondan razı olsun- *el-Fıkhü'l-Ekber*'deki şu sözü mütekaddimûn ve müteahhirûnun önde gelen üstatları ve yüce âlimleri arasında şöhret buldu:

> Dünya ve âhirette Allah Teâlâ'nın dilemesi, ilmi, kazâsı, kaderi ve Levh-i Mahfûz'daki yazısı dışında hiçbir şey gerçekleşmez. Fakat Levh-i Mahfûz'daki yazısı hüküm olarak değil; vasıf olarak yazılıdır.[208]
>
> Bazı şârihler bu sözün açıklaması hakkında şöyle söylemişlerdir:
>
> Her şeyin Levh-i Mahfûz'da vasfen yazılı olması; hüsün, kubuh, uzunluk, genişlik, küçüklük, büyüklük, azlık, çokluk, hafiflik, ağırlık, sıcaklık, soğukluk, ıslaklık, kuruluk, taât, masiyet, kudret, kesb vb. özellikler, haller ve yapılar cinsinden yazılı olması demektir. Vasfı ve sebebi olmaksızın sadece vukû bulacak olan hükme göre herhangi bir şey orada

---

[204] el-Bakara 2/286.
[205] en-Necm 35/39-41.
[206] ez-Zümer 39/55-59.
[207] ez-Zümer 39/56.
[208] Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-ekber, İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri* (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015, s. 72.

> (Levh-i Mahfûz) yazılmamıştır. Meselâ, orada (Levh-i Mahfûz) "Zeyd mümin olsun." ve "Amr kâfir olsun." yazılmaz. Eğer bu şekilde yazılsaydı; Zeyd imanında, Amr da küfründe mecbur olurdu. Çünkü Allah, onun bu şekilde gerçekleşmesine hükmetseydi, kesinlikle bu şekilde gerçekleşirdi. Oysa Allah Teâlâ, sonuca değil onun hükmüne karar verir; Zira Allah Teâlâ Levh-i Mahfûz'da "Zeyd, ihtiyârı ve kudretiyle imanı isteyip küfrü istemeyerek mümin olacak." ve "Amr, ihtiyârı ve kudretiyle, küfü isteyip imanı istemeyerek kâfir olacak." şeklinde yazmıştır. İmâm-ı Azâm'ın "Fakat Levh-i Mahfûz'da yazması hükmen değil vasfendir." sözünden maksat, insan fiilleri konusunda cebrin ortadan kalkması ve Cebriyye mezhebinin fâsid olmasıdır.[209]
>
> Şârihlerin sözü (burada) sona erdi.

Ben, -Tevfîk Allah'tandır ve hakiketlerin ipi de O'nun elindedir.- ki: Kâfirlerin büyüklük taslaması, onların küfür ve inatlığı alışkanlık haline getirmesi, kıyamet günüyle karşılaşacaklarını unutmaları, kendi kudretleriyle yaptıkları işlerin sonucunu düşünmemeleri onların nazarında katî mucizelerle kesinleşmiş olmasına rağmen, Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'in risâletini kabul etmemeleri azabı tatmalarına sebep olduğu gibi; aynı şekilde, Allah Teâlâ'nın cehennemlik olma hükmünü ezelde vermiş olmasının sebebidir. Aksi takdirde Allah Teâlâ'ya zulüm ve cebrin nispet edilmesi gerekir. Oysa Allah Teâlâ, bu söylenenlerden berîdir, O yüce ve büyüktür.[210]

Büyüklük taslamaları, hiçbir dayanakları olmadığı halde inatla ısrarcı olmaları ve kıyamet günüyle karşılaşmayı unutmaları onların imanı istememesini gerektirir. Çünkü bir şeyin sebebinin sebebi, o şeyin de sebebidir. (imanın olmaması şey; dilememinin olmaması sebep; bunların sebebi olan asıl şey de kıyamet gününü unutmaları vs.) Bu durum, hak din âlimleri nezdinde kesin olarak kabul edilen şu esasa dayanmaktadır: "Allah Teâlâ'nın insan fiilleri hakkındaki ezelî ilmi, malûma tâbidir." Bir de, Mâtürîdî imamları nezdinde kesin olarak kabul edilen şu esasla temellendirilmektedir: "Kulun kesbi yani îka', ne mevcut ne de madûmdur." Onlar îka'yı, mahlûk olmayan bir "hâl" olarak tabir ediyorlar. Çünkü

---

209 Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi 1984, s. 11.

210 Hâmiş: Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *et-Teysîr* isimli eserinde "Allah Teâlâ onlarda bir hayrı tercih etme isteği görseydi elbette onlara duyururdu." (el-Enfâl 8/23) ayeti hakkında söylediği söz bizim dediğimizi delillendirir: Onların kelâmullahı anlamayı tercih edeceklerini Allah Teâlâ bilseydi; onlara vukufiyet olmaksızın anlamı işittirirdi. Muhakkak ki onlar amel etmemeleri sebebiyle, yüz çevirdiler. Çünkü Allah onların duyduklarıyla ameli terk etmeyi tercih edeceklerini bildiği için o kimseleri muvaffak kılmamıştır.

yaratmanın ve kudretin mahallinin dışarıda mevcut olması gerekir. Oysa îka‘, Mâtürîdîlere göre ne mevcut ne madûmdur ve o bir mahalde bulunmaz.

Ben, yalnızca incelemelerimden oluşan bu risâleyi toparlamadan önce birkaç satır yazmıştım. Bu, kâfirlerin büyüklük taslamasından ve onların küfür ve inatlığı alışkanlık haline getirmesiyle ilgili bahsettiğimiz sözlerden ve Mâtürîdîlere göre îka‘nın ne mevcut ne de madûm olmasıyla akalı sözlerimizdi. Bu satırları yazınca, şehrimizden bazı âlimler yazdıklarımızı gördü. Cebr-i mutavassıt Eş‘arî akîdesine dayanarak bu risâleye karşı çıktılar ve engellediler. Eksiklik araştırdıkları için, yazılanların Hanefî-Mâtürîdî akâidini içeriyor olduğunu kabul edemediler. Bunun üzerine biz de, Hanefî imamlarının mezhebine göre bu anlattıklarımızın kesinliği için fetva istedik. Onlar, aklî ve naklî ilimlerde özellikle de ayetlerin tefsirinde, çağımızın seçkinleri, zamanımızda eşi benzeri olmayan âlimlerdir. Onlar, Âsitane-i Aliyye'de ilimlerin neşri konusunda gün ortasındaki güneş misali meşhur olmuşlardır. Onlar, bizim hocalarımız ve efendilerimizdir. Allah hepsinden iki cihanda razı olsun. Yine biz, Âsitane'de tanınan kâmil ve âmil Karslı Muhammed Efendi'ye[211] (ö. 1203/1788-89) de fetva sorduk. Bu fetva talebini, şehrimiz Erzurum'dan Fâzıl Muhammed el-Karsî'nin öğrencisine, Müftüzâde olarak tanınan hocasına fetva talebimizi arz etmesi için gönderdik. Fakat Fâzıl Muhammed el-Karsî'nin öğrencisi, fetva talebimizi kendisi hasta yattığı için yalnızca hocasına iletmekle yetinmiş ve kusuru için özür dilemiştir.

Biz, onlardan istediğimiz fetva ve izah talebimizde şöyle dedik: Allah Teâlâ’dan Hz. Peygamber Muhammed’le (s.a.v) gelen hak dinde onlar için herhangi bir şüphenin kalmamasından sonra kâfirlerin ihtiyârlarının ezelde küfür, sapkınlık, şirk ve isyanda olması; onların ezelde cehennem ehli oldukları yönündeki Allah Teâlâ’nın hükmünün sebebi olur mu yoksa olmaz mı? Bu meseleyi, sahîh Hanefî kaynaklarından Allah'ın rızası için açıklasın. Bunun

---

211 Karslı Muhammed Efendi, kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Huzur Derslerine 1190-93 (1779) yılında mukarrir olarak katılmış; müderrislik ve İzmir mollası görevlerinde bulunmuştur. 1202'de (1788) Şam mollası olarak görevlendirilmişse de Şam'a gidemeden 1203'de (1788-89) vefat etmiştir. Kabri İnadiye’dedir. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Westmead: Greg International Publishers 1971 (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1308’in tıpkıbasımı), IV, s. 263; bk. Ebü'l-Ulâ Mardin, *Dersleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2017, II, s. 243.

üzerine, Fazıl Muhammed el-Karsî, Kâdi Beyzâvî'nin –Allah Teâlâ ona rahmet etsin- bazı hâşiyelerinden nakillerle birkaç satırdan oluşan bu cevabı Allah'a muhtaç bu kul için İstanbul'dan şehrimize yazdı. Onun sözü:

> Kulun fiilindeki irâdesi, Allah'ın ezelde, kulun cennet ve cehennem ehli olduğu hükmünün sebebidir. Çünkü kulun irâdesi, tam illetin bir parçasıdır ve bir şeyin parçası, o şeyin mevkûf olmasının da sebebidir. Bu takdirde irâdenin "sebep" olduğu kesinleşti. İbn Temcid (ö. 880/1475),[212] Kâdi Beyzâvî'nin "Onları uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar."[213] ayetinin tefsirine düştüğü hâşiyede şöyle söylemiştir:
>
> "Bir şeyin meydana geleceğini bildirmesi hakkındaki söz: Onların (Eş'arî ulemânın) güç yetiremeyeceği şeyle kulun yükümlü tutulmasınının cevazına, huccet olarak kullandıkları ayete cevaptır. Allah Teâlâ'nın bir şeyin olacağını yani kulun ihtiyârıyla yaptığını bildirmesi gibidir. O halde Allah Teâlâ'nn bir şeyi haber vermesi, kulu fiilinde zorlama altında bırakmaz. Öyle ki, fâilin kudreti fiilinden ayrılmaz. Çünkü bir şeyi haber verme, haberin içeriği ile o şey hakkında hükmetmek (karar vermek) demektir. Hüküm, hükmedenin irâdesine; irâde, ilme; ilim, malûma tâbidir. Malûm da, fâilin ihtiyârıyla sâdır olan işte bu fiilidir. Böylece fâil, temelde ihtiyârıyla eylemde bulunur ve tüm bunlar da fâilin ihtiyârına tâbidir. Tâbi olan (ilim), tâbi olunanı (malûm) kesinlikle baskı ve mecburiyete neden olacak bir zorunluluk altında bırakmaz. Aksine, tâbi olan, tâbi olunanın meydana gelmesine göre gerçekleşir.
>
> Kazâ ve kader tartışmasında, helâka düşüren şüphelerden kurtulman için bu kuralı sakla ve gözünün önünde tut!

---

[212] Muslihuddin Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî, İbn Temcîd olarak tanınmaktadır. Fatih Sultan Mehmed zamanında müderris olarak görev yapmıştır. Bilinen tek eseri Kâdî Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyedir. Bağdatlı İsmail Paşa, vefat tarihini 842 (1438) olarak gösterirken, Zirikli 880 (1475) olarak kaydeder. Taşköprizâde, *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1975, s. 62; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârîfîn*, II, s.433; Ziriklî, el-*A'lâm*, VII, s. 228.

[213] el-Bakara 2/6.

Cebriyye'nin hatası, (Allah Teâlâ'nın ezelî hükmüne; hükmün irâdeye; irâdenin ilme; ilmin de malûma tâbi olmasıyla) kazâ ve kaderin malûma tâbi olduğunu ortaya koyan bu noktaya derinlemesine vâkıf olamamasıdır. Hangi hal ve durum/özellikteyse bu malûm dış dünyada ve gelecek zamanda, Allah Teâlâ'nın malûmun bu hal ve özelliklerine göre bildiği ezelî ilmine müteallik olarak gerçekleşecektir. Bu özellikler üzere, onun bilinmesi onun olmasını zorunlu kılmaz. Çünkü ilim ona tâbidir ve o ilmin kendisine tâbi olduğu asıldır."[214] İbn Temcîd'in aktardıkları sona erdi.

Bu aktarılanlar üzerine tefekkür et; dilerim ki Allah Teâlâ'nın izniyle amacına ulaşacaksın. Bu, benim müyesser kılındığım bir şeydir. Selam sizlerin ve Allah Teâlâ'nın yolunu takip edenlerin üzerine olsun.

Kars doğumlu, İstanbul'da meskûn Fâzıl Muhammed'in yazdıkları sona erdi.

Bil ki; fiil kendisi sayesinde vaklık kazanan kudret, (Mu'tezile'nin aksine) Ehl-i sünnet'ten Mâtürîdiyye ve Eş'arîyye'ye göre fiille beraberdir. Çünkü o, arazdır ve iki zamanda var olamaz. Şayet [bu kudret, fiilden] önce olursa; fiil, kudretin yokluğu durumunda var olur ki; bu da muhâldir. Bu konuda spekülasyon vardır. Çünkü bu tür arazlarda bekânın olmadığı kabul edilmesi durumunda bile, fiilden önce tahakkuk, fiilin kudret olmaksızın ortaya çıkmasını gerektirmez. Çünkü teceddüdü'l-emsâl yoluyla bu tür arazın sürekli (bâkî) olması muhtemeldir. Ehl-i sünnet muhakkikleri, "kudret"ten, irâde devreye girince etkili hale gelen kuvveyi (potansiyel güç) kastetmektedir. Böylece o, fiilden önce, fiil ile ve fiilden sonra var olandır. Şayet "kudret"ten etkili olmada gerekli bütün koşullar kast edilirse, bu durumda o zamansal olarak fiille beraberdir. Eğer fiil kendisine ihtiyaç duyma anlamıyla zât bakımından önce ise –ki malûl tam illetinden yani

---

[214] İbn Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ tefsîri'l-Beyzâvî ve mea hâşiyeti İbn Temcîd* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 2001, II, s. 38.

gerekli tüm her şeyden geri kalamadığından dolayı fiilden önce olması imkansızdır- parmağın hareketiyle birlikte yüzüğün de hareket etmesi gibi zâtî öncelik zamansal birlikteliğe aykırı düşmez.

Kudret ikiye ayrılır:

Kudret-i Mümekkine: Bedenî ve mâlî olarak emrolunanları îfa edebilmesi için kulda bulunan asgari güçtür. Bu [kudret], tüm hükümler için asgarî şarttır.

Kudret-i Müyessire: Bu kudret yükümlüye kolaylık sağlayandır. Şöyle ki; bu, kudret bakımından mümekkine kudretten bir derece fazladır. Çünkü bu kudretle imkan ortaya çıkmaktadır.[215]

İki kudret arasındaki fark, hükümdedir. Kudret-i mümekkine, yalnızca şart ifade eder. Teklif ona dayanmaktadır. Dolayısıyla onun devamlı bulunması, vacip hükmün de sürekli (bekâ) yapılmasını gerektirmez. Kudret-i müyessire ise, teklif kendisine dayanmadığı için mutlak şart ifade etmemektedir. Çünkü bu kudret, kolaylık sıfatı üzerinden salt imkan noktasında, vâcibin sıfatından ayrışmaktadır. Bu durum, Allah Teâlâ'nın kudret-i mümekkine olmadan da kullarını zorunlu tutmasının mümkün olduğu manasındadır. Kudret-i müyessire, teklifin ancak kendisiyle mümkün olduğu kudret-i mümekkinenin aksine; Allah Teâlâ tarafından kullarına bir lutuf ve fazilet olarak, emrini kolaylaştırmak koşuluyla şart olmuştur. O halde, teklif için kudret-i müyessirenin olması şart değilken; kudret-i mümekkinenin olması şarttır.

Ebû Hanîfe'den aktarılana göre, yalnızca kuvve (potansiyel)[216] manasına gelen kudret, iki zıddı içermeye elverişli ve fiilden öncedir.[217] Böylece, kudretin var olması tekliften önce geldiği için, gücü yetmeyen üzerine teklif gerçekleşmez. Etki için gerekli şartların hepsinin kendisinde toplandığı kudret ise, iki zıtla ilişkili

---

[215] Sadrüşşerîa ve Seyyid Şerif Cürcânî'de bu kullanım yer almaktadır. bk. Sadrüşşerîa es-Sânî, *et-Tavzîh, et-Telvîh* (nşr. Adnan Dervîş) ile birlikte, Beyrut: Şerîketü dâri'l-erkam 1998, s. 422; Seyyid Şerif Cürcânî, *e-Tarifât*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1968, "القدرة" md.

[216] Hâmiş: "Kuvve manasına gelen kudret" sözüyle bu kudretin, kulda fiilin gerçekleşme ehliyetinin merkezi olduğu kastedilmektedir.

[217] Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 363 (507).

olmadığı gibi (artık bir yöne sarf edilmiştir) üstüne üstlük, tüm hâdislerde etkili olan şartlar farklılaştığı için her bir makdûrda diğer makdûra nispetle ayrı ayrı bulunur. Bu kudret de, herhangi bir mahalde, fiilden önce veya sonra değil; fiille birliktedir. Bu takdirde, fâil, bir eylemde bulunduysa; ancak fiilden önce yaratılan değil de, fiille beraber yaratılan kudretle fiilini gerçekleştirmiş olur. Eğer bir eylemde bulunmazsa, o halde "Allah Teâlâ, fiili gerçekleştirecek kudreti yaratmadı, (ancak Allah Teâlâ'nın bu kudreti yaratması mümkündür.) Bununla birlikte, kul bu kudret yaratıldıktan sonra fiili gerçekleştirmedi." diyemeyiz.

Cebr ve kader anlayışının orta yolu,[218] fiille birlikte bulunan kudrete ve aynı zamanda bu iki zıttı içermeye elverişli[219] kudrete[220] dayanmaktadır. Kullanmaya elverişli[221] sağlıklı organlar ve sebepler (âlât ve'l-edevât), iki zıttı içermeye elverişlidir. Çünkü nâkıs kudret kulda; dilin, hem doğruya hem de yalana elverişli olması ve elin, kâfirleri öldürmeye ya da müslümanların kanını dökmeye imkân vermesi gibi, zıtları içermesi açısında geneldir. Secdenin put için yapılması halinde mâsiyet; Allah Teâlâ için yapıldığı takdirde ise tâat olarak isimlendirilmesi gibi, fiilin meydana gelmesini sağlayan kudretin hakikati de aynı şekildedir. Arasındaki fark, emrin, nehyin ve fâilin kasdının izâfeti bakımındadır. Bu durumda, dilin doğru ve yalan arasındaki hareketinde bir değişmenin olmadığı gibi, secde de zâtı itibarıyla farklılık göstermez. Yani kudret emre, nehye ve kasta nispeti açısından değil; ancak fiilin zâtı bakımından şart veya illet[222] olur. İki zıttı içeren kudretin, tâata sarf edilmek suretiyle tevfîk; mâsiyete sarf edildiği takdirde ise hızlân ismini aldığı açıklığa kavuşmuştur. Bu durum ise kudretin zâtında bir farklılığı gerektirmemektedir (zorunlu kılmaz).

---

[218] Hâmiş: Bil ki kelâmcılar arasında kazâ ve kader meselesinde geçerli mezhepler; cebr-i mahz, kader-i mahz, cebr-i mutavassıt, cebr ve kader-i mutavassıt olmak üzere dört görüştedir. Cebr-i mahz, tefrîte düşen Cebriyye; kader-i mahz, ifrâta düşen hevâ ehli Mu'tezile; cebr-i mutavassıt İmam Eş'arî'nin görüşü -Allah Teâlâ ona rahmet etsin-; cebr ve kader-i mutavassıt ise; Hanefî imamlarından Mâtürîdiyye'nin görüşleridir. Bunlar içinde en doğru ve âdili ifrât ve tefrîtiin ortasında bulunan; yalnız Hanefî önderlerdir. Çünkü işlerin en hayırlısı orta yolda olandır.

[219] Hâmiş: Yani nâkıs kudret.

[220] Hâmiş: "Aynı zamanda iki zıttı içermeye elverişli" sözünde kullanıma göre zamirin hamli gerekmektedir.

[221] Hâmiş: Yani kullanılabilir.

[222] Hâmiş: Yani illet, aklî bir sebep demektir.

Eş‘arîyye,[223] “Kudret, fiille beraberdir; fakat kudretin etkisi zorunludur ve bu kudret[224] iki zıttı içermeye elverişli değildir.” diyerek cebre düştü. Mu‘tezile “Fiilden önce bulunan kudret, fiilden sonra da sürekli olarak mevcuttur; kul tamamen özgürdür.” diyerek tefvîze düştü. Fakat gerçek, Ehl-i sünnet’in nazarındadır. Allah Teâlâ, bir etkinin bulunmasını takdir eder ve bu etki de fiille beraber kudretin başlangıcı ve kulun ihtiyârının toplamıdır. Kul ihtiyâr etmeden, Allah Teâlâ’nın takdiri gerçekleşmiş olsaydı, o takdirde cebr olurdu. Çünkü seçmenin Allah Teâlâ tarafından takdir edilmesi de kulun ihtiyârıyladır.[225] (Kul zaten muhtâr olarak takdir edilmiştir ve ihtiyâr etmeden ihtiyârı takdir edilmemiştir.) Bu durum cebir sonucunu doğurmaz. Nitekim bir şeyin takdir edilmesi (ihtiyâr), takdir edilen şeyin zıddının (cebr) zorunlu olmasını gerektirmemektedir.

Bir tek makdûrun iki kudretin etkisi altına girmesinin imkânsızlığına gelecek olursak; bu konu her bir makdûrun meydana gelişinin, yaratma ve kazanma kudretiyle olmasına dayanmaktadır. O iki kudretten biri, yaratma kudreti ve diğeri de kesb kudreti olursa; bu durum imkânsız değil, mümkün olur. Çünkü cebrin ve güç yetiremeyeceği şeyle kulun yükümlü tutulmasının (teklif-i mâlâ yutâk) mümkün olması için, kâdim kudretin,[226] hâdis kudreti zayıf bırakarak engellemesi suretiyle hâdis kudretin herhangi bir şeyle birleşmemesi veya herhangi bir şeye etki etmemesi gerekmektedir. (İkisi de makdûr üzerinde farklı cihetlerden etkilidir.) Bu durum da, kesbten maksatın ceza ve mükâfaat sonucunun doğmasını sağlamak olduğunu ortaya koymaktadır.

Özetle; hacimli eserlerden yapılan iktibaslardaki karar kılınanlara göre Allah Teâlâ’nın ilmi ve Allah Teâlâ’nın bir şeyin varlığını ya da yokluğunu önceden bildirmesi, o şeyin varlığını veya yokluğu zorunlu hale getirmez. Zira

---

223 Hâmiş: Eşariyye nezdinde, tüm koşullara sahip kudret iki zıddı içermez. Aynı şekilde nâkıs kudret de iki zıddı içermeye elverişli değildir. Bu takdirde cebr meydana gelir.

224 Hâmiş: Şayet, nâkıs kudret iki zıtta elverişliliği kendinde barındırırsa, Eş‘ariyye ile Matürîdiyye arasında bir fark kalmaz.

225 Hâmiş: “Çünkü ihtiyârın takdiri ihtiyâr iledir” sözü şu anlama gelmektedir: Allah Teâlâ’nın takdiri kulun muhtâr olması üzeredir. Bu da kulun ihtiyârı olduğunu göstermektedir. Cebrin olmaması da kulun ihtiyârı sayesindedir. Hülâsa, kul, ihtiyârıyla muhtârdır ve bu ihtiyâr Allah Teâlâ’nın takdiridir.

226 Hâmiş: Kadîm kudret, hâdis kudretin etkisini engellemez. Çünkü kadîm kudret yaratma içinken, hâdis kudret kesb içindir. Aralarında bir mani olma durumu yoktur.

fâilin kudreti, yapmış olduğu fiilden ayrılmaz. Çünkü bir şeyi haber verme, haberin içeriği ile o şey hakkında hükmetmek demektir. Hüküm, hükmedenin irâdesine; irâde, ilme; ilim, maluma tâbidir. Malum da, fâilin ihtiyârıyla sâdır olan işte bu fiildir. Böylece fâil, temelde ihtiyârıyla eylemde bulunur ve tüm bunlar da fâilin ihtiyârına tâbidir. Tâbi olan (ilim), tâbi olunanı (malûm) baskı ve mecburiyete sebebiyet verecek bir zorunluluk altında kesinlikle bırakmaz. Hatta tâbi olan, tâbi olunanın meydana gelmesine göre gerçekleşir.

Sonuç

Sonuç kısmı, Allah Teâlâ'nın rızasını ve ona kavuşmayı dileyenler için önemli konular barındırmaktadır. Bil ki; ölü kalpleri diriltip kirlerden temizleyen, onu cehennem ateşinden koruyup ebedi hayata vardıran ve bu sayede Allah Teâlâ'ya yakın iyilerle haşrolmasına sebep olan şeylerle uğraşmayı kuluna nasip etme Allah Tealâ'nın kazâ ve kaderinin lutuflarındandır.

Ey kalpleri evirip çeviren Allahım! Kalplerimizi ibadetine yönlendir. Ey kalpleri dilediği tarafa döndüren! Kalplerimizi dinin üzere sabit kıl! Ey İslâm'ı gözeten! Onunla sana ulaşıncaya kadar bizi İslâm üzere sağlamlaştır!

Allahım! Kalplerimizi senin zikrine aç! Bize, senin ve peygamberine itâati ve kitabındaki amelleri yerine getirmeyi nasip eyle! Sana kavuşuncaya dek seni görüyormuş gibi huşu sahibi olmayı bize nasip et! Sana karşı takvalı olmak suretiyle mutluluğu erişmemizi sağla! Sana isyan etmek suretiyle bedbaht olmayı bize nasip etme! Kazân hususunda bize acı, takdirinde hayırlısını nasip et! Geride bıraktığın bir şeyin başımıza gelmesini istemeyiz. Aynı şekilde öne aldığın bir şeyin de geride kalmasını istemeyiz. Bizim zenginliğimizi kendi içimize kıl! (Bizi kimseye muhtaç etme!)

Allah Teâlâ, nebîsi Hz. Peygamber'e indirdiği kitabında şöyle buyurdu: "Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdıklarında Allah Teâlâ ve

Resûlü'nün çağrısına uyun ve şüphesiz bilin ki, Allah Teâlâ kişi ile kalbinin arasına girer. Unutmayın ki, O'nun huzuruna götürüleceksiniz."[227]

"İşte O, Allah Teâlâ'dır. O'ndan başka ilah yoktur. Hamd O'na mahsustur, hüküm de O'nundur. Sadece O'na döndürüleceksiniz."[228]

"Göklerde ve yerde bulunanlar hep O'na aittir, hepsi O'na boyun eğmiştir. Varlığı ilk başta yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O'nundur. O mutlak gâliptir, hikmet sahibidir."[229]

"Onlar Allah Teâlâ'yı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyamet gününde bütün dünya O'nun avucundadır; gökler de O'nun kudretiyle dürülüp bükülmüştür. Allah Teâlâ, müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir. (O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah Teâlâ'nın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar. Artık rabbinin nuruyla yer aydınlanır, hesap kitap ortaya konur, peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez. Herkese yaptığının karşılığı tastamam ödenir; Allah Teâlâ onların yaptıklarını en iyi şekilde bilmektedir."[230]

Allah Teâlâ kulu Lokmân'dan şöyle haber verdi -Salât tüm nebîlerinin ve onun üzerine olsun-: "Lokmân, 'Sevgili oğlum' (dedi), 'Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsa yine de Allah Teâlâ onu açığa çıkarır. Kuşkusuz Allah Teâlâ her şeyi bütün gizlilikleriyle bilir, O her şeyden haberdardır."[231]

---

[227] el-Enfâl 3/24.
[228] el-Kasas 28/70.
[229] er-Rûm 30/26-27.
[230] ez-Zümer 39/67-70.
[231] Lokmân 31/16.

"İşte o gün insanlar yaptıkları kendilerine gösterilsin diye (bulundukları yerden) farklı gruplar halinde çıkarlar. Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür."[232]

" De ki: 'Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah Teâlâ'nın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah Teâlâ (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. Azap size gelip çatmadan önce rabbinize yönelip O'na teslim olun. Sonra kimseden yardım göremezsiniz. Hiç farkında olmadığınız bir sırada azap ansızın başınıza gelmeden önce rabbinizden size indirilen en güzel hükümlere uyun ki sonra hiç kimse, 'Allah Teâlâ'ya itaat hususunda gerekeni yapmadığım için yazıklar olsun bana! Ben gerçekten de (İslâm ile) alay edenler arasında yer almıştım.' diyerek (kendi kendini kınamasın)."[233]

Allah Teâlâ'yı zikretmenin fazileti hakkında zikredilen hadisler ya *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'ten[234] ya da *Mesâbihü'ş-şerîf*'ten;[235] arşın gölgesi hakkında

---

[232] el-Zilzâl 99/6-8.

[233] ez-Zümer 39/53-56.

[234] Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihü's-Sünne* isimli eseri üzerine Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340) tarafından yapılmış en önemli ve en yaygın çalışmalardan biridir. Hâtib et-Tebrîzî, Ferrâ el-Begavî'nin sahîh ve hasen diye ayırdığı hadisleri yeniden düzenlemiş ve kitaba yeni hadisler ilave etmiştir. Ayrıca müellifin açıklamadığı yerleri şerh etmiş, bir de Ferrâ el-Begavî'nin hadisleri toplama kriterine uygun olarak esere üçüncü bir bölüm daha eklemiştir. İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbîhüs's-Sünne" *DİA*, Ankara 2004, XIX, 259.

[235] Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122), güvenilir hadis kaynaklarından derleyerek oluşturduğu hadis kitabıdır. Kitabın adı *Mesâbîhü's-sünne* olmasına rağmen halk arasında *Mesâbîhu's-şerîf* adıyla da bilinmektedir. Ferrâ el-Begavî, kitabında sadece sahîh ve hasen rivayetlere yer vermiş, Sahîhayn dışındaki kitaplardan aldığı rivayetlerin tümünü hasen olarak kabul etmiştir. Ayrıca bu eserde hadisler ilk kez senedleri terk edilerek verilmiştir. *Mesâbîhu's-Sünne* üzerine pek çok çalışma yapılmış ve birçok şerh ve hâşiye yazılmış, hatta bu bir gelenek haline dönüşmüştür. İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbîhus's-Sünne" *DİA*, XIX, 258-260.

zikredilen hadisler ise, İmâm Allame Süyûtî'nin[236] *el-Budûrü's-sâfire li ahkâmi'l-âhire*[237] isimli kitabından olduğunu bil!

Ebü'd-Derdâ –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki; "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Size, en hayırlı, Allah Teâlâ katında değerinizi artıracak, derecenizi yükseltecek, sizin için altın ve para infâk etmekten daha çok kazanç getirecek, düşmanla karşılaşıp da onların boyunlarını vurmanızdan ve onların da sizi öldürmesinden daha hayırlı amelinizin ne olduğunu haber vereyim mi?' (Onlar da) 'Evet' diye karşılık verdiler. (Hz. Peygamber) 'Allah Teâlâ'yı zikretmektir.' diye cevap verdi."[238] Mâlik, Ahmed, Tirmizî ve İbn Mâce bu hadisi rivâyet etmiştir. Ancak Mâlik, Ebü'd-derdâ'ya kadar aktarmıştır.

Ebû Mûsâ –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: "Rabbini zikreden ve zikretmeyenin farkı, aynı diri ve ölünün farkı gibidir."[239] Buhârî ve Müslim ittifak etmiştir.

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- şöyle söyledi: "Resûlullah'la Mekke yolundaydık. Yolda bir dağın üzerinden geçtik. Resûlullah ona, 'Cümdan' diyerek devam etti. 'Üzerinden geçtiğimiz bu dağ Cümdan Dağı'dır. Müferridûn öne geçti.' dedi. Yanındakiler: 'Müferridûn nedir ya Resûlallah?' diye sordular. Hz. Peygamber 'Allah Teâlâ'yı çokça zikreden erkek ve kadınlardır." diye buyurdu. Müslim rivâyet etmiştir.

---

[236] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî eş-Şafî (ö. 911/1505), tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alanlarında eserler vermiş âlimdir. 849'te(1445) Kahire'de doğdu. Hocaları arasında Şemseddin Muhammed b. Sad el-Merzübânî el-Hanefî, Salih b. Ömer el-Bulkînî ve en önem hocası olarak gördüğü Şümünnî yer almaktadır. Halife Mütevekkil döneminde tüm yargı teşkilatını yöneteceği bir makama getirilmişse de daha sonra gelen tepkiler nedeniyle bu karar geri alınmıştır. Muhalifleriyle pek çok tartışmaya girmiş, bunları eserlerinde de belirtmiştir. Onun en önemli özelliklerinden biri günümüze ulaşmayan birçok kitaptan iktibaslar yaparak âlimlerin görüşlerine eserlerinde yer veren derlemeci yaklaşımı olmuştur. 911 (1505) yılında Nil nehri üzerinde bulunan Ravza adasında vefat etmiştir. eserlerinin sayısını bine kadar ulaştığını söyleyenler vardır. Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 188-198.

[237] Süyûtî'nin (ö. 911/1505) ahiret hayatıyla ilgili kıyametin kopmasından ruyetullaha kadar gerçekleşen olayları kaynaklarda geçen rivâyetlerle, ayet, hadis ve Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşleriyle birlikte detaylıca anlattığı eseridir. Kitabın adı *el-Budûü's-sâfire fî ahvâli'l-ahire* veya *el-Budûrü's-sâfire fî umûri'l-ahire* olarak da geçmektedir. Yusuf Şevki Yavuz, "el-Budûrü's-sâfira", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 360.

[238] Tirmizî, "Deavât" 6.

[239] Buhârî, "Deavât" 66; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirûn ve kasriha" 69.

Mâlik'e –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: "Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu bana ulaştı: 'Gâfiller arasında Allah Teâlâ'yı zikredenin durumu, savaştan kaçanların arkasında savaşan gibidir. Gâfiller içinde Allah Teâlâ'yı zikredenin hali, kuru ağacın üzerindeki yeşil bir dal gibidir. Bir diğer rivâyette; yaprakları dökülmüş ağaçların ortasındaki yeşil ağaç gibidir. Gâfiller arasında Allah Teâlâ'yı zikreden, karanlık evdeki ışığa benzer. Gâfiller içinde Allah Teâlâ'yı zikreden kişiye, henüz hayattayken Allah Teâlâ cennetteki yerini gösterir. Gâfiller arasında Allah Teâlâ'yı zikreden kimseyi, her fasîh ve a'cem adedince Allah Teâlâ bağışlar." Fasîh, Ademoğlu; a'cem ise, hayvanlardır.[240] Rezîn rivâyet etmiştir.

Muaz b. Cebel –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- şöyle söyledi: "İnsanı, Allah Teâlâ'yı zikretmekten daha çok azabtan kurtaracak bir amel yoktur."[241] Mâlik, Tirmizî ve İbn Mâce rivâyet etmiştir.

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- Hz. Peygamber'den nakletti: "Kulum beni zikredip andığı ve dudakları benim için kımıldadığı zaman ben kulumla beraberim."[242] Buhârî rivâyet etmiştir.

Abdullah b. Ömer –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-, Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu söyledi: "Her şeyin bir cilası vardır. Kalplerin cilası da Allah Teâlâ'yı zikretmektir. Kulu cehennem azabından kurtaracak şey zikirdir. Bunun üzerine ashab; 'Allah Teâlâ yolunda cihâd etmek de mi değil?' Hz. Peygamber; 'Hayır, ölünceye kadar savaşsa dahi."[243] Beyhakî'nin *ed-Deavâtü'l-kebîr*'inde yer almaktadır.

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber dedi ki Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Ben kulumun zannı üzereyim ve onunla beraberim. Eğer kulum beni zikrederse ben de onu kendi nefsimde zikrederim. O beni kendi nefsinde zikrederse, ben onu bir cemaat içinde

---

[240] Ebû Bekir el-Beyhakî, *el-Câmiu li şuabi'l-îmân*, II, s. 89 ve 91. Hadis benzer lafızlarla nakledilmiştir.
[241] Mâlik b. Enes, "Cuma" 96; Ahmed b. Hanbel, XXXVI, s. 396. Hadis benzer lafızlarla rivâyet edilmiştir.
[242] Ahmed b. Hanbel, XIV, s. 568; Buhârî, "Tevhîd" 43.
[243] Ebû Bekir el-Beyhakî, *ed-Deavâtü'l-Kebîr* (nşr. Bedir b. Abdullah el-Bedir), Kuveyt: Garâs 2009, II, s. 80.

zikrederim. Eğer o beni bir cemaat içinde anarsa, ben onu o cemaatten daha hayırlı bir cemaat içinde zikrederim."[244]

Ebû Zerr –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu söyledi: "Kim Allah'ın huzuruna bir iyilikle gelirse, onun için on misli ve daha fazlası vardır. Kim Allah Teâlâ'nın huzuruna bir kötülükle gelirse, karşılığı olarak aynısı veya karşılığında bağışlanması vardır. Her kim bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. Kim bana bir arşın yaklaşırsa da ben ona bir kulaç yaklaşırım ve her kim bana bir adım gelirse ben ona koşarak giderim. Kim yeryüzünde işlemiş olduğu şirk hariç herhangi bir hatayla benimle mülâki olursa, ben onun hatasına karşılık bağışlama ile karşılık veririm."[245]

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber yüce Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu söyledi: "Kim benim veli bir kuluma düşmanlık ederse, ben de ona savaş ilan ederim.[246] Kulum, ona farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yakınlık sağlayamaz. Kulum farzlara ilaveten nafile ibadetlerle bana yaklaşmaya devam eder. Bundan sonra da ben onu severim; artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Kulum benden bir şey isterse, ona veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım. Ben yaptığım hiçbir şeyde, müminin ölümü karşısında tereddüt ettiğim gibi tereddüt etmedim. [247] Bu konuda da kulum ölmeyi istemiyor ve ben de ona kötü gelen şeyi yapmayı istemiyorum."[248]

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber şu şekilde buyurmuştur: "Allah'ın yollarda dolaşan zikir ehlini araştıran melekleri vardır. Böyle bir topluluk bulduklarında ise birbirlerine 'Geliniz, aradığımız buradadır.' diye seslenirler. O topluluğu, göğe kadar kanatlarıyla kuşatırlar ve gökyüzüne kadar yükselirler. Ardından Allah (her şeyi

---

[244] Buhârî, "Tevhîd" 15; Müslim, "Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar" 2-21.
[245] Müslim, "Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar" 22; İbn Mâce, "Edep" 58. Bu hadis farklı ilavelerle pek çok kaynakta yer almaktadır. Biz bu lafızla rivâyet edildiği yalnızca iki kaynağa işaret ediyoruz.
[246] Hâmiş: Yani düşman olarak bilirim.
[247] Hâmiş: Yani ilgisiz olmadım.
[248] Ahmed b. Hanbel, XLIII, s. 261; Buhârî, "Rikâk" 38.

bildiği halde) onlara ‘Nereden geldiniz?’diye sorar. ‘Yeryüzünde senin kullarının arasından geldik.’ diye cevap verirler. Rableri (her şeyi bildiği halde) ‘Kullarım ne diyor?’ diye sorar. Melekler, ‘Seni tesbîh ve tekbîr ediyorlar. Sana hamd ve tazimde bulunuyorlar.’ diye cevap verir. Bunun üzerine Yüce Allah, ‘Onlar beni gördüler mi?’ diye buyurur. Melekler ise, ‘Hayır, vallahi seni görmediler.’ karşılığını verir. Allah, ‘Şayet beni görmüş olsalardı nasıl olurdu?’ diye buyurur. Melekler, ‘eğer seni görmüş olsalardı; sana olan ibadetlerini artırırlardı ve seni daha çok tesbîh ederlerdi.’ diye cevap verir. Allah, ‘Peki kullarım ne istiyor?’ deyince; melekler, ‘Senden cenneti istiyorlar.’ der. Yüce Allah, ‘Cenneti gördüler mi?’ diye sorar. Melekler, ‘Hayır, vallahi orayı görmemişlerdir.’ şeklinde karşılık verir. Allah, ‘Eğer orayı görmüş olsalardı ne yaparlardı?’ diye sorar. Melekler de, ‘Şayet orayı görmüş olsalardı; cennete karşı daha güçlü bir özlem duyar ve oraya kavuşmayı daha çok isterlerdi.’ cevabı verir. Allah, ‘Neye karşı bana sığınıyorlar?’ diye sorar. Melekler, ‘Cehennemden sana sığınıyorlar.’ der. Yüce Allah, ‘Peki cehennemi gördüler mi?’ diye buyurur. Melekler, ‘Hayır, vallahi görmemişleridir.’ karşılığını verir. Allah, ‘Eğer görmüş olsalardı nasıl olurdu?’ diye buyurur. Melekler, ‘Şayet cehennemi görmüş olsalardı; ondan daha şiddetle kaçar, daha çok korkarlar ve senden daha fazla istiğfar talep ederlerdi.’ cevabını verir. Bunun üzerine yüce Allah, ‘Şahit olunuz, onları afettim. İstediklerini verdim. Bana sığınanların karşılığını verdim.’ diye buyurur. Meleklerden bir tanesi, ‘Onlar arasında falanca bir kimse aslında bu topluluktan değildir. Onların arasına ancak, bir ihtiyacını karşılamak için katılmıştır.’ diye söyler. Bir rivâyete göre de; melekler, ‘Allah’ı zikredenlerin arasında bir kul yanlışlıkla orada bulunmuştur ve yalnız bir kere onların arasında oturmuştur.’ diye söylemişlerdir. Bunun üzerine Allah, ‘O kimseyi de affettim. Onlar öyle bir gruptur ki, onlarla beraber bulunanlar diğerlerine ihanet etmez.’ diye buyurur. [249]

Abdullah b. Bişr dedi ki, “Bir bedevînin Hz. Peygamber’in yanına gelerek şöyle söyledi: ‘İnsanların en hayırlısı hangisidir?’ diye sorar. Hz. Peygamber, ‘Ne mutlu ömrü uzun ve ameli güzel olana.’ diye buyurdu. Bedevî,

[249] Buhârî, “Deavât” 66.

‘Hangi amel daha faziletlidir?’ diye sorar. Hz. Peygamber, ‘Dünya ile arana mesafe koyman ve dilinin zikrullah ile meşgul olmasıdır.’ diye cevap verir.”[250]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “Cennet bahçelerine uğrarsanız, oralardan istifade edin.’ Sahabeden biri, ‘Cennet bahçeleri neresidir?’ diye sorar. Hz. Peygamber, ‘Zikir halkalarıdır.”[251]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “Kim yanının üstüne yatar ve Allah’ı zikretmezse, kıyamet günü onun için pişmanlık vardır.”[252]

Hz. Peygamber buyurmuştur: “Herhangi bir topluluk bir mecliste, Allah’ı zikretmeden oturur ve oradan (Allah’ı zikretmeden kalkarsa) tıpkı eşek ölüsü olan bir yerden kalkmış gibi olur. Bu onlar için âhirette hüzün kaynağı olur.”[253]

Hz. Peygamber buyurmuştur: “Allah’ı zikretmeden ve Hz. Peygamber’i anmadan bir yerde oturan topluluk için kıyamet günü, pişmanlık ve noksanlık vardır. Allah, dilerse onları affeder, dilersen onlardan hesap sorar.”[254]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “Allah’ı anmak dışında fazla konuşmayın. Allah’ı zikretmek dışında fazla konuşmak, kalbi katılaştırır ve insanlar arasında Allah’a en uzak olanı kalbi katılaşmış olanlardır.”[255]

Buraya kadar *Mesâbîh* ve *Mişkâtü’l-Mesâbîh*’te yer alan hadislerden zikrettik. Bundan sonraki hadisleri, Allâme Suyûtî’nin *el-Bûdûrü’-sâfira* isimli eserinden, Taberânî’den, Ebû Ya‘la’dan ve Beyhakî’nin *Şuabü’l-îmân* kitabından aktaracağız.

İbn Ömer –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “Lâ ilâhe illallah’ ehline ölümde, kabirde ve mahşerde hüzün ve korku yoktur. Sanki ben kıyâmet anında onları görüyor gibiyim. Onlar

---

[250] Ferrâ el-Begavî, *Şerhu’s-sünne* (nşr. Şuayb Arnavud-Muhammed Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut: Mektebü’l-İslâmî 1983, V, s. 16.
[251] Ahmed b. Hanbel, XIX, s. 498.
[252] Ebû Dâvûd, “Nevm” 5.
[253] Ebû Dâvûd, “Edeb” 31.
[254] Ferrâ el-Begavî*, Şerhu’s-sünne,* V, s. 27.
[255] Tirmizî, “Zühd” 61.

başlarından toprağı silkinerek kabirden çıkıyorlar ve 'Bizden tasayı gideren Allah'a hamd olsun.'[256] diyorlar."[257] Huteylî, *Dibâce*'de yer verir.

İbn Abbas merfu olarak rivâyet etmiştir: "Cibril bana, 'Lâ ilâhe illallâh' diyen müslümanların ölüm anında, kabirde ve kabirden haşr için çıktığında birbirleriyle beraber olduğunu haber verdi. Ey Muhammed! Onları kabirden çıkarken görecek olsan, başlarını silkeleyerek 'Lâ ilâhe illallah.' Diyen bir halde görürsün. Allah yüzlerini ak etsin. Bunun haricinde olanlar ise, 'Allah'tan gelene riâyet etmediğim için yazıklar olsun bana!' diye bağırırlar. Allah yüzlerini karartsın."[258] Taberânî, İbn Adiyy *Kâmil* isimli eserinde, İsfahânî *Terğîb* isimli eserinde hadise yer vermiştir.

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ, Hz. İbrahim'e 'Ey Halîlim! Kâfirlere karşı bile olsa ahlakını güzelleştir. O takdirde iyilerin bulunduğu yere varırsın. Ahlakını güzelleştireni arşımın gölgesinde gölgelendireceğime, mukaddes cennetimde ikramda bulunacağıma ve kendime yaklaştıracağıma dair bir vaadim vardır.' şeklinde vahyetmiştir."[259]

İsfahânî ve İbn Şâhin hadise yer vermiştir. Ebû Bekir Sıddîk –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- işitmiştir ki, Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: "Âdil tevazu sahibi yöneticiyi Allah Teâlâ, gölgesi altına alır ve yeryüzünde de ona rahmet eder. Her kim kendisi ve Allah'ın kullarından ona nasihat ederse; Allah Teâlâ onu, Allah'ın gölgesinden başka gölge olmayan günde himaye eder. Her kim de kendisi ve Allah'ın kulları için ondan yüz çevirirse Allah kıyamet günü onun hakkını alır."[260]

Müslim rivâyet etmiştir. İbn Ömer –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-, Hz. Peygamber'den şu şekilde rivâyet etmiştir: "Şüphesiz adaletli olanlar, kıyamet

---

256 Fâtır 35/34.
257 Ebü'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XIII, s. 177.
258 Araştırma esnasında, bu rivâyete muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.
259 Ebü'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsad* (nşr. Târık İvâzullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim Hüseynî), Kahire: Dârü'l-Harameyn y.y, VI, s. 315.
260 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Faziletü'l-adilîn min vülât* (nşr. Hüseyin Muhammed Selmân), Riyad: Dârü'l-Vatan 1997, s. 110.

günü Allah'ın nezdinde nurdan minberler üzerinde olacaklardır. Bu kimseler verdikleri hükümlerde, ailesine ve yönettikleri kişilere karşı adaletli olanlardır."[261]

Tirmizî hasen olarak rivâyet etmiştir. Ebû Said el-Hudrî dedi ki: "Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: 'Kıymet günü Allah katında insanların en sevimlisi ve Allah Teâlâ'ya en yakın olanı adil yöneticidir. Kıyamet günü insanlar arasında kınanmayı en çok hak eden ve Allah Teâlâ'ya en uzak olan ise; zalim yöneticidir."[262]

Buhârî ve Müslim'de (Şeyhâyn) yer almaktadır. Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- Hz. Peygamber'den şöyle söylendiğini aktardı: "Yedi kişi Allah'ın gölgesinden başka gölge olmayan günde, Allah'ın himayesi altındadır. Bunlar; adil yönetici, rabbine kulluk eden genç, kalbi mescitlere bağlı bulunan Müslüman, birbirlerini Allah için seven ve Allah için buluşup Allah için ayrılan iki insan, derece sahibi ve güzel bir kadının isteğine karşı 'Ben Allah'tan korkarım.' diye karşılık vererek uzak duran insan, sağ eliyle verdiğini sol elinin bilmeyeceği gizlilikte sadaka veren insan, kendi başınayken Allah'ı anan ve onun için gözyaşı döken kimsedir."[263]

Ebü'ş-Şeyh *es-Sevâb*'da, İsfahânî *et-Terğîb*'te yer vermiştir. Câbir b. Abdullah –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Allah'ın gölgesinden başka gölgenin olmadığı günde, Allah üç kimseyi, arşın gölgesi altında himaye eder. Bunlar: sıkıntılı anında abdest alan, karanlıkta mescide yürüyerek giden ve açları doyurandır."[264]

Ahmed, İbn Munî' ve *Şuabü'l-imân*'da Beyhakî nakletmiştir. Ayşe –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-) dedi ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kıyamet günü Allah'ın gölgesi altında bulunan sâbîkûn kimlerdir biliyor musunuz?' Ashab, 'Allah ve Resûlü daha iyi bilir.' diye karşılık verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Onlar, kendilerine hak verildiğinde kabul edenler,

---

261 Müslim, "İmâret" 18. Bu hadis benzer lafızlarla rivâyet edilmiştir.
262 Tirmizî, "Ahkâm" 4.
263 Buhârî, "Zekat" 16, "Hudûd" 19.
264 İbn Hacer el-Askalânî, *el-Emâli'l-mutlaka* (nşr. Hamdî b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefî), Beyrut: Mektebü'l-İslâmî 1995, s. 108.

kendilerinden bir hak talep edildiğinde ikramda bulunanlar ve insanlar hakkında bir yargıda bulunurken kendileri hakkında bir hüküm veriyormuş gibi dikkatli olanlardır.” [265]

Ebû Nuaym ve Ebü’ş-Şeyh *es-Sevâb’*da, İbn Lâl *Mekârimü’l-ahlâk*’ta ve Beyhakî *Şuabü’l-imân*’da hadise yer vermiştir. Ebû Bekir Sıddîk (r.a) dedi ki: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ‘Her kim kıyamet günü cehennem azabından uzaklaşarak, Allah’ın gölgesi altında mutlu olmak isterse; müminlere karşı kaba ve sert değil, merhametli olsun.”[266]

Taberânî ve Deylemî yer yerir. Ebû Ümâme –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ‘Kıyamet günü üç kimse Allah’ın gölgesi altında himaye edilecektir. Allah’ın kendisiyle beraber olduğu bilerek Allah’a yönelen kimse[267], bir kadının beraber olma isteğine Allah’tan korkarak geri çeviren erkek ve insanları Allah için seven kimse bunlardandır.”[268]

Ebü’ş-Şeyh ve Deylemî hadise yer vermiştir. Enes –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ‘Allah’ın gölgesinden başka gölge olmayan kıyamet günü, arşın gölgesinde üç kişi gölgelenecektir. Bunlar; Allah’ın rızkını artırıp, ömrünü uzatacağını söylediği sıla-ı rahimde bulunan kimse, eşi ölerek ardında küçük yetimler bırakan ve ‘Çocuklarım ölene kadar veya Allah onları bana muhtaç etmeyecek yaşa getirene kadar yetimlerimin başında duracağım, evlenmeyeceğim.’ diyen kadın ve bir yemek yaparak misafire ikram eden ve güzelce yediren, yiyeceğin fazlasını da yetim ve fakire yediren ve bunu yalnızca Allah’ın rızasını umarak yapan kuldur.” [269]

Deylemî aktarmıştır. Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ‘Dünyada açlık ehlinden olanların

---

[265] Ahmed b. Hanbel, XL, s. 440, 462.
[266] Ebû Bekir el-Beyhakî, *el-Câmiu li şuabi’l-îmân*, XIII, s. 538. Benzer lafızlarla rivâyet edilmiştir.
[267] Hâmiş: “Nerede olursanız olun, sizinle beraber olan odur.” (el-Hadîd 57/4) ve “Nereye dönerseniz Allah Teâlâ’nın zâtı oradadır.” (el-Bakara 2/115) ayetlerine işaret eder.
[268] Ebü’l-Kasım et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, VIII, s. 240.
[269] Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-efâl* (nşr. Bekrî Hayatî- Saffe es-Sekâ), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1981, XV, s. 816.

ruhları Allah'ın elindedir. Eğer onlar, ortadan kaybolursa yoklukları anlaşılmaz. İnsanlar tarafında göründüklerinde ise tanınmayan kimselerdir. Onlar, dünyada gizli; sema da ise bilinen kimselerdir. Eğer cahil bir kimse onları hasta olarak görürse, onlar hasta değil ancak Allah korkusu içerisindedirler. Allah bu kimseleri, kıyamet günü kendi gölgesinde başka gölgenin olmadığı günde himaye edecek ve gölgesi altına alacaktır."[270]

Taberânî ve Ebû Nuaym yer vermiştir. Muaz b. Cebel –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: "Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: 'İnsanlar arasında Allah'a en yakın olan uzun süre aç, susuz ve korku içinde olandır. Bu sırlı ve günahlardan arınmış kimseler, insanlar arasında göründüklerinde tanınmayan, kaybolduklarında da yoklukları hissedilmeyen kimselerdir."[271]

İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-Ehvâl* 'de hadisi aktarmıştır. Muğîs b. Sümme şöyle dedi: "Güneş, başların üzerinde bir arşın kalacak şekilde tepede durur. Ardından, cehennemin kapıları açılır ve cehennem esintileri ile sıcak rüzgarlar etrafa yayılır. Sonra, cehennemden tüm ırktaki insanların ölünceye kadar yeryüzüne yayılacak bir uğultu çıkar. İşte o gün, oruçlu olanlar, arşın gölgesi altındadırlar. -Allah Teâlâ rahmet etsin- bu fakir, Allah'a, âhiret gününe, cennet ve cehenneme iman edenlerin, her aydan üç günü oruçlu geçirmesi gerektiğini söylüyor."[272]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Kim Allah Teâlâ'nın rızası için bir gün oruç tutarsa, Allah Teâlâ o kimseyle cehennem arasına tıpkı yer ve gök arasında olduğu gibi bir hendek açar."[273] *Mesâbîh*'in hasenlerindendir.

Katâde dedi ki, Ömer'den –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- şöyle söyledi: "Ya Resûlallah, bütün seneyi oruçlu geçirenin durumu ne olacak?' Hz. Peygamber, 'Bu kimse ne oruç tutmuş ne de iftar etmiştir. Her aydan üç günü ve Ramazan ayını tamamını oruçlu geçiren kimse bütün sene oruç tutmuş olur. Arefe günü, sevabını yalnız Allah Teâlâ'dan umarak oruç tutan kimse geçmiş bir yılın

---

270 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl,* III, s. 233.
271 Araştırma esnasında, bu rivâyete muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.
272 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ehvâl* (nşr. Muhammed Fethî es-Seyyid), Mısır: Mektebetü Âl-i Yâsir 1413, s. 106.
273 Tirmizî, "Fezâilü-l'cihâd" 3.

ve gelecek bir yılın günahlarını kefareti vermiş olur. Aşûre günü sevabını yalnız Allah Teâlâ'dan umarak oruç tutan kimse geçmiş bir yılının günahlarının kefaretini vermiş olur.' cevabını verir."[274] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Hz. Peygamber'e pazartesi günü orucu hakkında soruldu ve Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: "Ben o gün doğdum ve Kur'ân bana o gün indirilmeye başladı."[275]

Ayşe'ye –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-, ashabdan Hz. Peygamberle ilgili soruldu: "Resûlullah her ay üç günü oruçlu mu geçirirdi?' Ayşe –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-, 'Evet.' cevabını verdi. Ardından 'Ayın hangi günleri oruçlu olurdu?' diye soruldu. Ayşe –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun-, 'Ayın hangi günü oruç tuttuğunu önemsemezdi.' yanıtını verdi."[276]

İbn Abbas'ın –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- şöyle söylemiştir: "Ben Hz. Peygamber'i, Aşûre günü orucu ve Ramazan ayı orucu haricinde başka bir zamanda oruç tutmayı bu kadar istediğini görmedim."[277]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Kim Allah Teâlâ'nın rızası için bir gün oruç tutarsa, Allah Teâlâ o kimsenin yüzünden cehennem azabını yetmiş sonbahar uzak tutar."[278] Bu hadisler, *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Abdullah b. Amr b. As –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: "Hz. Peygamber, bana şöyle söyledi: 'Ey Abdullah, gündüzleri oruç tutup geceleri ibadetle geçirdiğin bana haber verilmedi mi sanıyorsun?' Ben, 'Evet ya Resûlallah.' diye cevap verdim. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Böyle yapma, bazen oruç tut bazen tutma. Bazı geceler ibadet et, bazı geceler uyu. Zirâ bedeninin senin üzerinde hakkı vardır. Gözlerinin senin üzerinde hakkı vardır. Eşinin senin üzerinde hakkı vardır. Şüphesiz eşinin senin üzerinde hakkı vardır. Tüm yılı oruçlu geçirmek yerine, her ay üç gün oruç tutmak vardır ve bu, bir sene oruçlu geçirmek demek olur. Sen de her ay üç gün oruç tut ve her ay Kur'ân oku.'

---

[274] Müslim, "Sıyâm" 196, 197. Hadis bazı ilavelerle nakledilmiştir.
[275] Müslim, "Sıyâm" 197. Hadis bazı ilavelerle nakledilmiştir.
[276] Müslim, "Sıyâm" 194.
[277] Buhârî, "Savm" 69.
[278] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 36.

karşılığını verdi. Ben de, 'Ben bundan daha fazlasını yapabilirim.' diye cevap verdim."[279] Bu hadis, *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir. Bundan sonraki hadisleri *el-Budûr'*dan aktaracağız.

Deylemî, aktarmıştır. Ali'den –Allah Teâlâ onu mükerrem kılsın- dedi ki: "Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: 'Kur'ân hafızları, Allah Teâlâ'nın gölgesinden başka gölgenin olmadığı günde, nebîler ve tertemiz kullar arasında olacaktır."[280]

İsfahânî, aktarmıştır. İbn Ömer –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'İnsan mahşer günü hesaba çekilirken, arşın gölgesinde sohbet eden üç grup insan vardır. Bunlardan ilki, Allah Teâlâ yolunda hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayanlardır. Diğeri, helal olmayan şeye elini uzatmayanlardır. Üçüncüsü ise, haram olan şeye bakmayanlardır."[281]

Deylemî senede yer vermeden nakletti. Enes –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Allah'ın gölgesinden başka gölgenin bulunmadığı günde, üç grup insan arşın gölgesinde himaye edilmektedir. Bunlar, ümmetimden sıkıntılı olanın derdini gideren, sünnetimi ihya eden ve bana çokça salât getirendir."[282]

Beyhakî hasen senediyle beraber yer verdi. Ebû Ümâme dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Cuma günleri bana çokça salât getirin. Çünkü ümmetimin getirdiği salâtlar cuma günü bana arz olunur. Her kim bana çokça salât getirirse, bana daha çok yaklaşmış olur."[283]

Tirmizî hasen kaydını düşerek rivâyet etti. Câbir dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Güzel ahlak sahibi olanlar, içinizde bana en sevimli ve kıyamet günü bana en yakın bulunanlardır. Kendini beğendirmek için gevezelik edenler, avurdunu şişirecek kadar çok konuşanlar ve bilgiçlik etmek

---

[279] Buhârî, "Edeb" 84.
[280] İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs* (nşr. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf el-Hindâvî), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye 2000, I, s. 85.
[281] Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl,* XV, s. 818.
[282] Araştırma esnasında, bu rivâyete muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.
[283] Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl,* I, s. 488.

için konuşanlar ise, buğz ettiğim ve kıyamet günü bana en uzak bulunanlardır.' Ashab, bunların kim olduğunu sorunca Hz. Peygamber, 'Kibirlenen kimselerdir."[284]

Taberânî *el-Evsât*'ta yer verdi. İbn Abbas dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Her kim ilim talebi esnasında eceli gelip de vefat etse, o kimse ile peygamber mertebesi arasında ancak bir nübüvvet farkı kalır."[285]

Taberânî sağlam bir senedle aktardı. Amr b. Anbese, işitti ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Rahmân'ın sağ cihetinde (İki eli de[286] sağdır.) nebiler ve şehitler değil, Rahmân'ın bazı kulları bulunur. Orada bulunan insanların yüzlerini beyazlık kaplamıştır ve Rableri onlara bakmaktadır. O insanların Allah Teâlâ katında bulundukları yer ve Allah Teâlâ'ya olan yakınlıkları nedeniyle nebiler ve şehitler, o insanlara imrenirler. Hz. Peygamber'e, 'Ya Resûlallah, peki onlar kimlerdir?' diye soruldu. Hz. Peygamber, 'Aralarında herhangi bir neseb bağı bulunmaksızın, Allah Teâlâ'yı zikretmek için bir araya gelenlerdir. O kimseler, tıpkı hurmanın iyisi kötüsünden ayıklar gibi, sözlerin güzelini çirkininden ayırırlar.' karşılığını verdi."[287]

Taberâni ve *el-Efrâd'*da Dârekutnî yer verdi. İbn Ömer'den merfu olarak rivâyet etmiştir: "Kıyamet günü geldiğinde, üzerlerinde gümüş elbiselilerin oturduğu altından yapılmış minberler kurulacaktır. Gümüş elbiseler, mercanlarla, yakutla ve zümrütle süslenmiş ve ipekler, kaftanlar onlara helal olmuştur. Ardından, ulemâ çağrılır ve buraya oturmaları söylenir. Sonra, Rahmân onlara, 'Ümmet-i Muhammed'e (s.a.v) Allah Teâlâ'yı görmek arzusuyla ilim taşıyanlar nerdedir? İşte bu minberlere oturun. Artık sizin için cennete girinceye kadar korku ve endişe yoktur." diye seslenir."[288]

Tûsî'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'da aktardı. Enes dedi ki: "Hz Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Kıyamet günü, nebiler ve şehitler arasında olmadıkları halde, Allah

---

[284] Tirmizî, "Birr ve Sıla" 71.
[285] Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* II, s. 288.
[286] Hâmiş: Yed, İmam-ı Âzam'ın *el-Fıkıhü'l[ekber]'*de aktardığı üzere Allah Teâlâ'nın hakikati bilinmeyen kadîm sıfatlarındandır.
[287] Ahmed b. Hanbel, XXXVII, s. 541. Bu hadis, yakın lafızlarla rivâyet edilmiştir.
[288] Ebü'l-Kasım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsad,* VI, s. 126.

Teâlâ katındaki konumları ve burada nurdan minberler üzerinde olmalarından dolayı nebilerin ve şehitlerin gıpta edeceği kimseler vardır.' Hz. Peygamber'e, 'Onlar kimlerdir ya Resûlallah?' diye soruldu. Hz. Peygamber, 'Onlar, Allah Teâlâ'yı severler, insanları da Allah için severler. Yeryüzünde Allah Teâlâ'nın bir öğüdü gibi yürürler.' Ardından Hz. Peygamber'e, 'Ya Resûlallah, Allah Teâlâ'yı sevmek ve Allah Teâlâ için insanları sevmek bu(mu)dur.' Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Onlar, iyiliği emredip, kötülükten sakındırırlar. Eğer onlara uyan olursa, Allah Teâlâ da o kimseleri sever."[289]

Müslim rivâyet etti. Ebû Hureyre dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Kim dünyada, müslüman kardeşinin bir sıkıntısını giderirse, Allah Teâlâ da âhirette onun bir sıkıntısını giderir. Kim müslüman kardeşi için bir zorluğu kolaylaştırırsa, Allah Teâlâ da dünya ve âhirette o kişi için kolaylık sağlar. Kim de müslüman kardeşinin bir ayıbını örterse, Allah Teâlâ da dünyada ve âhirette o kişinin ayıbını örter."[290]

Bezzâr, Beyhakî ve *et-Terğîb*'de İsfahânî aktardı. Enes dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: 'Şehitler, üç gruptur. İlki, canı ve malıyla sevabını Allah Teâlâ'dan umarak, müslümanların çoğalması için ölmeyi ve öldürmeyi istemeyerek Allah Teâlâ yolunda cenk edenlerdir. Eğer bu kimseler, ölür veya öldürülürse Allah Teâlâ onların tüm günahların affeder ve kabir azabı yerine ecirler verir. O kimseler, en büyük korkuların olduğu gün emindirler. Onlar, iri parlak gözlü eşlerle evlenmişlerdir. Şan ve şerefle süslenmiş, ağırbaşlılıkla ebediyeti taşırlar. İkincisi, canı ve malıyla sevabını yalnızca Allah Teâlâ'dan umarak, ölmeyi değil, öldürmeyi arzu ederek Allah Teâlâ yolunda cenk edenlerdir. Eğer bu kimseler ölür veya öldürülürse, dizleri Rahmân'ın dostu Hz. İbrahim'in dizinde, doğruluğun hakim olduğu bir ortamda gücünün sınırı olmayan yüce Allah Teâlâ'nın huzurundadırlar. Üçüncüsü ise, canı ve malıyla karşılığını Allah'tan bekleyerek ölmek ve öldürmek arzusuyla savaşanlardır. Eğer bu kimseler ölür veya öldürülürse, kıyamet günü kılıcını kınından çıkarmış ve omzuna atmış olarak haşredilirler. Oysa diğer insanlar dizleri üzerinde

---

289 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, s. 75.
290 Müslim, "Birr, Sıla ve Âdâb" 58. Bu hadis, yakın lafızlarla rivâyet edilmiştir.

haşredilirler. Bu şehitler, 'Bize yol açın. Çünkü biz kanlarımızı ve mallarımızı Allah yolunda harcadık.' [Bunun üzerine Hz. Peygamber: Canımı elinde bulundurana yemin olsun ki; böyle dendiğinde Rahmân'ın dostu Hz. İbrahim ve diğer tüm peygamberler, onların yolundan çekilirler. Bu onların hakkıdır.] Bu şekilde arşın altındaki minberlere gelinceye kadar ilerlerler. Bu minberlere oturarak Allah Teâlâ'nın nasıl hüküm verdiğini seyrederler. Onlarda, ölümün hüznü yoktur. Berzah âleminde de keder duymazlar. Kıyamet günü o dehşet verici çığlıktan korkmaz; hesaptan, mizandan ve sırattan endişelenmezler. Kendilerinden emin bir vaziyette insanlar arasında nasıl hüküm verildiğine bakarlar. Allah Teâlâ'nın verdiği haricinde bir şey istemez; Allah Teâlâ'nın şefaatinden başka şefaat beklemezler. Cennetten arzu ettikleri şeyler onlara verilir, cennetten istedikleri yere yerleştirilir."[291]

Bu aciz kul, hadis-i şerîflerden oluşan bu satırları Allah Teâlâ'nın rızası için bir araya getirdiğini ifade ediyor. Allah Teâlâ'nın rızası, Allah Teâlâ'yla karşılaşmayı umanlar için, korkuların en büyüğünün gerçekleşeceği kabirlerden çıkarak yeniden dirilişin gerçekleşeceği gün gelmeden, Allah Teâlâ ve din düşmanları karşısında fîsebîlillah, onların zelîl olacağı şekilde cihad edecek muhabbetin kalplerinde olduğu kimseler için gereklidir. Hesap gününde, onların üzerine cesaretler yağdır ve bizleri, Allah Teâlâ'nın övdüklerini sevenlerden eyle. Bununla da bırakmayıp bir de âhiret günü Allah Teâlâ yolunda haykırabilenlerden eyle!

Mikdâm b. Madîkerib dedi ki: "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ katında şehitlere altı mükâfât vardır: O kimsenin günahları dökülen ilk kanıyla birlikte bağışlanır. Şehit olan kimseye cennetteki yeri ölmeden önce gösterilir. Şehitler kabir azabından kurtulur. Korkuların en büyüğünün yaşanacağı günde, güven içindedirler. Dünyadakilerin en iyileri için kullanılan yakuttan yapılmış asalet tacı giydirilir. O kimseler, iri parlak gözlü yetmiş iki eş ile

---

[291] Ebû Bekir el-Beyhakî, *el-Câmiu li şuabi'l-îmân,* VI, s. 115.

evlendirilir. Kıyamet günü ise, yakınlarından yetmiş kişiye şefaatçi olma hakkı verilir."[292] *Mesâbîh*'in hasenlerindendir.

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Kim gazâ etmeden veya kendini bir gazâya hazırlamadan ölürse, o kimse nifak üzere ölür."[293] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Enes, Tebük Gazvesi'nden dönerken Medine'ye yaklaştıkları bir yerde Hz. Peygamber'in şu şekilde buyurduğunu rivâyet etmiştir: "Medine'de bulunan bir topluluk, burada sizin yürüdüğünüz yerlerden yürümüş, sizin geçtiğiniz vadilerden geçmiş, sizinle birlikte ecrinize ortak olmuşlardır.' Bunun üzeri Ashâb, 'Ya Resûlallah, onlar Medine'deler [mi]?' Hz. Peygamber, 'Evet, Medine'deler ve özürleri nedeniyle orada kaldılar.' karşılığını verdi."[294]

Ebû Mûsâ dedi ki: Hz. Peygamber'in yanına bir adamın gelip şöyle söyledi: "Bazıları ganimet için cihâd eder, bazıları övülmek için, bazı kimseler de insanlar arasında yiğitliklerinin fark edilmesi için cihâd ederler. O halde Allah Teâlâ yolunda cihâd eden kimlerdir?' diye sordu. Hz. Peygamber, 'Her kim Allah Teâlâ'nın emirlerini en yüksek mertebeye çıkarmak için cenk ederse, işte o Allah Teâlâ yolunda cihâd edendir.'diye buyurdu."[295] Bu hadisler *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ yolunda yaralanan herkes -Allah Teâlâ kendi uğrunda yaralananları en iyi bilendir- kıyamet günü geldiğinde rengi kan kırmızısı, kokusu da misk kokusu olarak gelir."[296]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur "Allah Teâlâ yolunda cihâda çıkmaya hazır olan her kimse, Allah Teâlâ'ya iman, Hz. Peygamber'i tasdik amacıyla yola

---

[292] Tirmizî, "Fezâili'ş-şehîd" 25.
[293] Müslim, "İmâret" 158.
[294] Buhârî, "Meğâzî" 81.
[295] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 15.
[296] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 10.

çıkmışsa, o kimse bir ecre ulaşmadan veya bir ganimet elde etmeden geriye dönmez. Yahut da cennete girmeden gelmez."[297]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur "Nefsimi elinde bulunduran Allah Teâlâ'ya yemin olsun ki, onları cihâd ederken bindirecek herhangi bir binek hayvan bulamadığım için benim arkamda kalmaları sebebiyle üzülen müminler olmasaydı, ben hiçbir seriyye bırakmaz, hep Allah Teâlâ yolunda gaza ederdim. Canımı elinde tutan Allah Teâlâ'ya yemin olsun ki, Allah Teâlâ rızası için cihâd ederken öldürülüp diriltilmeyi, sonra tekrar öldürülüp diriltilmeyi, sonra tekrar öldürülüp diriltilmeyi, sonra tekrar öldürülüp diriltilmeyi, sonra tekrar öldürülüp diriltilmeyi, sonra tekrar öldürülüp diriltilmeyi, sonra tekrar öldürülüp diriltilmeyi ne kadar çok isterdim."[298]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ yolunda cihâd etmek için, sınır boyunda bir gün nöbet tutmak dünya ve âhirette her şeyden hayırlıdır."[299]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur "Allah Teâlâ yolunda cihâd etmek için, sabah ya da akşam yürüyüşe çıkmak dünya ve âhirette her şeyden hayırlıdır."[300]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ yolunda cihâd etmek için, bir gün ve bir gece sınır boyunda nevbet beklemek, bir ay oruç tutup geceleri ibadet ile geçirmekten daha hayırlıdır. Eğer bu kişi görevi sırasında ölürse, yaptığı işin sevabı kıyamete kadar devam eder ve şehit olarak rızkı da cennette sürekli devam eder.[301]

---

[297] Buhârî, "İman" 26.
[298] Buhârî, "Cihad ve Siyer" 7.
[299] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 73.
[300] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 5.
[301] Müslim, "İmâret" 163.

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ yolunda bir kulun ayakları bile toza bulaşsa, cehennem ateşi ona dokunmaz."[302] Tüm bu hadisler *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Kim Allah Teâlâ'ya onun peygamberlerine iman eder, namazı kılıp Ramazan ayı orucunu tutarsa, ister Allah Teâlâ yolunda cihâd etsin isterse içinde doğduğu topraklarda yaşamaya devam etsin, o kimsenin cennete girmesi Allah Teâlâ üzerine bir hak olur.' Bunun üzerine, 'Ya Resûlallah, bu durumu insanlara müjdelemeyelim mi?' diye soruldu. Hz. Peygamber, 'Cennette yüz derece vardır ve en yüksek derece Allah Teâlâ yolunda cihâd edenler için hazırlanmıştır. Her bir derece arasında tıpkı yer ve gök kadar bir mesafe vardır. Allah Teâlâ'dan cenneti isteyeceğiniz zaman Firdevs'i isteyiniz. Çünkü o, cennetin ortası, en yüksek derecesi ve cennetle yalnızca bir nehrin ayırdığı Rahmân'ın arşının üzerindedir."[303]

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ yolunda cihâd eden ve cihâddan dönünceye dek orada bulunun mücahidin durumu, ara vermeden gündüzlerini oruçla gecelerini ibadetle geçiren ve Allah Teâlâ'nın ayetlerine karşı itaatkâr bir kimsenin hali gibidir."[304] *Mesâbîh*'in sahîhlerindedndir.

Ebû Hureyre –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- dedi ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sağılan süt tekrar memeye girmediği gibi, Allah Teâlâ korkusundan ağlayan bir kimse de cehenneme girmez. Müslümanın burnunda, cihâd yolunda giren tozla, cehennem dumanı asla bir araya gelmez.' Başka bir rivâyette, 'kulun karnında cihâd tozu ile cehennem dumanı asla bir araya gelmez. Kulun kalbinde, cimrilik ve iman asla bir araya gelmez."[305]

---

[302] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 16.
[303] Buhârî, "Cihâd ve Siyer" 4.
[304] Müslim, "İmâret" 110.
[305] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XVI, s. 330.

İbn Abbas, dedi ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cehhennem ateşinin dokunmadığı iki göz vardır. İlki, Allah Teâlâ korkusundan ağlayan göz, diğeri Allah Teâlâ yolunda sabahlayan göz."[306] *Mesâbîh*'in hasenlerindendir.

İmrân b. Husayn dedi ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ümmetimden bir grup, hak üzere olanlarla birlikte onlara muhalefet edenlerle Mesîh ve Deccâl çıkıncaya kadar savaşacak ve daima galip olacaklardır."[307]

Ebû Ümâme, Hz. Peygamber'den rivâyet etti: "Kim bir cihâd için bir savaşa katılmaz veya kendini buna hazırlamaz veya kavmi arasında en hayırlılardan bile olsa cihâddan geri kalırsa, Allah Teâlâ o kimseye kıyamet günü acı bir musibet verir."[308]

Fedâle b. Ubeyd, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: "Her ölen kişinin amel defteri kapanır, ancak Allah Teâlâ yolunda nöbet tutarken ölen kişi hariç. Onun ameli, kıyamet gününe kadar artırılır ve o kimse kabir azabından emindir."[309] *Mesâbîh*'in hasenlerindendir.

Abdullah b. Mesud'a şu ayet sorulmuştur: "Allah Teâlâ yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diridirler. Allah Teâlâ'nın verdiği rızıklara mazhar olmaktadırlar."[310] Abdullah b. Mesud: "Biz de bu ayeti Hz. Peygamber'e sormuştuk. O da bize şöyle söyledi: Şehitlerin ruhları (âdeta) yeşil kuşların içindedir. Bu kuşların arşa asılı kandilleri vardır. Onlar cennette istedikleri yerde dolaşır sonra arşa asılı kandillere inerler. Allah Teâlâ onlara şöyle seslenir: 'Herhangi bir şey arzu ediyor musunuz?' Onlar da, 'Cennette dilediğimiz gibi dolaşabilirken başka ne arzu edebiliriz ki?' Allah Teâlâ onlara bunu üç defa sorar. Onlar Rablerinden bir şey dilemedikçe bırakılmayacaklarını anlayınca şöyle derler: 'Yâ Rab! Ruhlarımızı bedenlerimize geri döndürmeni ve senin yolunda bir defa daha şehit olmayı diliyoruz."[311] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

---

306 Tirmizî, "Fezâilü'l-cihâd" 12.
307 Buhârî, "İtisam bi'l-kitâb ve's-sünne" 10.
308 İbn Mâce, "Cihâd" 5.
309 Ebû Dâvûd, "Cihâd" 15.
310 Âli İmrân 3/169.
311 Müslim, "İmâre" 121.

Enes –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- şöyle dedi: "Hz. Peygamber ve ashabı yola çıktılar. Bedir'de Müşriklerle karşı ilerlediler ve müşrikler geldi. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Genişiliği yerler ve gökler kadar olan cennet için kıyâm edin!' Bunun üzerine Umeyr b. Hümam şöyle söyledi: 'İyi iyi! (Beh beh)' Hz. Peygamber: 'Sana 'İyi iyi' dedirten de nedir?' Umeyr b. Hümam: 'Hayır ya Resûlallah, sadece cennet ehlinden olmak arzumdur.' Hz. Peygamber: 'Sen cennet ehlindensin.' Umeyr b. Hümam, heybesinden hurma çıkardı ve onlardan yemeye başladı ve sonra şöyle söyledi: 'Eğer hurmalarımın hepsini yiyene kadar yaşarsam bu çok uzun bir hayat olacak. Sonra elindeki tüm hurmaları fırlattı ve düşman onu şehit edinceye kadar savaştı."[312] Allah Teâlâ ondan razı olsun ve bizleri onun şefaatinden faydalandırsın. *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Allah Teâlâ'nın rahmetine muhtaç [Gölevî] diyor ki: Her kim Habîbullah'a uymak isterse, özellikle seher vakti farzlarda, vaciplerde, sünnetlerde ve nafilelerde gayret göstermesi gerekir. Nitekim Ebû Hureyre'den –Allah Teâlâ kendisinden razı olsun- rivâyet olunmuştur ki Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Allah Teâlâ şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. Artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum."[313] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir. Ayrıca ben de bazı tezkîr kitaplarında şunları buldum: "Mûsâ (a.s) Rabbi'ne şöyle sordu: 'Ey rabbim, insanlar uyurken, geceleri namaz kılan kimsenin mükafatı nedir?' Allah Teâlâ şu şekilde buyurdu: 'Onun üzerine rahmetimi yayarım. Kalbini ve yüzünü aydınlatırım. Duasına icâbet ederim. Gündüz kıldığı her bir rekat için, ona bin sevap yazarım ve cennette onun için bir saray inşa ederim."[314]

---

[312] Müslim, "İmâre" 145.
[313] Buhârî, "Rikâk" 38.
[314] Bu araştırma esnasında, bu rivâyete muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.

Hz. Peygamber'in, Ebû Hureyre'ye vasiyetinde şöyle buyurduğu rivâyet olunmuştur: "Gece yarısı uykudan sonra iki rekat namaz kılmak, gündüz vakti riyâsız bin rekattan daha hayırlıdır." [315]

Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivâyet olunmuştur: "Gece namaz kılan kimsenin dünya ve âhirette yüzü güzel olur."[316]

Ebû Ümâme, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Geceleri ibadetine devam edin. Zira bu, sizden önceki salihlerin alışkanlığıdır. Sizi Allah Teâlâ'ya yaklaştırır. Kötülüklere kefarettir ve günahlara mani olur."[317] *Mesâbîh*'in hasenlerindendir.

Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Sizin herhangi biriniz uyuyunca şeytan onun boyun köküne üç düğüm bağlar. Her düğüme, 'Senin üzerinde uzun bir gece vardır.' (deyip) uyutur. O kimse, uyanıp Allah Teâlâ'yı anarsa bir düğüm çözülür. Abdest alırsa bir düğüm daha çözülür. Namaz da kılarsa bir düğüm daha çözülür. Artık o kimse, gönlü temiz ve mutlu olarak sabaha girer. Fakat Allah Teâlâ'yı anmaz, abdest alıp namaz kılmazsa, gönlü kirli ve uyuşuk bir halde sabaha girer."[318] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Muğîre şöyle dedi: "Hz. Peygamber (gece namazında) iki ayağı şişinceye kadar ayakta dururdu. Hz. Peygamber'e şöyle denildi: 'Ey Resûlullah, Allah Teâlâ senin geçmiş ve gelecek günahlarını mağfiret etti.' Hz. Peygamber: 'Ben çokça şükreden bir kul olmayayım mı?"[319]

Abdullah b. Mesud şöyle rivâyet etti: "Hz. Peygamber'in yanında bir adam anıldı ve 'Bu adam sabaha kadar uyumaya devam eder ve namaza kalkmaz.' denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle söyledi: "O adamın kulağına şeytan bevletmiştir."[320] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

---

315 Bu araştırma esnasında, bu rivâyete muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.
316 Bu araştırma esnasında, bu rivâyete muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.
317 Tirmizî, "Deavât" 102. Hadis, benzer lafızla rivâyet edilmiştir.
318 Buhârî, "Teheccüd" 12.
319 Buhârî, "Tefsîri'l-Kurân sureti'l-Fetih" 2.
320 Buhârî, "Teheccüd" 13.

Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Her kim gecenin bir vaktinde dönerek uyanır ve ardından 'Allah Teâlâ'dan başka ilah yoktur. O tektir ve ortağı yoktur. Mülk ancak O'nundur ve hamd da yalnız O'nundur. O her şeye kâdirdir. Bütün hamd Allah Teâlâ'ya mahsustur. O, her şeyden münezzehtir. Allah Teâlâ'dan başka ilah yoktur. Güç ve kuvvet, yalnız Allah Teâlâ'nın yardımıyladır.' der. Sonra da 'Yüce Allahım, beni bağışla' der ya da dua ederse, Allah Teâlâ, duasını kabul eder. Eğer, abdest alıp namaz kılarsa da namazı kabul olunur."[321] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Abdullah b. Amr b. As dedi ki Hz. Peygamber, şu şekilde buyurmuştur: "Kim bir gece on ayet okursa, gafiller arasında yazılmaz. Kim de bir gecede yüz ayet okursa, 'kânîtîn' arasına yazılır. Kim de bir gecede bin ayet okursa, 'mukantirîn' arasında yazılır."[322] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Gecenin son üçte biri kaldığı zaman Yüce Rabbimiz, her gece dünya semasına iner ve 'Bana kim dua eder ki onun duasına icabet edeyim! Benden kim bir şey ister ki ona dileğini vereyim! Benden kim mağfiret diler ki onun için mağfiret edeyim!' buyurur. Başka bir rivâyette: 'Sonra Allah Teâlâ, iki elini yayarak şöyle der: 'Yoksul ve zalim olmayana kim ödünç verecek?' Bu hal sabah oluncaya kadar böyle devam eder."[323]

Hz. Peygamber, şu şekilde buyurdu: "Gerçekten gecede öyle bir saat vardır ki, müslüman bir kimse o saate rastlar da Allah Teâlâ'dan dünya ve âhirete dair bir hayır isterse, o istediğini Allah Teâlâ kendisine verir. Bu her gece böyledir."[324] *Mesâbîh*'in sahîhlerindendir.

Bazı tezkîr kitaplarında şunları buldum: İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- *Eyyühe'l-veled* isimli kitabında şöyle anlatmaktadır: "Süfyân es-Sevrî[325] -Allah Teâlâ ondan razı olsun- dedi ki: 'Allah Teâlâ seher vakitlerinde esen bir rüzgâr yaratmıştır. Melik-i Cebbâr'a, zikirler ve istiğfarlar

---

321 Buhârî, "Teheccüd" 21.
322 Ebû Davûd, "Salât" 324.
323 Müslim, "Salâtü'l-müsafirûn ve kasriha" 171.
324 Müslim, "Salâtü'l-müsafirûn ve kasriha" 166.
325 Hâmiş: *Tabâkâtü'l-evliyâ*da bahsedildiği gibi Süfyân es-Sevrî evliyaullahın büyüklerindendir.

taşır.’ Süfyân es-Sevrî ayrıca şöyle dedi ki: ‘Gecenin ilk kısmı olduğunda arşın altından bir münâdi şöyle seslenir: ‘Âbidler kalksın!’ Ardından onlar kalkar ve Allah’ın istediği kadar namaz kılarlar. Daha sonra, gecenin ortası geldiğinde, münâdî seslenir: ‘Kânitler kalksın!’ Onlar da kalkarlar ve Allah’ın istediği gibi seher vaktine kadar namaz kılarlar. Seher vakti geldiğinde ise münâdi şöyle seslenir: ‘Müstağfirler kalksın!’ Onlar da kalkar ve istiğfar ederler. Ardından şafak sökerken çağırıcı şöyle seslenir: ‘Ğâfiller kalksın!’ Bunlar da ölülerin kabirlerinden kaktığı gibi yataklarında kalkarlar.”[326]

Şeyh Şehâbeddin es-Sühreverdî şöyle söyledi: “Talebenin, gecenin büyük bir kısmını ayakta geçirmesi haricinde, sabah sökene kadar uyumaması gerekir. Geceyi ayakta geçirmesinden dolayı mazeretlidir. Eğer, şafak sökmeden bir saat önce uyanır ve gecenin bir kısmını ayakta geçirirse ve sonra şafak söktükten sonra uyursa, bu, gecenin boyu ayakta kalmaktan daha hayırlıdır. Şayet, şafak sökmeden uyanur tevbe ve istiğfarını artırırsa, bu bir saat onun için ganimet olur. Bazı tezkir kitaplarından nakledilenler sona erdi.

Lokmân Hekim, oğluna ettiği vasiyette şöyle söyledi: “Ey oğul! Sakın horoz senden daha akıllı olmasın; seher vaktinde sen uyurken o nidâ eder!”[327]

Gazzâlî, işte burada bu vasiyete uygun olarak bir beyit nakletti:

Âh etti bir güvercin gecenin karanlığında

İnledi dalın üstünde, ne ki uykudaydım ben

Yalancıyım, Allah Teâlâ’nın evine andolsun ki âşık değilim ben

Böyle olsaydı güvercinler geçemezdi beni ağlamakta.

Zannetmedeyim ki sevdalıyım Rabbime

Halbuki ben de gözyaşı yok, ağlamaktayken hayvanlar.[328]

---

[326] Huccetü’l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled* (nşr. Ali Muhyiddin el-Karadâğî), Kahire: Dârü’l-itisâm 1983, s. 97-98; krş. İmam Gazzâlî, *Hak Yolcusuna Öğütler* (çev. Asım Cüneyd Köksal), İstanbul: Gelenek Yayıncılık 2004, s. 20.

[327] Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, s. 98-99; krş. Gazzâlî, *Hak Yolcusuna Öğütler*, s. 20.

Huccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), şöyle söyledi:

Şeyh Şiblî'nin, -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- dört yüz hocaya hizmet ettiği anlatılır. Şiblî şöyle der: "Bu hocalardan dört yüz bin hadis okudum. Bunlardan yalnız birini seçtim ve onunla amel ettim. İçimi diğer tüm şeylerden arındırdım. Çünkü bu hadisi düşündüm ve kurtuluşumun onda olduğunu anladım. Öncekilerin ve sonrakilerin bütün ilmi bu hadiste mevcuttur. Ben de bu hadisle yetindim. Bu hadis de şudur: Hz. Peygamber, bazı sahabîlerine şu şekilde buyurmuştur: 'Dünyada kalacağın kadar orası için çalış, âhirette kalacağın kadar da orası için çalış. Allah Teâlâ'ya olan ihtiyacın kadar, Allah Teâlâ için çalış, ateşe olan sabrın nispetinde de ateş için çalış." Şayet Rabbine isyan etmek istiyorsan, seni görmeyeceği bir yer iste, ey oğul! Eğer bu hadisle amel edecek olursan çok fazla ilme gerek yoktur.

Diğer hikâyeler hakkında da düşün. Bir diğer hikâye de şudur:

Hâtim el-Esam, Şakîk-i Belhî'nin -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- öğrencilerindendir. Bir gün Şakîk-i Belhî, ona sorar: "Ey Esam! Otuz yıldır benimle birliktesin. Bu sürede ne öğrendin?" Esam: "İlimden sekiz mesele öğrendim ve bunlar benim için yeterlidir. Çünkü ben, kurtuluş ve selametimi burada olduğunu umuyorum." Şakîk: "Nedir onlar?" Esam, "**Birinci Mesele:** Ben insanlara baktım ve her birinin bir sevdiği olduğunu, onunla yaşayıp gittiğini gördüm. Bu sevilenlerden bazısı ölüm döşeğine kadar birbirini eşlik ederken bazısı, mezarı kenarına kadar yanında oluyor. Sonra, hepsi sevdiğini tek başına bırakarak geri dönüyor. Onunla birlikte kabre giriyor ne de ona eşlik ediyor. Anladım ki, salih amelleri dışında bir şey onunla beraber kabre girmiyor. Bunun üzerine ben de kabirde bana yol göstersin, bana eşlik etsin ve beni tek başıma bırakmasın diye salih amellerimi kendime sevgili edindim. **İkinci**

[328] Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, s. 99-100; krş. Gazzâlî, *Hak Yolcusuna Öğütler*, s. 21.

Mesele: Ben insanlarda gördüm ki hevâlarına uyuyorlar ve nefislerinin isteklerine meylediyorlar. Ardından Allah Teâlâ'nın şu sözünü düşündüm: 'Rabbinin huzurunda [hesap vermekten] korkan ve nefsine kötü arzuları yasaklayana gelince, onun barınağı da cennetin ta kendisidir.'[329] Kur'ân'ın sözünün hak ve doğru olduğuna inandım. Bunun üzerine nefsimin hilafına meylettim. Onun hevâyla eğlenmesine izin vermeyerek nefsimle mücadeleye giriştim. Ta ki Allah Teâlâ'ya itaatte daim edip boyun eğinceye dek. **Üçüncü Mesele:** İnsanlarda gördüm ki her biri dünya malı toplamak için çalışıp çabalıyorlar. Sonra elleriyle ne alıyorlarsa onu biriktiriyorlar. Ben de Allah Teâlâ'nın şu sözü hakkında düşündüm: 'Sizde bulunanlar tükenip gider; ama Allah Teâlâ'nın katındakiler bâkidir.'[330] Bunun üzerine dünyadan elde ettiklerimi Allah Teâlâ'nın rızası için tasadduk ettim ve Allah Teâlâ katında âhiret azığı olsun diye elimdekileri yoksullar arasında dağıttım. **Dördüncü Mesele:** Bazı insanlar da gördüm ki, şerefi ve üstünlüğü kabilelerinin çokluğunda ve soylarında zannediyorlar ve bunlarla övünüyorlar. Diğer bazı insanlar da mallarının ve evlatların çok olduğunu iddia ettiler ve (üstünlüğü bunlarda sayarak) aldandılar. Bazılarına göre ise, izzet ve şeref insanların malını zorla almakta, onlara zulmetmekte ve kanlarını dökmektedir. Birtakım insanlar da, malları bitirmekle, harcamakla ve saçık savurmakla [izzet ve şerefe] inanırlar. Ardından Allah Teâlâ'nın şu sözü hakkında teemmül ettim: 'Allah Teâlâ katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır.'[331] Bunun üzerine ben de, takvayı seçtim ve Kur'ân'ın sözünü hak ve doğru olduğuna inandım. Onlarının tümünün hesapları ve zanları bâtıldır, yok olacaktır. **Beşinci Mesele:** Birtakım insanlar gördüm ki, birbirlerini kınıyorlar ve birbirleri hakkında gıybet ediyorlar. Malda, makamda

---

[329] en-Nâziât 79/40-41.
[330] en-Nahl 16/96.
[331] el-Hucurât 49/13.

ve ilimde birbirlerine haset ettiklerini anladım. Ardından Allah Teâlâ'nın şu sözünü düşündüm: 'Dünya hayatında onların maişetlerini aralarında biz paylaştırdık.'[332] Anladım ki bu taksimat, ezelde Allah Teâlâ'nın katındadır. Bunun üzerine ben de, hiç kimseye haset etmedim ve Allah Teâlâ'nın yaptığı taksimata razı oldum. **Altıncı Mesele:** Gördüm ki insanlar, birbirlerine karşı amaç ve sebepler uğruna düşmanlık ediyorlar. Ardından Allah Teâlâ'nın şu sözü hakkında tefekkür ettim: 'Şüphe yok ki şeytan sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman bilin.'[333] Bunun üzerine anladım ki şeytan başkasına düşmanlık etmek caiz değildir. **Yedinci Mesele:** Gördüm ki, herkes haddinden fazla azık ve yiyecek talebi için çalışıp gayret gösteriyor. Hatta bunu yaparken şüpheye, harama düşüyorlar ve nefislerini zelil ediyorlar. Kaderlerini eksiltiyorlar. Ardından Allah Teâlâ'nın şu sözü hakkında düşündüm: 'Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah Teâlâ'nın üzerine olmasın.'[334] Bunun üzerine anladım ki, ben de o canlıların içindeyim ve benim rızkım da Allah Teâlâ'nın üzerindedir. Ben de Allah Teâlâ'ya ibadetle meşgul oldum ve açgözlülüğü bıraktım. **Sekizinci Mesele:** Gördüm ki, herkes yaratılmışlardan bir şeye güveniyor. Bazıları paraya pula, bazıları mal ve mülke, bazıları işine ve sanatına, bazıları da bunun gibi mahlûkâta dayanıp güveniyor. Ardından Allah Teâlâ'nın şu sözünü düşündüm: 'Kim Allah Teâlâ'ya dayanıp güvenirse Allah Teâlâ ona yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah Teâlâ her şey için bir ölçü koymuştur.'[335] Bunun üzerine ben de, yalnızca Allah Teâlâ'ya dayandım. Çünkü o bana yeter, en güzel vekildir." Bunların üzerine Şakîk-i Belhî: "Allah Teâlâ seni muvaffak etsin, ey Hâtim! Ben Tevrat, İncil, Zebur ve Furkân'ı okudum ve bu dört kitabın, bu sekiz mesele etrafında döndüğünü gördüm. O halde her

---

[332] ez-Zuhrûf 43/32.
[333] Fâtır 35/6
[334] Hûd 11/6.
[335] et-Talâk 65/3.

kim bunlarla amel ederse, bu dört kitabın hepsiyle amel etmiş olur.”

Şüphesiz ki Allah Teâlâ doğruyu bilir. Sığınma ve dönüş O’nadır. Allah Teâlâ bize yeter, O ne güzel vekil, ne güzel mevlâ, ne güzel yardım edendir! Salât ve selâm nebilerin sonuncusu efendimiz Hz. Muhammed’in üzerine, tüm aile ve ashâbının üzerine olsun.

B. Risâlenin Tahkiki

بسم الله الرحمن الرحيم

يا من جرت على عادته ربط المسبِّبات بالأسباب، وسمح[336] قضائه وقدره بتعلّق إرادته بكشف الأسرار لأولي الألباب، صلّ على من أيّدته بالكتاب وفضّلته بالخطاب وعلى آله وأصحابه الفائزين في المرجع والمآب.

وبعد، فيقول عبد الذليل المنيب إلى الله الغني المجيب حسين بن حبيب بن علي الكولوي[337] الأريب: إنّ مسئلة القضاء والقدر لمّا كانت مختلفة بين أهل الروايات والدرايات لكونها من أخفى الخفيّات وأشكل المشكلات، وكان صدري مضطرّبًا في قوله تعالى ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَيهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ والنَّاسِ اَجْمَعِينَ﴾ [السجدة، ١٣/٣٢]،[338] ولمّا منّ الله عليّ بتتبّع الأصول والفروع وبالاطّلاع على المذاهب المختلفة بين أئمّة الهدى من الماتريديّة والأشاعرة وكثير أهل السّلوك و بين أهل الهواء والضلال من الجبريّة والقدريّة، أردت أن أورد في هذه الرسالة الموجزة بيان القضاء والقدر على سبيل الإيجازعلى ما نطق به أولو الألباب من المفسّرين والمحدّثين والمشايخ الكرام، وبيان تفسير قوله تعالى ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدايهَا﴾ الآية.

فجعلت الرسالة مشتملة على بابَين وخاتمة. الباب الأوّل: في بيان القضاء والقدر، والثاني: في التفسير قوله تعالى ﴿ولو شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَيهَا﴾ الآية، والخاتمة في المهمّات للسالك إلى الله تعالى.[339]

---

[336] و في هامش أ ح ص: أي أظهر جوده و سخائه في قضائه وقدره بتعلّق إرادته في الأزل يكشف الأسرارلأولي الألباب.

[337] و في هامش أ ح ص: الكوله بالكاف العجميّ قرية من قرى آخسخه. | آخسخه(Ahıska) : إنّها مدينة في جورجيا. **قاموس الأعلام** لشمس الدّين سامي «آخسخه».

[338] و في هامش أ ح ص: لكونه مشعرًا بالجبر.

[339] و في هامش أ ح ص: قوله "للسالك إلى الله تعالى" وفيه إشارة إلى قوله تعالى ﴿ففرّوا إلى الله﴾ [الذاريات، ٥١/٥٠].

اللّهمّ اجعل هذا المختصر دليلًا لنا إلى جنّات النعيم، وجوارك السليم، بحبيبك الحليم، ورسولك الكريم يا أرحم الرحمين[340] فأقول وبالله التوفيق./[٢ح]

الباب الأوّل: في القضاء والقدر

اعلم أنّ القضاء في الشرع على ما ذكره بعض المحقّقين تعلّق قدرة الله تعالى وإرادته بإيجاد جميع الأشياء بتعلّق المعنوي الحاصل في الأزل، القدر تعلّقهما بإيجادها بالتّعلّق المنجزالواقع فيما لا يزال، فالقاضاء سابق على القدر. والقدر واقع على سنّته.

وقيل: القضاء هو الإرادة الأزلية والعناية الإلهيّة المقتضيّة لنظام الموجودات على ترتيب الخاصّ، والقدر تعلّقها بتلك الموجودات فيما لا يزال في أوقاتها خصّةً بها.

وقيل: الفرق بين القضاء والقدر هو أنّ القضاء وجود جميع الموجودات في اللّوح المحفوظ إجمالًا، والقدر هو إيجاده تعالى تلك الموجودات في أوقاتها مفصّلة واحدا بعد واحد.[341]

وذكر أبو البقاء[342] (ت.١٠٩٥ه/ ١٦٨٤م) في **كلّيّاته:**

> إنّ قضاء الله تعالى عند الأشاعرة إرادة الأزليّة المتعلّقة بالأشياء على ما هي عليه فيما لا يزال، وقدره إيجاد الأشياء على قدر المخصوص[343] وتقدير معيّن في ذواتها وأحوالها. عند الماترديّة هما من صفاته تعالى بلا كيف، وليسا راجعين إلى العلم والإرادة[344] ..وقد يطلق القضاء على المقضىّ نفسه، وهو الواقع في قوله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «اللّهمّ إنّي أعوذ بك من جهد البلاء، ودرك الشقاء، والسوء القضاء، وشماتة الأعداء»[345] وعلى هذا المعنى لا يجب به الرضاء وإنّما يجب الرضاء بالقضاء، بمعنى حكم الله تعالى

---

[340] ح - اللّهمّ اجعل هذا المختصردليلًا لنا إلى جنّات النعيم، وجوارك السليم بحبيبك الحليم ورسولك الكريم يا أرحم الرحمين.

[341] **التعرفات** للسيّد الشريف الجرجاني، « القدر».

[342] أيوب بن موسى الحسيني القاضي أبو البقاء الحنفي القرماني الكفوي (١٠٩٥ه/ ١٦٨٤م). صاحب **الكليّات**، كان من قضاة الأحناف. عاش وولي القضاء في كفه بتركيا، وبالقدس، وببغداد. وعاد إلى إستانبول فتوفي بها في سنة، ودفن في تربة خالد أبو أيوب الأنصاري. **سجلّ عثماني (Sicill-i Osmânî)** لمَحمد ثريّا (Mehmed Süreyyâ)، ٤٥٠/١؛ **عثمانلي مؤلّفلري (Osmanlı Müellifleri)** لبرسه‌لي مَحمد طاهر (Bursalı Mehmed Tahir)، ٢٤٢/١؛ **هدية العارفين** لإسماعيل باشا البغدادي، ٢٢٩/١؛ **الأعلام** للزركلي، ٣٨/٢.

[343] أ: محصوص.

[344] «عند الماترديّة... » ولم يرد فيها.

[345] **صحيح البخاري**، الدعوات ٢٨، القدر ١٣؛ **صحيح مسلم**، الذكر ٥٥؛ رواه غالبًا «كان النّبيّ يتعوّذ...» ، «أن النّبيّ كان يتعوّذ...»

وتصرّفه وقد ورد: [في الحديث القدسي] «يقول الله تعالى: مَن لم يَرض بقضائي، ولم يشكر نَعمائي، ولم يصبر على بلائي، فليتّخذ آلهًا سوائي»[346] انتهى.[347]

وقال: [أبو البقاء] أيضا في موضوع آخر:

لا عذر لأحد[348] في القضاء والقدر والتّخليق والإرادة، لأنّ هذه المعانى لم تجعلهم مُضطرّين إلى ما فعلوا، [بل فعلوا ما فعلوا] مختارين فصار خلق الفعل وإرادته والقضاء به وتقديره كخلق الأوقات والأمكِنَة الّتي /[٣ح] [ت]قع فيها الأفعال ولا تقع بدونها، ولم [ت]صر تخليق شيء من ذلك عذرا لهم لأنه لا يوجب اضطرارهم.[349]

لقوله تعالى ﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاِنَّ اللهَ لَيْسَ بِظَلاَّمٍ لِلْعَبِيدِ ﴾ [الأنفال، ٥١/٨]

الباب الثاني: في تفسير قوله تعالى ﴿ وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَيهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ والنَّاسِ اَجْمَعِينَ ﴾ [السجدة، ١٣/٣٢]

[قال القاضي:] أي ثبت قضائي وسبق وعيدي وهو ﴿ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ والنَّاسِ اَجْمَعِينَ﴾. قال:[350] القاضي [البيضاوي] (ت. ٦٩١هـ/١٢٩١-٩٢م) رحمه الله تعالى:

> هذا التصريح بعدم إيمانهم لعدم المشيئة المسبّب عن سبق الحكم من الله تعالى بأنّهم من أهل النار ولا يدفعه جعل من ذوق العذاب مسبّبا عن نسيانهم العاقبة وعدم التفكّرهم بقوله ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءِ يَوْمِكُمْ هَذَا﴾ [السّجدة١٤/٣٢]،[351] فإنّه من الوسائط والأسباب المقتضيّة له.[352] إنتهى.

قوله "ولا يدفعه" أي ولا يدفع كون عدم المشيئة مسبّبا عن سبق الحكم بأنّهم من أهل النار جعل ذوق العذاب مسبّبا عن نسيانهم إلى آخره.

---

[346] رواه غالبًا هذا اللفظ: «مَنْ لم يَرْضَ بقضائي ويصبر على بلائي فليلتمس ربّا سواي» **معجم الكبير** لأبو القاسم الطبراني، ٣٢٠/٢٢ ؛ «مَنْ لم يَرْضَ بقضائي وقدري فليلتمس ربّا غيري» **شعب الإيمان** لأبي بكر البيهقي، ٣٧٧/١؛ فضلًا عن هذا الحديث يوجد في بهذا اللفظ **كتاب التوحيد** للماتريدي نقلا عن الكعبي، انظر: **كتاب التوحيد** للماتريدي، ٤١٠.

[347] **الكلّيّات** لأبي البقاء، ٧٠٦.

[348] و في هامش أ ح ص: قوله "لا عذر لأحد" أي لا عذر لأحد من مرتكب المعاصي بأن قال: إنّ القضاء والقدر قد ألجأني وجعلني مضطرّبًا إلى ارتكابه.

[349] الكلّيّات **لأبي البقاء**، ٧٠٦، وقد ورد الاقتباس معنًا وليس بلفظ.

[350] أ ــ قال.

[351] ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [السجدة١٤/٣٢].

[352] **أنوار التنيل وأسرار التأويل** لقاضي البيضاوي، ٢٢١/٤.

وهذا جواب عن الاعتراض على قوله لعدم المشيئة المسبِّب عن سبق الحكم بأنّهم من أهل، إلى آخره. وتقريره: أن يقال: كيف يكون عدم المشيئة مسبّبا عن سبق الحكم بأنّهم من أهل النار؟ والحال أن جعل ذوق العذاب مسبّبا عن نسيانهم العاقبة[353] وعدم تفكّرهم يدفعه لأنّ سبب ذوقهم العذاب وخلودهم في النّار عدم الإيمان منهم وعدم أنّ سبب عدم الإيمان منهم اختيارهم الكفر وتركهم الإيمان بعد ما كان المؤمَنُ به ثابتا عندهم بما أظهره الله على يد نبيّه صلّى الله تعالى عليه وسلّم من المعجزات القاطعة لعرّق الشبهة فيما يجب إيمانه. لقوله تعالى ﴿وإنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ [البقرة ١٤٤/٢] ولقوله تعالى ﴿أَلَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ﴾ [البقرة، ١٤٦/٢]. فلمّا ثبت عند الكفّار بالمعجزات أنّ الرسول حقّ مبعوث من الله تعالى وأنّ الله واحد /[٤ح] لا شريك له، وكانوا بعد هذه المعاينة جاحدين[354] للحقّ ومُصِرّين على عناد والكفر، لم يشأ الله[355] تعالى منهم الإيمان. لإجماع العلماء الحنفيّة على أنّ المؤمن ليس مجبور في إيمانه وأن الكفار ليس بمجبور في كفره لثبوت الاختيارات الجزئية للعباد في أفعالهم، ولأنّ الإيمان فضل من الله تعالى يعطيه مَن يشاء ممّن يستحقّ له من عباده، وإنّ الكافر لا يستحقّ الفضل منه تعالى بل يستحقّ الجَوْر[356] والعقوبة على مقتضى عدله بحسب جرى عادته تعالى، لقوله تعالى ﴿هَذَا اليَوْمَ يَنْفَعُ الصَادِقِينَ صِدْقُهُمْ﴾ [المائدة، ٥/ ١١٩] جوابًا عن قوله عيسى عليه السلام يوم القيامة ﴿ إنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإنْ تَغْفِرْ لَهُمْ[357] فَإنَّكَ أنْتَ العَزِيزُ الحَكِيمُ﴾ [المائدة، ١١٨/٥] فكان عدم المشيئة الله تعالى منهم الإيمانَ مسبّبا عن اختيارهم الكفر، بعد ما عاينوا بالمعجزات ما يجب إيمانه فجعل ذوق العذاب مسبّبًا عن نسيانهم العاقبة يدفع كون عدم المشيئة الإيمان مسبّبًا عن سبق الحكم بأنّهم من أهل النار، فأجاب القاضي[358] رحمه تعالى: بأنّهم لا يدفعه لانّ نسيان العاقبة وعدم تفكّر منهم لمّا كان من الوسائط والأسباب لذوق العذاب، لزم أن لا يدفعه.

يقول الفقيرإليه عزّ وجلّ: قد كنت في اوان التحصيل في عُنْفُوان شبابتي متفكّرًا ومتحيّرًا في قوله تعالى ﴿ وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُداهَا وَلَكِنْ حَقَّ القَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ والنَّاسِ أجْمَعِينَ﴾ [السجدة، ١٣/٣٢] الآية، وفي قوله صلّى الله تعالى عليه وسلّم فيما رواه ابن مسعود:

> إن خلق أحدكم يجمع في بطن أمّه أربعين يومًا نطفة، ثمّ يكون علقةً مثل ذلك، ثمّ يكون مضغة مثل ذلك ثمّ يبعث الله تعالى إليه ملكًا بأربع كلمات: فيكتب عمله وأجله ورزقه

---

[353] ح: العذاب.
[354] أ: جاحدين.
[355] ح ص: لله.
[356] ص: الذّم: وفي هامش أ: وفيه إشارة إلى قوله تعالى ﴿وَهُوَ يُجِيرُ وَلاَ يُجَارُ عَلَيْهِ﴾ [المؤمنون، ٨٨/٢٣].
[357] ح + وترحمهم.
[358] و في هامش أ ح ص: ويمكن تقرير مراد القاضي بوجه آخر ولكن لمّا كان مقصودنا في هذه الآية هو الإشارة إلى مذهب الماتريديّ من أئمّة الحنفيّة اكتفينا في بيان عبارة البيضاوي بما ترى.

وشقيّ أم سعيد. ثمّ ينفخ فيه الروح، وإنّ الرّجل ليعمل بعمل أهل النار حتّى ما يكون بينه وبينها إلّا ذراع، فيسبق عليه الكتاب /[٥ح] فيعمل بعمل أهل الجنّة، فيدخل الجنّة؛ وإنّ الرجل ليعمل بعمل أهل الجنّة حتّى ما يكون بينه وبينها إلّا ذراع، فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل أهل النار فيدخل النار.[359]

وإنّما كنت متحيّرًا في هذه الآية وفي هذا الحديث لكونهما مشعرين بكون المؤمن مجبورًا[360] في إيمانه وكون الكافر مبورًا في كفره. مع أنّ أهل السنّة والجماعة من أئمّة الحنفيّة إنّ للعبد اختيارات جزئية يثابون بها ويعاقبون عليها، ولذلك لم يكن المؤمن مجبورًا في إيمانه ولا الكافرمجبورًا في كفره بل هما باختيارهما. ولمّا أنعم الله عليّ بتتبّع المذاهب بعد تحصيل العلوم العقليّة والنقليّة من الروايات والدرايات خصوصًا بتتبّع مذهب[361] الإمام الأعظم والهُمام الأفخم والسرّ الأقوم والبحر الطَّمْطَام -اللّهمّ أفض علينا من فيوضات أسراره يا فيّاض يا علاّم-، لم يسبق لي حيرة ولا شبهة في كون المؤمن غير مجبور في إيمانه وفي كون الكافر غير مجبور في كفره على ما صرّح به المتكلّمون من أهل السنّة والجماعة في علم الكلام لقوله تعالى ﴿لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إلّا وُسْعَهَا﴾ [البقرة، ٢/٢٨٦] وقوله تعالى ﴿وأنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إلّا مَا سَعَى وَأنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَى ثَمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الأوْفَى﴾ [النجم، ٥٣/٤١-٣٩] وقوله تعالى ﴿ وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُم مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ، اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينۙ، أوْ تَقُوْلَ لَوْ أَنَّ اللهَ هَدانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ، أوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أنّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ، بَلَى قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴾ [الزمر، ٣٩/٥٩-٥٥] إلى سائر الآيات. فلو كان الكافر مجبورًا في كفره لن تكون له أن يقول[362] يوم القيامة ﴿يَا حَسْرَتَى عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللهِ﴾[الزمر، ٣٩/٥٦] ، وكذلك لو كان المؤمن مجبورًا في إيمانه والكافر مجبورًا /[٦ح] في كفره لم يكن لأمرالله تعالى باتّباع أحسن ما أنزل فائدة تعالى أمرالله عن ذلك علوّا كبيرا. فثبت أنّ المؤمن والكافر ليسا بمجبورين في اعتقادهما بل هما مختاران فيه.

---

[359] **صحيح البخاري**، التوحيد ٢٨؛ **سنن أبي داوود**، السنّة ١٧؛ **سنن الترميذي**، القدر ٤.

[360] وفي هامش أ ح ص: قوله "لكونهما مشعرين بكون المؤمن مجبورا" إلى آخره. فإن قلت إذا دلّ هذه الآية وهذا الحديث على الجبر فلِمَ لا يصار إليه كما ذهب الأشعري إلى الجبر المتوسط؟ قلت إنّ الأحكام الشرعيّة الفرعيّة وكثيرًا من المعتقدات إنّما ثبتت باستخراج المجتهدين من الآيات والأحاديث، فإذا وقع تعارض بين آية مخصوصة أو حديث مخصوص وبين المسئلة المجتهد فيها يجب علينا العمل بالمسئلة المجتهد فيها وترك ظاهر الآية وظاهر الحديث لجواز أن يكون ظاهر هذه الآية أو الحديث منسوخًا بآية أخرى أو حديث آخر أو مصروفًا عن ظاهرها أو مخصوصًا من عمومهما، لأن بعض الآيات ناسخٌ لبعضها أو صارفٌ لظاهرها، لأن الآيات القرآنيّة والأحاديث النبويّة من شأنها كونها ناسخة أو منسوخة أو محكم أو متشابهة أو خفية أو مشكلة أو مجملة أو خاصّة أو عامّة أو مشتركة أو مؤلة، والتفريق بين هذه الأحكام شأن المجتهد فوجب علينا اتّباع المجتهدين في محلّ التعارض.

[361] أ: مذاهب.

[362] أ: يكون.

وقد اشتهر بين الفُحول العِظام والمَهَرَة الكرام من المتقدّمين والمتأخّرين قول الإمام الهُمام أعنى به الإمام الأعظم رضى الله تعالى عنه[363] في **الفقه الأكبر** أنّه «لا يكون في الدّنيا ولا في الآخرة شيء إلّا بمشيئة الله تعالى وعلمه وقضائه وقدره وكتبه في اللّوح المحوظ، ولكن كتبه بالوصف لا بالحكم.»[364]

وقد قال: بعض الشرّاح[365] في بيان هذا القول:

يعنى كَتَبَهُ في اللّوح المحفوظ كلّ شيء بأوصافه، من الحسن والقبح والطول والعرض والصغر والكبر والقلة والكثرة والخفة والثقلة والحرارة والبورودة والرطوبة واليبوسة والطاعة والعصيّة والقدرة والكسب وغير ذلك من الأوصاف والأحوال والأخلاق. ولم يكتب فيه شيء لمجرد الحكم بوقوعه بلا وصف ولا سبب، مثلا لم يكتب فيه ليكون "زيد المؤمنا و ليكون عمرو كافرًا" و لو كتب كذلك لكان زيد مجبورًا على الإمان وعمرو مجبورًا على الكفر، لأنّ ما حكم الله بوقوعه فهو يقع البتّة. والله يحكم لا معقّب لحكمه ولكن كتب فيه "أنّ زيدًا يكون مؤمنًا باختياره وقدرته ويريد الإيمان ولا يريد الكفر" وكتب فيه "أنّ عمرًا يكون كافرًا باختياره وقدرته ويريد الكفر ولا يريد الإيمان" فالمراد من قول الإمام الأعظم ولكن كتبه بالوصف لا بالحكم هو نفي الجبر في أفعال العباد وإبطال مذهب الجبريّة . انتهى كلام بعض الشّراح.

فأقول: وبالله التوفيق وبيده الأزمّة التحقيق، إنّ تكبّر الكفرة وتمرّنهم على الكبر والمعاندة ونسيانهم لقاء يوم القيامة وعدم التفكّرهم عواقب الأمور مع الاقتدارهم عليه وعدم قبولهم القرآن ورسالة محمّد صلّى الله تعالى عليه وسلّم مع كونهما ثابتين عندهم قطعًا بالمعجزات كما أنّها سبب لذوقهم / [٧ح] العذاب فهي أيضًا سبب لسبق الحكم من الله تعالى في الأزل، بأنّهم من أهل النّار وإلّا لزم الظلم والجبر على الله تعالى وهو متعال عن ذلك علوًّا كبيرًا.[366]

فيلزم أن يكون تكبّرهم وثباتهم على عنادٍ بلا سند وتناسيهم لقاء يوم القيامة سببًا لعدم المشيئة الله تعالى إيمانهم، لأنّ ما هو سبب للسبب للشيء فهو سبب لذلك الشيء، هذا مبنيّ على ما ثبت عند علماء الدين القويم أنّ العلم الأزليّ لله تعالى في أفعال العباد تابع للمعلوم، وعلى ما ثبت

---

[363] ص- رضى الله تعالى عنه.
[364] **الفقه الأكبر**لأبي حنيفة، ٦٣.
[365]**شرح الفقه الأكبر** لأبي المنتهى المغنساوي، ١١.
[366] و في هامش أ ح ص: ويدلّ على ما قلنا قول صاحب **التيسير** في قوله تعالى ﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَّأَسْمَعَهُمْ﴾ [الأنفال،٢٣/٨] أي لو كان علم الله تعالى منهم اختيار فهم لكلام الله لأسمعهم إسماع تفهيم دون التوفيق لتولّوا عنه فلم يعملوا به، إذ لم يوفقهم الله لما علم من اختيارهم ترك العمل به. انتهى.

عند الأئمّة الماتريديّة أنّ كسب العبد بمعنى الإيقاع ليس بموجود ولا معدوم ويعبّرون عنه بالحال فلا يكن مخلوقًا، لأنّ محلّ الخلق والقدرة لابدّ أن يكون من الأمور الموجودة في الخارج والإيقاع عندهم ليس بموجود ولا معدوم فيه على ما تقرّر في محلّه.

وقد كنت كتبت قبل جمع هذه الرسالة بمحضة مطالعة[367] عدّة من السّطور وهي قولنا: إنّ تكبّرالكفرة وتمرّنهم على الكبرإلى... قولنا: والإيقاع عندهم ليس بموجود ولامعدوم فيه، ولمّا كتبنا هذه السطور ورآها بعض العلماء بلدتنا تصدّى لطعنها مستندًا إلى قاعد الجبر المتوسّط على قاعدة الأشاعرة، لم يرض أن يكون مضمون هذه السطور على قاعدة الماتوريديّة من الأئمّة الحنفيّة لقصور تتبّعه، فاستفتينا لثبوت مضمون هذه السّطور على مذهب الأئمّة الحنفيّة ممّن هم[368] فريد العصر وعديم المثل في زماننا في علوم العقليّة والنقليّة لاسيّما تفسير آيات الله تعالى،[369] وهم قد اشتهروا[370] في الآَسِتَانَة العَلِيّة في نشر العلوم كاشتهار الشمس في وسط السماء، وهم[371] أستاذنا وموالينا رضي الله عنهم في الدرين.[372] وقد إستفتينا أيضًا من الفاضل الكامل والمتقن العامل المشهور فيها أيضا بقرصلي محمّد أفندي،[373] فأرسلنا هذا الاستفتاء من بلدتنا أرضروم إلى تلميذ الفاضل محمّد القرصي /[٨ح] ليعرضه على[374] أستاذه[375] على الشهير بمفتي زاده،[376] لكنّه قد اقتصر في عرض الإستفتاء[377] على[378] أستاذه فقط وقد اعتذر لقصوره، إنّي كنت مريضًا صاحب الفراش.

وقد قلنا في استفتائنا واستفسارنا منهم:[379] إنّ اختيار الكفّار فيما لا يزال الكفر والطغيان والشرك والعصيان بعد ما لم يسبق لهم ريب ولا اشتباه في الدين الحقّ الّذي جاء به محمّد صلّى الله تعالى عليه وسلّم من الله تعالى، هل يكون سببًا لحكم الله تعالى في الأزل بأنّهم من أهل النار أم لا؟ فليبيّنْ هذه المسئلة حَسْبَةً لوجه الله تعالى من مأخذ صحيح من كتب الحنفيّة، فكتب فاضل محمّد

---

367 ح : مطالعتي.
368 أ ص: هو.
369 ح - لاسيّما تفسير آيات الله تعالى.
370 أ ص: هو قد اشتهر.
371 أ ح: هو.
372 أ ص + الشهير بمفتى زاده عزّزه الله تعالى في الدارين بالسعادة.
373 مُحمد القرصي، مدّرس واشترك في دروس الحضور مقرّرًا في سنة ١١٩٢ /١٧٨، عين مدرسًا بمدرس الشام حتّى لم يصل توفّي في سنة ١٢٠٣/١٧٨٨-٨٩، **سجلّ عثماني** لمَحمد ثريّا، ٢٦٣/٤؛ **حضور درسلري (Huzur Dersleri)**لأبول الى مردن (Ebü'l-Ulâ Mardin)، ٢٤٣/٢.
374 ح: عليهم.
375 أ: و أستاذه.
376 ح - أستاذه على الشهير بمفتي زاده.
377 ح: استفاء.
378 ح: إلى.
379 أ ص: منهما.

القرصي من إسلامبول إلى بلدتنا هذه لهذا الفقيرإليه عزّ وجلّ عدّة من السطور وناقلاً عن بعض الحواشي قضي البيضاوي رحمه الله تعالى. وهي قوله:

إرادة العبد فعله سبب لحكم الله تعالى في الأزل أنّ العبد من أهل الجنّة والنار، لأنّ إرادة العبد جزء العلّة التامّ وجزء الشّيء سبب له موقوف عليه، فثبت أنّ الإرادة سبب. قال ابن التمجيد:[380] (ت. ٨٨٠ه/١٤٧٥م) في تخشية قول[381] القاضي في تفسير قوله تعالى ﴿وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهَمْ لَايُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة،٦/٢] قوله:

والإخبار لوقوع الشيء... جواب عن احتجاجهم على جواز تكليف ما لا يطاق، قوله: كإخباره[382] تعالى عمّا يفعل هو أو العبد باختياره، فإنّ إخبار الله تعالى عنه لا يوجب الإلجاء إلى فعله بحيث ينسلب قدرة الفاعل عليه لأنّ الإخبار عن الشيء حكم على الشيء بمضمون الخبر. والحكم تابع لإرادة الحاكم، والإرادة تابعة للعلم، والعلم للمعلوم، والمعلوم هو ذلك الفعل الصادر عن فاعله باختياره، ففعله باختياره أصل، وجميع ذلك تابع له، والتابع لا يوجب المتبوع إيجابًا يؤدّي إلى القَسْر والإلجاء بل يقع التابع على حسب وقوع المتبوع. فاحفظ هذه القاعدة واجعلها نَصْب عين بصيرتك /[٩ح] لتنجوَ عن الشكوك المُوَرّطة للهلاك في بحث القضاء والقدر. فإنّ ضلال الجبريّة إنمّا هو لعدم تحقيق هذا المقام فإن كلًا من القضاء والقدر تابعان للمعلوم. فعلى أيّ نحو وحيثيّة سيقع المعلوم في الخارج والزمان المستقبل يتعلّق به العلم الأزلي على نحو هذه الحيثيّة فالعلم به على هذه الحيثيّة لا يوجب كونه[383] لأنّ العلم تابع له هو أصل متبوع للعلم.[384] انتهى كلام ابن التمجيد.

فتأمّل فيه تنل مقصودك إن شاء الله تعالى، هذا ما تيسّرلي السلام عليكم وعلى من اتّبع الهدى. انتهى.

---

[380] مصلح الدين مصطفى بن إبراهيم الرومي الحنفي المعروف بابن التمجيد. مفسّر من علماء الدولة العثمانيّة. كان معلّما للسلطان مَحمد الفاتيح خان. توفّى في حدود سنة ٨٤٢. له **حاشية على أنوار التّنزيل للبيضاوي بهامش حاشية القنوي**. **الشقائق النعمانية** لطاشكپرزاده، ٦٢؛ **هديّة العارفين** لإسماعيل باشا البغدادي،٤٣٣/٢؛ متوفى٨٨٠ه/١٤٧٥م. **الأعلام** للزركلي، ٢٢٨/٧.

[381] ح + القول.

[382] أ + قوله ممكّنة.

[383] ح + أي وجوده.

[384] **حاشية ابن التمجيد** لابن التمجيد، ٣٨/٢.

ما كتب الفاضل محمّد القارصي مولدًا[385] والإسلامبوليّ مسكنًا.[386]

واعلم أنّ القدرة الّتي يصير الفعل بها متحقّق الوجود هي تقارن الفعل عند أهل السنّة من الماتريديّة والأشاعرة خلافا للمعتزلة، لأنّها عرض لا يبقى زمانَين؛ ولو كانت سابقة لوجد الفعل حال عدم القدرة وإنّه مُحال. وفيه نظر، لأنه على تقدير تسليم عدم البقاء لمثل هذه الأعراض لا يلزم من التحقّق قبل الفعل، كون الفعل بدون القدرة لجواز أن يبقى نوع ذلك العرض بتجدّد الأمثال. والمحقّقون من أهل السنّة على أنّه أريد بالقدرة القوّة الّتي تصير مؤثّرة عند انضمام[387] الإرادة إليها، فهي توجد قبل الفعل ومعه وبعده، وأن أريد القدرة المستجمعة بجمع الشرائط التأثير فهي مع الفعل بالزمان، وأن كانت متقدّمة بالذات بمعنى احتياج الفعل إليها، ولا يجوز أن يكون قبل الفعل لامتناع تخلّف المعلول عن علّته التامّة -أعنى جملة ما يتوقف عليها- فالتقدم الذاتي لا ينافي المقارنة الزمانيّة كحركة الأصبع مع حركة الخاتم.

والقدرة نوعان:

ممكّنة وهي أدنى قوّة من العبد يتمكّن بها المأمور أداء ما لازمه بدنيًّا أو ماليًّا، وهذا شرط لكلّ حكم. /[١٠ح]

ميسّرة وهي ما يوجب اليسر على مؤدّي، فهي زائدة على الممكّنة بدرجة في القوة، إذ بها يثبت الإمكان .[388]

وفرق بين القدرتين في الحكم وهو أنّ الممكّنة شرط محض، حيث يتوقّف التكليف عليها، فلا يشترط دوامها لبقاء الواجب. وأمّا الميسّرة فليست شرطًا محضًا حتى لا يتوقّف التكليف عليها، ولأنّها مغيّرة لصفة الواجب من مجرّد الإمكان إلى صفة اليسر، على معنى أنّه كان جائزا من الله تعالى أن يوجب على عباده و بدون هذه القدرة. فكان اشتراط القدرة الميسّرة لتيسير الأمر لعباده لُطفًا منه وفضلًا بخلاف الممّكنة، إذ لايجوز التكليف إلّا بها، فلا يكون اشتراطها لليسر بل للتمكّن.

والمنقول عن أبي حنيفة، أنّ القدرة بمعنى مجرّد القوّة[389] صالحة للضدّين ومتقدّمة على الفعل،[390] فلا يلزم تكليف العاجز لأنّه حصل القدرة سابقة عليه. وأمّا القدرة المستجمعة بجميع

---

385 أ: مولده.
386 ح + وتوطّنًا.
387 أ: انظمام.
388 **التوضيح** لصدرالشريعة، ٤٢٢؛ **التعرفات** للسيد الشريف الجرجاني «القدرة».
389 وفي هامش ح ص: قوله "بمعنى مجرّد القوّة" وتلك القوّة هي مدار صلاحيّة حصول الفعل من العبد.
390 **الفقه الأبسط** لأبي حنيفة، ٤٨؛ **كتاب التوحيد** للماتريدي، ٣٦٣.

الشرائط التأثير فلا تتعلّق بالضدّين بل بالنسبة إلى أنّ كلّ مقدور غيرها بالنسبة إلى آخر لاختلاف الشرائط التأثير في كلّ حادث، فهي مع الفعل لا محالة لا قبله ولا بعده، فالفاعل إذًا فعل إنّما يفعل بالقدرة الّتي خلقها مقارنة للفعل لا سابقة عليه، وأمّا إذا لم يفعل فلا نقول: "إن الله لم يخلق القدرة الحقيقة بل يمكن أنّه خلقها ومع ذلك لم يفعل العبد."

والتوسّط[391] بين الجبر والقدر مبنيّ على أنّ القدرة مع الفعل مع أنّها[392] تصلح للضدّين،[393] فإنّ الآلات والأدوات المعدّة[394] صالحة للضدّين، لأنّ القدرة الناقصة من العبد عامّة لجميع الأضداد كاللسان يصلح للصدق والكذب وكاليد يصلح لقتل الكفّار وسفك دماء المسلمين. وكذا حقيقة القدرة الّتي يصحّ بها الفعل مثلًا السجدة للصنم معصية ولله تعالى[395] طاعة، والاختلاف بينما /[١١ح] من حيث الإضافة إلى الأمر والنهي والقصد الفاعل. وأمّا السجدة فلا تفاوت في ذاتها، وكذا حركة اللسان لا يتفاوت بين الصدق والكذب. والقدرة إنّما صارت شرطًا أو علّة[396] للفعل من حيث ذاته لا من حيث النسبة إلى الأمر والنهي والقصد فصحّ أنّ القدرة الواحدة تصلح للضدّين إلّا أنّها إذا صفرت إلى الطاعة سمّيت توفيقًا، وإذا صفرت إلى المعصية سمّيت خزلانا، وذلك لا يوجب اختلافًا في ذاتها.

والأشعري[397] لمّا قال: «بالقدرة مع الفعل لكن يجب بها الأثر وإنّها[398] لا تصلح للضدّين» وقع في الجبر، والمعتزلة لمّا قالوا: «بالقدرة السابقة ثمّ ما بعدها مفوّض إلى العبد» وقعوا في التفويض، بل الحقّ عند أهل السنّة إنّ[399] الله تعالى قدّر أن يوجد الأثر وهو الهيئة الحاصلة[400]

---

[391] وفي هامش أ ح ص: اعلم أنّ المذهب المتداول في مسألة القضاء والقدر بين الأصوليين، أمّا الجبر المحض أو القدر المحض أو الجبر المتوسّط أو التوسّط بين الجبر والقدر، فالجبر المحض وهو التفريط للجبريّة، والقدر المحض وهو الإفراط للمعتزلة من أهل الهواء، والجبر المتوسّط للإمام الأشعريّ رحمه تعالى، والتوسّط بين الجبر والقدر للماترديّ من أئمّة الحنفيّة. والحقّ الحقيق والعدل المتوسّط بين الإفراط والتفريط إنّما هو مذهب اللائمّة الحنفيّة، لأنّ خير الأمور أوساطها.

[392] وفي هامش ح ص: أي القدرة الناقصة.

[393] وفي هامش ح ص: قوله "مع أنها تصلح للضدّين" ولابدّ أن يحمل الضمير على الاستخدام.

[394] وفي هامش ح ص: أي مُهيّئة.

[395] أ - تعالى.

[396] وفي هامش ح ص: أي سببًا بعقل فيه معنى العلّة.

[397] وفي هامش أ ح ص: وعند الأشعري كما أنّ القدرة المستجمعة بجميع شرائط التأثير لا تصلح للضدّين كذلك القدرة النّاقصة لا تصلح للضدّين فوقع في الجبر.

[398] وفي هامش ح ص: أي القدرة النّاقصة، ولو لم تحمل القدرة غير الصالحة للضدّين على القدرة النّاقصة لا تحد الأشعري مع الماتريدي.

[399] أ: من.

[400] أ: الحاصله.

بالمصدر بالقدرة المقارنة واختيار العبد، ولا يرد أنّ اختيار لما كان بتقدير الله تعالى يلزم الجبر لأنّ تقدير الاختيار اختيارًا[401] لا يوجب الجبر لأنّ تقدير الشيء لا يوجب ضدّه.

وأمّا استحالة دخول مقدور واحد تحت قدرتَين فعلى كون كلّ واحد منهما قدرة التخليق والاكتساب.[402] فأمّا إذا كانت لأحدهما قدرة الاختراع والآخر قدرة الاكتساب فذلك جائز، لا استحالة فيه، ولأنّ لزوم الجبر والتكليف بما لا يطاق لو لم تكن للقدرة الحادثة مدخلًا[403] مّا وتأثيرًا[404] مّا بمنع القدرة القديمة[405] عن[406] تأثير الحادثة لقوّتها وضعف الحادثة، وهذا هو المراد بالكسب المترتّب عليه الثواب والعقاب.

والحاصل؛ أنّ علم الله تعالى وإخباره بوجود شيء أو عدمه لا يوجب وجوده ولا عدمه بحيث ينسلب به قدرة الفاعل، لأنّ الإخبار عن الشيء حكم عليه بمضمون الخبر، والحكم تابع لإرادة الحاكم إيّاه، وإرادة التّابعة لعلمه، وعلمه تابع للمعلوم، والمعلوم هو ذلك الفعل الصادر عن فاعله بالاختيار، /[١٢ح] ففعله باختياره أصل، وجميع ذلك تابع له، والتابع لا يوجد المتبوع إيجابًا يؤدّي إلى القَسْر والإلجاء بل يقع التابع على حسب وقوع المتبوع، على ما تقرّر في بعد المأخذ من المطوّلات.

[الخاتمة]

وأمّا الخاتمة ففي الأمور المهمّة لِمن يريد وجه الله تعالى ولقائه. واعلم أنّ مِن لطائف قضاء الله تعالى وقدره جعلُ عبده موفّقًا بالاشتغال فيما يحيى القلب الميّت، ويجلّى من الصداء وفيما يعتقه من عذاب النار ويربحه لدار القرار ويكون سببًا للمحشر مع زمرة المقرّبين والأبرار.

اللّهمّ يا مصرّف القلوب، صرّف قلوبنا نحو طاعتك، ويا مقلّب القلوب، ثبّت قلوبنا على دينك، ويا وليّ الإسلام مكّنّا بالإسلام حتّى نلقاك به.

---

[401] وفي هامش أ ح ص: قوله "لأنّ التقدير الاختيار اختيارًا" يعني أنّ تقدير الله تعالى اختيار العبد على أن يكون العبد مختارًا في اختياره لا مجبورًا لا يوجب الجبر، والحاصل أنّ العبد مختار في اختياره وإن كان ذلك الاختيار تقدير الله تعالى.

[402] أ: الاكتسا.

[403] أ ص: مدخل.

[404] أ ص: تأثير.

[405] وفي هامش أ ح ص: والقدرة القديمة لا تمنع تأثير القدرة الحادثة لأن القديمة للاختراع، والحادثة للاكتساب فلا تمانع بينهما.

[406] أ: من.

اللّهمّ افتح مسامع قلوبنا لذكرك، وأرزقنا طاعتك وطاعة رسولك وعملًا بكتابك واجعلنا نخشاك كأنّا نراك أبدًا حتّى نلقاك، واسعدنا بتقواك ولا تشقنا بمعصيتك وَخِرْلَنَا في قضائك وبارك لنا في قدرك حتّى لا نحبّ تعجيل ما اخّرت ولا تأخير ما عجّلت واجعل غنائنا في أنفسنا.

قال الله تعالى في كتابه المنزل على نبيّه المرسل صلّى الله تعالى عليه سلّم: ﴿ يَا أَيُّهَا الّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا للهِ وَلِلرَسُولِ إذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أنَّ اللهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأنّهُ إلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ [الأنفال، ٢٤/٨]

وقال تعالى: ﴿وَهُوَ اللهُ لاَ إلٰهَ إلَّا هُوَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْأولٰى وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ [القصص، ٧٠/٢٨]

وقال تعالى: ﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ والْأرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ، وَهُوَ الّذِي يَبْدَؤا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأعْلَى فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [الرّوم، ٢٧/٣٠-٢٦]

وقال تعالى: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ /[١٣ح] سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ، وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْأرْضِ إلّا مَنْ شَاءَ اللهُ ثَمّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ، وَأَشْرَقَتِ الْأرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيّينَ وَالشّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَايَظْلَمُونَ، وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ أعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾ [الزّمر، ٧٠/٣٩-٦٧]

وقال تعالى مخبرًا عن عبده لقمان صلوات الله على نبيّنا وعليه: ﴿يَا بُنَيَّ إنّهَا إن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُن فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمٰوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ...﴾ [لقمان،٣١ /١٦]

وقال: ﴿يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ، فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ، وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴾ [الزّلزلة، ٨/٩٩-٦]

وقال تعالى: ﴿... لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ، وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ، وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أنْزِلَ إلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ، أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتَى عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ﴾ [الزّمر، ٥٦/٣٩-٥٣] الآية.

ثمّ اعلم أنّ الأحادث الّتي أذكرها في فضل ذكر الله فهي إمّا من **مشكاة المصابيح** أو من **المصابيح الشريف**، وأمّا الأحادث الّتي اذكرها في ظلّ العرش فهي من الكتاب المسمّى **بالبُدور السّافرة لأحكام لآخرة** للإمام علّامة السيوطي.

عن أبي الدرداء رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «ألا أنبئكم بخير أعمالكم وأزكاها عند مليككم وأرفعها في درجاتكم و خير لكم من إنفاق الذهب والورق وخير لكم من أن تلقوا عدوّكم فتضربوا أعناقهم و يضربوا أعناقكم قالوا: بلى، قال: ذكر الله ».[407] وراه مالك وأحمد والترميذي[408] وابن ماجة إلّا أنّ مالكًا وقف على أبي الدرداء.

وعن /[١٣ح] أبي مسى رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «مثل الّذي يذكر ربّه والّذي لا يذكروه[409] مثل الحيّ والميّت».[410] متّفق عليه.

وعن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال: كان رسول الله صلّى الله تعالى عليه و سلّم في طريق مكّة فمرّ على جبل يقال له: «جُمْدَان فقال: سيروا هذا جمدان سبق المُفَرّدون، قالوا : وما المُفَرّدون يا رسول اللَّه؟ قال : الذاكرون اللَّه كثيرًا والذاكرات».[411] ورواه مسلم رحمه تعالى.

وعن مالك قال: بلّغني أنّ رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم كان يقول: «ذاكر الله في الغافلين كالمقاتِل خلفَ الفارّين، وذاكر الله في الغافلين كغصن أخضرَ في شجر يابس، وفي رواية: مثلُ الشجرة الخضراء في وسط الشجرة، وذاكر الله في الغافلين مثل مصباح في بيت مظلم، وذاكر الله في الغافلين يريه الله مقْعدهُ من الجنّة وهو حيّ، وذاكر الله في الغافلين يغفر له بعدد كل فَصيحٍ وأعجمٍ» والفصيح: بنو آدم، والأعجم: البهائم.[412] ورواه رزين.

وعن معاذ بن جبل قال: «ما عمل العبد عملًا أنجى من عذاب اللّه، من ذكر اللّه».[413] رواه مالك وترمذي[414] وابن ماجة.

---

407 **سنن الترمذي**، الدعوات ٦ .
408 أ ح ص: الترميدي.
409 أ: لا يذكر.
410 **صحيح البخاري**، الدعوات ٦٦؛ وقد ورد الحديث في **صحيح مسلم**، صلاة المسافرين وقصرها ٢١١، بهذا اللفظ « مثل البيت الّذي يذكر الله فيه، و البيت الّذي...»
411 **صحيح مسلم**، الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار ٤؛ **سنن الترمذي**، الدعوات ١٢٩.
412 **شعب الإيمان** لأبي بكر البيهقي، ٨٩/٢-٩١؛ وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.
413 **موطأ**، الجمعة ٩٦؛ **مسند** ٣٩٦/٣٦؛ وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.
414 أ ح ص: الترميدي.

وعن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه «أنا مع عبدي إذا ذكرني وتحرك بي شفتاه».[415] ورواه البخاري.

وعن عبد الله بن عمر رضي الله تعالى عنهما عن النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم أنّه كان يقول: « لكل شيء صِقَالَةٌ، وصقالة القلوب ذكر اللَّه، وما من شيءٍ أَنْجى من عذاب اللّه من ذكرِ اللَّه. قالوا: ولا الجهاد في سبيل اللَّه؟ قال عليه السلام: ولا أن يضرب سيفه حتَّى ينقطع».[416] رواه البيهقي في **الدعوات الكبير.**

وعن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه أنّه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: يقال الله تعالى: «أنا عند ظنّ عبدي بي وأَنا معه، إذا ذكرني فإن ذكرني في نفسه، ذكرته في نفسي وإن ذكرني في ملإٍ ، ذكرته /[١٤ح] في ملإ خير منهم».[417]

وعن أبي ذر رضي الله تعالى عنه أنّه قال: قال الله تعالى: «مَن جاء بالحسنة فله عشر أمثالها وأزيد، ومن جاء بالسيئة فجزاء سيئة مثلها أو أغفر، ومن تقرب منّي شبرًا تقربت منه ذراعًا، ومن تقرب منّي ذراعًا تقربت منه باعًا، ومن أتاني يمشي أتيته هرولة، ومن لقيني بقراب الأرض خطيئة لا يشرك بي شيئا لقيته بمثلها مغفرة».[418]

وعن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه أنّه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: أنّ الله تعالى يقول:

> من عادى لي وليّا فقد آذَنْتُهُ[419] بالحرب، وما تقرّب إليّ عبدي بشيءٍ أَحبّ إليّ ممّا افترضت عليه وما يزال عبدي يتقرّب إليّ بالنوافل حتّى أحببته فإذا أحببته: كنت سمعه الَّذي يسمع به وبصرَه الَّذي يبصر به، ويده الَّتي يبطش بها، ورجله الّتي يمشي بها، وإن سأَلني لأُعطينّه، ولئن استعاذني لأُعيذنّه، وما تَرَدَّدْتُ[420] عن شيء أنا فاعله تَرَدّدِي[421] عن قبض نفس المؤمن، يكره الموت وأنا أَكره مساءته ولا بدّ له منه.[422]

وعنه أيضًا أنّه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم:

---

[415] **مسند** ٥٦٨/١٦؛ **صحيح البخاري**، التوحيد ٤٣.
[416] **الدعوات الكبير** لأبي بكر البيهقي، ٨٠/٢.
[417] **صحيح البخاري**، التوحيد ١٥؛ **صحيح مسلم**، الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار ٢١-٢.
[418] وقد ورد الحديث بهذا اللفظ في **صحيح مسلم**، الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار ٢٢؛ **سنن ابن ماجه**، الأدب ٥٨.
[419] وفي هامش ح ص: أي أعلمته.
[420] وفي هامش ح ص: أي ما كنت مُباليًا.
[421] وفي هامش ح ص: مثل مبالتي.
[422] **صحيح البخاري**، الرقاق ٣٨؛ وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة في **مسند**، ٢٦١/٤٣.

إنّ لله تعالى ملائكة يطوفون في الطرق يلتمسون أهل الذكر، فإذا وجدوا قومًا يذكرون الله تنادوا: هلمّوا إلى حاجتكم قال: فيحفونهم بأجنحتهم إلى السماء الدنيا، فإذا تفرقوا[423] عرجوا إلى السماء قال: فيسألهم الله، وهو أعلم بهم، من أين جئتم؟ فيقولون جئنا من عند عبادك في الأرض، قال: فيسألهم ربّهم، وهو أعلم بهم، ما يقول عبادي؟ قالوا: يسبحونك ويكبّرونك ويحمدونك يهلّلونك ويمجدونك، قال: فيقول: هل رأوْني؟ قال: فيقولون: لا والله ما رأوك، قال: فيقول: وكيف لو رأوني؟ قال: فيقولون: لو رأوك كانوا أشدّ لك عبادة، وأشد لك تمجيدًا، وأكثر لك تسبيحًا، قال: فيقول: فما يسألونني؟ قال: يسألونك الجنّة، قال: فيقول: وهل رأوْها؟ قال: فيقولون: لا والله يا ربّ ما رأوْها،/[١٥ح] قال: فيقول: فكيف لو أنهم رأوْها؟ قال: فيقولون: لو أنّهم رأوْها كانوا أشدّ عليها حرصًا، وأشدّ لها طلبًا، وأعظم فيها رغبة، قال: فممّ يتعوّذون؟ قال: يقولون: من النار، قال: وهل رأوْها؟ قال: يقولون: لا والله يا ربّ ما رأوْها، قال: يقول: فكيف لو رأوْها؟ قال: يقولون: لو رأوها كانوا أشدّ منها فرارًا، وأشدّ لها مخافة، قالوا: ويستغفرونك قال: يقول: فأشهدكم أنّي قد غفرت لهم، وأعطيتهم ما سئلوا وأجرتُهم ممّا استجاروا، قال: يقول ملك من الملائكة: ربّ فيهم فلان ليس منهم، إنمّا جاء لحاجة وفي رواية: يقولون ربّ فيهم عبد خطّاء إنّما مرّ فجلس معهم، قال: يقول: وله غفرت هم القوم لا يشقى بهم جليسهم.[424]

وعن عبد الله بن بشر قال: جاء أعرابيّ إلى النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم فقال: «أيّ الناس خير؟ فقال: طوبى لمَن طال عمره، وحسن عمله، قال: يا رسول الله أيّ الأعمال أفضل؟ قال: أن تفارق الدنيا ولسانك رطب من ذكر الله».[425]

وقال عليه السلام: «إذا مررتم برياض الجنّة فارتعوا قال: وما رياض الجنّة ؟ قال: حِلَقُ الذكر».[426]

وقال صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « من اضطجع مضطجعا لم يذكر الله فيه كان عليه من الله تِرَةٌ يوم القيامة».[427]

وقال: «ما من قوم يقومون من مجلس لا يذكورو اللّه فيه إلّا قاموا عن مثل جيفة حمار وكان لهم حسرةً ».[428]

---

[423] وفي هامش ح ص: أي الذاكرون.
[424] **صحيح البخاري**، الدعوات ٦٦.
[425] **شرح السنة** للبغوي، ١٦/٥.
[426] **مسند،** ٤٩٨/١٩.
[427] **سنن أبي داود،** النوم ٥.

وقال عليه السلام: «ما جلس قوم مجلسًا لم يذكروا الله فيه، ولم يصلّوا فيه على النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلم إلّا كان عليهم ترة يوم القيامة إن شاء عذّبهم وإن شاء عفا عنهم وإن شاء أخذهم به».[429]

وقال: « لا تكثروا الكلام بغير ذكرالله، فإنّ كثرة الكلام بغير ذكر الله قسوة للقلب، وإنّ أبعد النّاس من الله تعالى القلب قاسي».[430]

ما ذكرنا إلى هنا فهو من **المصابيح** ومن **مشكاة المصابيح؛** والّذي نذكر بعد هذا فهو من **البدور السافرة** للعلّامة السيوطي أخرج الطبرني وأبو يعلى والبيهقي في **شعب الإيمان.**

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « ليس على أهل لا إلٰه إلّا الله وحشة في الموت، ولا في القبور، ولا في النشور؛ وكأنّي أنظر إليهم عند الصيحة ينفضون رؤوسهم من التراب، يقولون: ﴿الحمد لله الذي أذهب عنّا الحزن﴾ [فاطر، ٣٥/٣٤] ».[431] وأخرج الختيلي في **الديباج**.

عن ابن عبّاس مرفوعًا: «أخبرني جبريل إنّ لا إلٰه إلّا الله أنسٌ للمسلم عند موته وفي قبره وحين يخرج من قبره، يا محمّد لو تراهم حين يقومون من قبورهم ينفضون رؤسهم يقول: لا إله إلّا الله، والحمد لله فيبيض وجهه. وهذا ينادى يا حسرتى على ما فرّطت فى جنب الله مسودّة وجهه».[432] وأخرج الطبراني وابن عديّ في **الكامل** والإصبهاني في **ترغيبه.**

عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «أوحى الله تعالى إلى إبراهيم: يا خليلي حسّن خلقك ولو مع الكفّار تدخل مداخل الأبرار، إنّ كلمتي سبقت لمن حسّن خلقه أن أظلّه في عرشي، وأن أسقيه حظيرة قدسي، وأن أدنيه من جواري».[433]

وأخرج الإصبهاني وابن شاهين عن أبي بكر الصدّيق رضي الله تعالى عنه سمعت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم يقول: «الوالي العادل المتواضع ظلّ الله ورحمه في الأرض

---

[428] **سنن أبي داود،** الأدب ٣١.
[429] شرح السنة **للبغوي،** ٢٧/٥.
[430] **سنن الترمذي**، الزهد ٦١.
[431] **معجم الكبير** لأبو القاسم الطبراني ١٧٧/١٣.
[432] ولم نعثر في مصادر الحديث.
[433] **معجم الأوسط** لأبو القاسم الطبراني، ٣١٥/٦.

فمن نصحه في نفسه وفي عباد الله أظلّه الله تعالى في ظلّه يوم لا ظلّ إلّا ظلّه، ومن غشيه[434] في نفسه وفي عباد الله خذ له الله تعالى يوم القيامة».[435]

أخرج مسلم عن ابن عمر[436] رضي الله تعالى عنه عن النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «إنّ المقسطين عند الله يوم القيامة على المنابر من النور عن يمين العرش، هم الّذين يعدلون في حكمهم وأَهليهم وما ولوا».[437]

وأخرج الترميذي وحسن. عن أبي سعيد /[١٦ح] الخدريّ قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «أحب الناس إلى الله تعالى يوم القيامة وأدناهم منه مجلسًا إمام عادل، وأَبغض الناس إلى الله تعالى، وأَبعدهم منه مجلسًا إمام جائر».[438]

أخرج الشيخان عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه عن النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم قال:

> سبعة يظلّهم الله في ظلّه يوم لا ظلّ إلّا ظلّه: إمام عادل، وشاب نشأ في عبادة الله، ورجل قلبه معلّق بالمساجد، ورجلان تحابا في الله اجتمعا عليه وتفرّقا عليه، ورجل دعته امرأة ذات منصب وجمال فقال إنّي أخاف الله، ورجل تصدّق بصدقة فأخفاها حتّى لا تعلم شماله ما تنفق يمينه، ورجل ذكر الله خاليًا ففاضت عيناه.[439]

أخرج أبو الشيخ في **الثواب** والإصبهاني في **التّرغيب** عن جابر بن عبد الله رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «ثلث من كنّ فيه أظلّه الله تعالى تحت عرشه يوم لا ظلّ إلّا ظلّه، الوضوء على المكاره، والمشي إلى المساجد في الظلم، وإطعام الجائع».[440]

---

[434] وفي هامش ح ص: أي عارضه وخالفه.
[435] **فضيلة العادلين من الولاة** لأبي نعيم، ١٢٤.
[436] أ ح: ابن عمرو.
[437] **صحيح مسلم**، الإمارة ١٨، وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.
[438] **سنن الترمذي**، الأحكام ٤.
[439] **صحيح البخاري**، الزكاة ١٦، الحدود ١٩.
[440] **الأمالي المطلقة** لابن حجر العسقلاني ١٠٨.

وأخرج أحمد وابن منيع والبيهقي في **الشعب.** عن عائشة قالت: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «أتدرون من السّابقون إلى ظلّ الله يوم القيامة، قالوا: الله ورسوله أَعلم، قال: الذين إذا أُعطوا الحقّ قبلوه ، وإذا سئلوه بذلوه، وحكموا للنّاس حكمَهم لأَنفسهم».[441]

وأخرج أبو نعيم وأبو الشيخ في **الثواب** وابن لال **مكارم الأخلاق** والبيهقي في **الشعب** عن أبي بكر الصدّيق قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم :« من سرّه أن يبعثه الله وفور جهنّم يوم القيامة ويظلّه في ظلّه فلا يكن على المؤمنين غليظًا وليكنْ /[١٧ح] بهم رحيمًا».[442]

وأخرج الطبراني والديلمي عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «ثلثة في ظلّ الله يوم القيامة: رجل حيث توجّه علم أنّ الله معه،[443] ورجل دعته امرأة إلى نفسها فتركها من خشية **الله،** ورجل يحبّ الناس لجلال **الله** تعالى».[444]

وأخرج أبو الشيخ والديلمي عن أنس رضي الله عنه تعالى عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم:

> ثلثة في ظلّ العرش يوم القيامة يوم لا ظلّ إلّا ظلّه واصل الرحم يزيد الله في رزقه ويمدّ في أجله، وامرأة مات زوجها، وترك علها أيتامًا صغارًا، فقالت: لا أتزوج، أقيم على أيتامي، حتى يموتوا، أو يغنيهم الله، وعبد صنع طعامًا، فأضاف ضيفه، وأحسن نفقته، فدعا عليه[445] اليتيم والمسكين، فأطعمهم لوجه الله.[446]

وأخرج الديلمي عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «أهل الجوع في الدنيا هم الّذين يقبض **الله** أرواحهم، وهم الّذين إذا غابوا لم يفتقدوا، وإن شهدوا لم يعرفوا، أخفياء في الدنيا، معروفون في السماء، إذا رآهم الجاهل ظنّ بهم سقمًا، وما به سقم إلّا الخوف من الله، يستظلّون يوم القيامة يوم لا ظلّه إلا ظلّه».[447]

---

441 **المسند،** ٤٠/٤٦٢،٤٤٠.

442 **شعب الإيمان** لأبي بكر البيهقي، ٥٣٨/١٣. وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.

443 وفي هامش أ ح ص: لقوله تعالى ﴿وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ﴾[الحديد، ٤/٥٧]، ولقوله تعالى ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾ [البقرة، ١١٥/٢].

444 **معجم الكبير** لأبو القاسم الطبراني، ٢٤٠/٨.

445 وفي هامش ح ص: أي فضل الطعام.

446 **كنز العمّال** للمتّقي الهندي، ٨١٦/١٥.

447 **كنز العمّال** للمتّقي الهندي، ٢٣٣/٣.

وأخرج طبراني وأبي نعيم عن معذ بن جبل قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « أقرب الناس إلى الله تعالى طال جوعه وعطشه وخوفه، الأخفياء الأبرياء الّذين إن شهدوا لم يعرفوا وإذا غابوا لم يفتقدوا».[448]

وأخرج ابن إبي الدنيا[449] في كتاب **الأهوال** عن مغيث بن سُمّي قال: «تركد الشمس فوق رؤسهم على أذرع، وتفتح أبواب جهنّم فتهبّ عليهم رياحها وسمومها، ويخرج عليهم نفخاتها حتّى تجري الأرضَ من عرقهم أنتن من الجيف، والصائمون في ظلّ العرش. يقول الفقير إلى رحمة الله تعالى [١٨ح] فينبغي لمن يؤمن بالله واليوم الآخر وبالجنّة وبالنار أن يصوم من كل شهر ثلثة أيّام».[450]

قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «من صام يومًا في سبيل الله جعل الله بينه وبين النار خَنْدَقًا كما بين السماء والأرض»[451] من حسان **المصابيح**.

عن قتادة قال: عمر رضي الله تعالى عنه: «يا رسول الله كيف من يصوم الدّهر كلّه؟ قال: لا صام ولا افطر، ثلث من كلّ شهر ورمضان إلى رمضان فهذا صيام الدهر كلّه، وصيام يوم عرفة أَحتسب على الله أَن يكفّر السنة التي قبله ، وَالسّنة التي بعده ، وصيام يوم عاشوراء ، أَحتسب على الله أَن يكفر السّنةَ الّتي قبلَها»[452] من صحاح المصابيح.

وسئل عن صوم يوم الاثنين قال: «فيه وُلِدْتُ وفيه أُنزل عليّ[453]».[454]

وسئلت عائشة رضي الله تعالى عنها: «أكان رسول الله تعالى عليه وسلّم يصوم من كلّ شهر ثلثة أيّام؟ قالت: نعم، فقيل: من أيّ أيام الشهر؟ قالت: لم يكن يبالي من أيّ أيام الشهر يصوم».[455]

قال ابن عبّاس رضي الله تعالى عنهما: «ما رأيت النبي صلّى الله تعالى عليه وسلّم يتحرّى صيام يوم فضله على غيره إلّا هذا اليوم، يوم عاشوراء، وهذا الشهر، يعني رمضان».[456]

---

[448] ولم نعثر في مصادر الحديث.
[449] أ: الدردا.
[450] **الأهوال** لابن ابي الدنيا، ١٠٦.
[451] **سنن الترمذي**، فضائل الجهاد ٣.
[452] **صحيح مسلم**، الصيام ١٩٦، ١٩٧، وقد ورد الحديث بالإضافات.
[453] وفي هامش أ ح ص: أي القرآن.
[454] **صحيح مسلم**، الصيام ١٩٧، وقد ورد الحديث بالإضافات.
[455] **صحيح مسلم**، الصيام ١٩٤.

وقال رسول الله: «من صام يومًا في سبيل الله، بعّد الله وجهه عن النّار سبعين خريفًا»[457] ومن صحاح **المصابيح.**

وقال عبد الله بن عمرو بن العاص: قال لي رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم:

يا عبد الله، ألم أخبر أنّك تصوم النّهار وتقوم اللّيل؟ قلت: بلى يا رسول الله، قال: فلا تفعل، صم وأفطر، وقم ونم، فإنّ لجسدك عليك حقًّا، وإنّ لعينك عليك حقًّا، وإنّ لزوجك عليك حقًّا إنّ لزورك عليك حقًّا[458] لا صام من صام الدهر، صوم ثلثة أيّام من كلّ شهر صوم الدهر كلّه، صم كلّ شهر ثلثة أيّام واقرأ [١٩ح] القرآن في كلّ شهر، قلت: إنّي أطيق أكثر من ذلك.[459]

الحديث من صحاح **المصابيح** ولنأت إلى حديث البدور.

أخرج الدّيلمي عن عليّ وكرّم الله وجهه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم «حملة القرآن في ظلّ الله يوم لا ظلّ إلّا ظلّه مع أنبيائه وأصفيائه».[460]

وأخرج الإصبهاني عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهما قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «ثلثة يتحدّثون في ظلّ العرش آمنين، والناس في الحساب: رجل لم يأخذه في الله لومة لائم، ورجل لم يمدّ يده إلى ما لا يحلّ له، ورجل لم ينظر إلى ما حرم عليه». [461]

وأخرج الديلمي بلا سند عن أنس رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «ثلثة تحت ظلّ عرش الله يوم لا ظلّ إلّا ظلّه، من فرّج عن مكروب من أمّتي، وأحيا سنّتي، وأكثر الصلاة عليّ».[462]

وأخرج البيهقي بسند حسن عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « أكثروا عليّ من صلاة في كلّ يوم جمعة فإنّ صلاة أمّتي تعرض عليّ في كل يوم جمعة، فمن كان أكثرهم عليّ صلاة كان أقربهم منّي منزلة».[463]

---

[456] **صحيح البخاري**، الصوم ٦٩.
[457] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ٣٦.
[458] ح – حقًّا.
[459] **صحيح البخاري**، الأدب ٨٤.
[460] **كشف الخفاء ومزيل الإلباس** العجلوني، ٨٥/١.
[461] **كنز العمّال** للمتقي الهندي، ٨١٨/١٥.
[462] ولم نعثر في مصادر الحديث.
[463] **كنز العمّال** للمتّقي الهندي، ٤٨٨/١.

وأخرج الترميذي وحسّنه عن جابر قال: قال رسول الله:

إنّ أحبكم إليّ وأَقربكم منّي مجلسًا يوم القيامة أَحاسنكم أَخلاقًا ، وإِنّ أَبغضكم إليّ وأَبعدكم منّي مجلسًا يوم القيامة الثَّرْثَارُونَ، والمُتَشَدِّقُونَ، والمُتَفَيْهِقُونَ، قالوا: يا رسول الله قدعلمنا الثَّرْثَارُونَ، وَالْمُتَشَدِّقُونَ ، وَالْمُتَفَيْهِقُونَ، قال: متكبّرون.[464] تفسير مشكلاته من السّيوطي الثرثار بمثلّثين ورائين الكثير الكلام تكلفًا، والمتشدّق المتكلم على شِدقه تفاصحًا وتعاظمًا.

وأخرج الطّبراني في **الأوسط** عن ابن عبّاس قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «من جاءه أجّله وهو يطلب العلم لقي الله [465] ولم يكن بينه وبين النبيّين إلّا درجة النبوّة».[466]

وأخرج الطّبراني بسند جيّد عن عمرو بن عنبسة سمعت رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم يقول:

عن يمين الرّحمن، وكلتا يديه[467] يمين ،رجال ليسوا بأنبياء، ولا شهداء، يغشى بياض وجوههم نظر النّاظرين، يغبطهم النبيّون والشهداء بمقعدهم وقربهم من الله تعالى. قيل: يا رسول الله من هم؟[468] قال: هم جُمّاع من نزّاع القَبائل، يجتمعون على ذكرِ الله وفينتقون أطايب الكلام كما ينتقي أكل التمر أطايبه الجُمَّاع، بضمّ الجيم وتشديد الميم، أي أخلاط من قبائل شتّى، ومواضع مختلفة، والنزّاع، جمع نازع، وهو الغريب، ومعناه: أنّهم لم يجتمعوا لقرابة بينهم ولا نسب ولا معرفة، وإنّما اجتمعوا لذكر الله لا لغيره. [469]

وأخرج أبو نعيم والدّارقطني في **الأفراد** عن ابن عمرمرفوعًا «إذا كان يوم القيامة وضعت منابر من ذهب عليها ثياب من فضّة، مفضّضة بالدرّ والياقوت والزّمرد وحلا[470] لها السندس والإستبرق، ثم يجاء بالعلماء فيجلسون عليها، ثم ينادي منادي الرحمن: أين من حمل إلى أمّة محمّد صلّى الله تعالى عليه وسلّم علمًا يريد به وجه الله؟ إجلسوا على هذه المنابر، فلا خوف عليكم حتى تدخلوا الجنّة».[471]

وأخرج الطّوسي في **عيون الأخبا**. عن أنس عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم قال:

---

[464] **سنن الترمذي**، البرّ والصلة ٧١.
[465] أ ص + تعالى.
[466] **كشف الخفاء** العجلوني، ٢٨٨/٢.
[467] وفي هامش أ ح ص: واليد في حق الله صفة قديمة لا نعرف حقيقته على ما قال الإمام الأعظم في **الفقه [الأكبر]**.
[468] ح: منهم.
[469] **المسند**، ٥٤١/٣٧، وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.
[470] أ: خلا.
[471] . **معجم الأوسط** لأبو القاسم الطبراني، ١٢٦/٦.

ليؤتينّ يوم القيامة برجل ليسوا بأنبياء ولا شهداء يغبطهم الأنبياء والشهداء لمنازلهم من الله يكون على منابر من النّور، قيل: ومن هم يا رسول الله؟ قال: هم الذين يحبّون اللهَ إلى الناس ويحبّون الناس إلى الله، ويمشون لله في الأرض نصحًا، قيل: يا رسول الله هذا يحبّون اللهَ إلى الناس ويحبّون الناس إلى الله، قال: يأمرونهم بالمعروف وينهونهم عن المنكر، فإذا أطاعوهم [٢٠ح] أحبّهم الله تعالى.[472]

وأخرج مسلم. عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «من نفّس عن مسلم كربة من كرب الدنيا، نفّس الله عنه كربة من كرب يوم القيامة، ومن يسّر على معسر، يسّر الله عليه في الدّنيا والآخرة ، ومن ستر مسلمًا ستره الله في الدنيا والآخرة».[473]

وأخرج البزّار والبيهقي والإصبهاني في **الترغيب** عن أنس قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم:

الشهداء ثلاثة: رجل خرج بنفسه وماله محتسبًا في سبيل الله، لا يريد أَن يقاتل[474] ولا يقتل، يكثر سواد المسلمين، فإن مات أَو قتل غفرت له ذنوبه كلّها، وأجير من عذاب القبر، ويؤمّن من الفزع الأَكبر، ويُزوّج من الحور العين، ويحلّى حلة الكرامة، ويوضع على رأْسه تاج الوقار والخلد. والثّاني خرج بنفسه وماله محتسبًا يريد أن يقتل ولا يقتل، فإن مات أو قتل كانت ركبته مع إبراهيم خليل الرحمن بين يدي الله تبارك وتعالى في مقعد صدق عند مليك مقتدر. والثّالث: خرج بنفسه وماله محتسبًا، يريد أن يقتل ويقتل، فإن مات أَو قتل جاء يوم القيماة شاهرًا[475] سيفه، واضعه على عاتقه، والنّاس جاثون على الركب يقولون: ألا أفسحوا لنا، فإنّا قد بذلنا دماءنا وأموالنا لله، [قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: والذي نفسي بيده لو قال ذلك لإبراهيم خليل الرحمن أو لنبي من الأنبياء لزحل لهم عن الطريق لما مِن واجب حقهم،] حتّى يأْتوا منابر من تحت العرش، فيجلسون عليها ينظرون كيف يقضى بين النّاس، لا يجدون غمّ الموت، ولا يغتمّون[476] في البرزخ، ولا تفزعهم الصّيحة، ولا يهمّهم الحساب، ولا الميزان، ولا الصّراط، وينظرون كيف يقضى بين النّاس، ولا يسأَلون شيئًا إلا أعطُوا، ولا يشفعون في شيء إلّا شفّعوا فيه، يعطون من الجنّة ما أحبّوا ، يتبوّؤن حيث أحبّوا.[477]

---

[472] **كنز العمّال** للمتّقي الهندي، ٧٥/٣.
[473] **صحيح مسلم**، البرّ والصلة الآدلب ٥٨. وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.
[474] أ: يقال.
[475] وفي هامش أ ح ص: أي مظهرًا.
[476] رواه غالبا «... يقيمون... »، انظر: **مسند البزّار**، ٣٢٩/١٢.
[477] **شعب الإيمان** لأبي بكر البيهقي، ١١٥/٦.

فيقول عبد العاجز جامع هذه السّطور من الأحاديث الشريفة [٢١ح] محتسبًا بالله تعالى إنّه ينبغي لمن يرجو لقاء الله من غير وقوع في الفزع الأكبر في يوم[478] النشور وقعت القيام من القبور أن يكون في قلبه محبّة الجهاد في سبيل الله مع أعداء الله تعالى وأعداء الدين خذلهم الله تعالى، وأنزل عليهم بأسه يوم الدين وجعلنا الله من المحبّين لأعلاء الدين بل من القائلين في سبيل لله يوم الدين.

عن مقدام بن معدي كرب قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «للشهيد عند الله ستّ خصال[479] يُغفر له في أول دفعة ، ويُرى مقعده من الجنّة ، ويجار من عذاب القبر، ويأمن يوم الفزع الأكبر، ويوضع على رأسه تاج الوقار الياقوتة منها[480] خير من الدنيا وما فيها، ويزوّج اثنتين وسبعين زوجة من الحور العين، ويشفع في سبعين من أقربائه»[481] من حسان **المصابيح**.

وقال صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « من مات ولم يغزوا ولم يحدّث به نفسه مات على شعبة من النّفاق»[482] من صحاح **المصابيح.**

وعن أنس أنّ رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم رجع من غزوة تبوك فدنا من مدينة فقال: «إنّ بالمدينة أقوما ما سرتم مسيرًا، ولا قطعة واديًا، إلّا كانوا معكم، و في رواية الأشركوكم في الأجر، قالُوا: يا رسول الله وهم بالمدينة قال: وهم بالمدينة[483] حبسهم الْعذر».[484]

عن أبي مسى قال: جاء رجل إلى النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم فقال الرجل: «يقاتل للمغنم، والرجل يقاتل للذكر،[485] والرجل يقاتل ليرى مكانه، فمن في سبيل الله؟ قال: من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا فهو في سبيل الله»[486] من صحاح **المصابيح**.

---

[478] أ + يوم.
[479] أ: حصال.
[480] أ: عنها.
[481] **سنن الترمذي**، فضائل الجهاد ٢٥.
[482] **صحيح مسلم**، الإمارة ١٥٨.
[483] أ ح – قال.
[484] **صحيح البخاري**، المغازي ٨١.
[485] وفي هامش ح ص: أي عند الناس.
[486] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ١٥.

وقال: «لا يكلم أَحد في سبيل الله، والله أَعلم بمن يكلم في سبيله إلّا جاء يوم القيامة، واللون لون الدم، والريح ريح المسك».[487]

وقال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « أنتدب الله[488] [٢٢ح] لمن خرج في سبيله لا يخرجه إلّا إيمان بي وتصديق برسلي أَنّ أُرجعه بما نال من أَجر أَو غنيمة أَو أُدخله الجنّة».[489]

قال: «والذي نفسي بيده لولا أنّ رجالًا من المؤمنين لا تطيب أنفسهم أن يتخلّفوا عنّي، ولا أجد ما أحملهم عليه ما تخلّفت عن سريّة تغزو في سبيل الله، والذي نفسي بيده لوددت أنّي أقتل في سبيل الله، ثمّ أحيا، ثمّ أقتل، ثمّ أحيا، ثمّ أقتل، ثمّ أحيا، ثمّ أقتل».[490]

وقال: «رباط[491] يوم في سبيل الله خير من الدنيا وما عليها».[492]

وقال: «لغزوة في سبيل الله أو روحة خير من الدنيا وما فيها».[493]

وقال: «رباط يوم وليلة خير من صيام شهر وقيامه، وإن مات جرى عليه عمله الذي كان يعمله، وأجري عليه رزقه».[494]

وقال صلّى الله تعالى[495] عليه وسلّم: «ما اغبرّت قدما عبد في سبيل الله فتمسّه النار».[496] كل هذه الأحاديث من صحاح **المصابيح**.

قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم:

من آمن بالله وبرسوله وإقام الصلوة وصام رمضان كان حقًّا على الله، أن يُدخله الجنّة جاهد في سبيل الله جلس في أرضه الّتي ولد فيها، قالو: أفلا نبشّر النّاس؟ قال: أنّ في الجنّة مائة درجة أعدّها الله للجاهدين في سبيل الله، ما بين الدّرجتين كما بين السماء

---

[487] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ١٠.
[488] وفي هامش ح ص: أجاب أو تكفّل.
[489] **صحيح البخاري**، الإيمان ١٦.
[490] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ٧.
[491] وفي هامش أ ح ص: ويجوز أن يراد برباط يوم إقامة يوم في الجهاد وانتظار الغزو فيه، **زين العرب**.
[492] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ٧٣.
[493] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ٥.
[494] وفي هامش ح ص: في الجنّة. | **صحيح مسلم**، الإمارة ١٦٣.
[495] أ ص – صلى الله تعالى.
[496] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ١٦.

والأرض، فإذا سئلتم الله فاسئلوه الفردوس، فإنّه وسط الجنّة وأعلى الجنّة وفوقه عرش الرحمن و منه تفجّر أنهار الجنّة.[497]

وقال صلّى الله تعالى عليه وسلّم: « مثل المجاهد في سبيل الله كمثل الصائم القائم القانت بآيات الله، لا يفتر من صيام ولا صلاة حتّى يرجع المجاهد في سبيل الله»[498] من صحاح **المصابيح**.

وعن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم إنه قال: «لا يلج النارَ رجل بكى من خشية الله حتّى يعود اللبن في الضرع، ولا يجتمع غبار في سبيل الله ودخان جهنم في مَنْخِرَيْ مسلم أبدًا، ويروي في جوف /[٢٣ح] عبد أبدًا ولا يجتمع الشحّ[499] والإيمان في قلب عبد أبدًا».[500]

وعن ابن عبّاس قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلّم: «عينان لا تمسّهما النار عين بكت من خشية الله، وعين باتت تحرس في سبيل الله»[501] من حسن **المصابيح**.

عن عمران بن حصين قال: قال رسول الله :«لا يزال طائفة من أمّتي: يقاتلون على الحقّ ظاهرين على من ناويهم[502] حتّى تقاتل أخرهم المسيح الدجال».[503]

عن أبي أمامة عن النّبيّ عليه السلّم قال: «من لم يغز ولم يجهّز غازيًا أو يخلّف غزايا في أهله بخير، أصابه الله بقارعة[504] قبل يوم القيامة».[505]

عن فضيلة بن عبيد عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم قال: « كلّ ميّت يختم على عمله إلّا اللذي مات مرابطًا في سبيل الله، فإنّه ينمى له عملُه إلى يوم القيامة ويأمن من فتنة القبر»[506] من حسان **المصابيح**.

وسئل عبد الله بن مسعود عن هذه الآية[507] ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾ [آل عمران، ١٦٩/٣] قال: أنا قد سئلنا رسول الله عن ذلك، فقال:

---

[497] **صحيح البخاري**، الجهاد والسير ٤.
[498] **صحيح مسلم**، الإمارة ١١٠.
[499] وفي هامش أ ح ص: الشحّ منع ما أوجب الله عليهم.
[500] **مسند**، ٣٣٠/١٦.
[501] **سنن الترمذي**، فضائل الجهاد ١٢.
[502] وفي هامش ح ص: أي عاداهم.
[503] **صحيح البخاري**، الاعتصام بالكتاب والسنة ١٠.
[504] وفي هامش ح ص: أي بداهية شديدة.
[505] **سنن ابن ماجه**، الجهاد ٥.
[506] **سنن أبي داود**، الجهاد ١٥.

أرواحهم في جوف طير خضر، لها قناديل معلقة بالعرش تسرح من الجنّة حيث شاءت، ثمّ تأوي إلى[508] تلك القناديل فاطّلع إليهم ربهم اطّلاعة فقال: هل تشتهون شيئًا؟ قالوا: أي شيء نشتهي ونحن نسرح من الجنّة حيث شئنا، ففعل ذلك بهم ثلاث مرات، فلمّا رأوا أنّهم لن يتركوا من أن يسألوا، قالوا: يا رب، نريد أن ترد أرواحنا في أجسادنا حتّى نقتل في سبيلك مرّة أخرى، فلما رأى أن ليس لهم حاجة تركوا.[509] من صحاح **المصابيح**.

عن أنس رضي الله تعالى عنه قال: انطلق رسول الله تعالى صلّى عليه وسلّم /[٢٤ح] وأصحابه حتّى سبقوا المشركين إلى بدر وجاء المشركون، فقال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم:

> قوموا إلى الجنّة عرضها السماوات والأوض قال عمير بن حمام: بخٍ بخٍ، فقال رسول الله ما حملك إلى قولك بخٍ بخٍ؟، قال: لا والله يا رسول الله إلا رجاء أن أكون من أهلها، قال رسول الله إنّك من أهلها، قال: [510] فأخرج تمرات فجعل يأكل منهنّ، ثمّ قال: لئن أنا حييت[511] حتّى آكل تمراتي هذه أنّها لحياة طويلة، قال: فرمى بما كان معه من التمر ثمّ قاتلهم حتّى قتل. رضي الله تعالى عنه ونفعنا بشفاعته.[512] من صحاح **المصابيح**.

يقول: عبد المحتاج إلى رحمة الله تعالى ينبغي لمن يريد متابعة حبيب الله أن يجاهد في الفرائض والواجبات والسنّن والنوافل لاسيما وقت الأسحار، لما روى عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه أنّه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلّم: «إنّ الله تعالى قال: من عادى لي وليًّا فقد آذنته بالحرب، وما تقرّب إلي عبدي بشيء أحبّ إليّ ممّا افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرّب إلي بالنوافل حتّى أحبّه، فإذا أحببتّه فكنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده الّتي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها»[513] الحديث من صحاح **المصابيح**.

---

[507] أ: الآيات.
[508] أ ص – إلى.
[509] **صحيح مسلم**، الإمارة ١٢١.
[510] وفي هامش ح ص: روى.
[511] أ: أحييت.
[512] **صحيح مسلم**، الإمارة ١٤٥.
[513] **صحيح البخاري**، الرقاق ٣٨.

وقد وجدت في بعض كتب التّذكير: إنّ موسى عليه الصلاة والسلام سأل ربه فقال: «يا رب ما لمن صلّى باللّيل والنّاس ينام، قال الله تعالى: أنشر عليه رحمتي وأنوّر قلبه ووجه واستجيب له دعائه واكتب له بكل ركعة ثواب ألف ركعة بالنهار وابني له قصرًا في الجنة».[514]

وروى أنّ النّبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم قال: في وصيته لأبي هريرة «ركعتان بعد النوم في جوف الليل خير لك من ألف ركعة بالنهار ما لم ترائي».[515]

وروى /[٢٥ح] أنّه عليه صلاة والسلام قال له: «المصلّى في الليل يكون أحسن الناس وجهًا في الدنيًا والآخر».[516]

وعن أبي أمامة رضي الله تعالى عنه[517] عن النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم قال: «عليكم بقيام الليل، فإنّه دأب الصالحين قبلكم، وهو قربة لكم إلى ربكم، ومكفرة للسيئات، ومنهاة عن الإثم»[518] من حسان **المصابيح**.

قال النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «يعقد الشيطان على قافية رأس أحدكم إذا هو نام ثلث عقَد، يضرب كل عقدة: عليك ليل طويل فارقد، فإن استيقظ فذكر الله انحلّت عقدة، فإن توضأ انحلت عقدة، فإن صلّى انحلّت عقدة، فأصبح نشيطًا طيب النفس، وإلّا أصبح خبيث النفس كسلان».[519] من صحاح **المصابيح**.

قال المغيرة: قام رسول الله صلّى الله عليه وسلّم حتّى تورّمت قدماه، فقيل له: «يا رسول الله قد غفر الله لك ما تقدّم من ذنبك وما تأخّر، فقال: أفلا أكون عبدًا شكورًا».[520]

وقال عبد الله بن مسعود: ذكر عند النبيّ صلّى الله تعالى عليه وسلّم رجل فقيل: مازال نائمًا، حتّى ما قام إلى الصلاة، قال عليه السلام: «بال الشيطان في أذنه»[521] من صحاح **المصابيح**.

وقال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «من تعارّ من الليل، فقال: لا إله إلّا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد، وهو على كل شيء قدير، الحمد لله، وسبحان الله، ولا إله إلّا الله،

---

[514] ولم نعثر في مصادر الحديث.
[515] ولم نعثر في مصادر الحديث.
[516] ولم نعثر في مصادر الحديث.
[517] أ ص – رضي الله تعالى عنه.
[518] **سنن الترّمذي**، الدعوات ١٠٢. وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة.
[519] **صحيح البخاري**، التهجّد ١٢.
[520] **صحيح البخاري**، تفسير القرآن سورة الفتح **٢**.
[521] **صحيح البخاري**، التهجّد ١٣.

والله أكبر، ولا حول ولا قوة إلا بالله، ثمّ قال: اللّهمّ اغفر لي، أو دعًا، استجيب له، فإن توضأ وصلّى قبلت صلاته»[522] من صحاح **المصابيح**.

عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «من قام بعشر آيات لم يكتب من الغافلين، ومن قام بمائة آية كتب من القانتين، [٢٦ح] ومن قام بألف آية كتب من المقنطرين»[523] من صحاح **المصابيح**.

وقال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلّم: «ينزل ربّنا تبارك وتعالى كلّ ليلة إلى السماء الدنيا، حين يبقى ثلث الليل الآخر فيقول: من يدعوني فأستجيب له، من يسألني فأعطيه، من يستغفرني فأغفر له، وفي رواية: ثمّ يبسط يديه يقول: من يقرض غير عدوم ولا ظلوم حتّى ينفجر الفجر».[524]

وقال: «إنّ في الليل [لـ]ساعة، لا يوافقها رجل مسلم يسأل الله خيرًا من الدنيا والآخرة إلّا أعطاه إيّاه، وذلك كلّ ليلة»[525] من صحاح **المصابيح**.

وقد وجدت بعض كتب التذكير، وفي حكاية الإمام غزّالي رحمه الله تعالى في رسالة مسمّاة **بأيّها الولد** إنّه قال:

> سفيان الثّوري[526] رضي الله تعالى عنه: إنّ الله تعالى خلق ريحا، تهبّ بالأسحار، وتحمل الأذكار والإستغفار إلى الملك الجبّار.
>
> وقال أيضًا: إذا كان أوّل الليل ينادي مناد من تحت العرش: ألا ليقم العابدون، فيقومون ويصلّون ما شاء الله، ثمّ ينادي مناد في شطر اللّيل: ألا ليقم القانتون، فيقومون ويصلّون ما شاء الله إلى السحر، فإذا كان السحر نادى مناد: ألا ليقم المستغفرون، فيقومون ويستغفرون فإذا أطلع الفجر نادى مناد: ألا ليقم الغافلون، فيقومون من فرشهم كالموتى نشروا من قبورهم.[527]

---

[522] **صحيح البخاري**، التهجّد ٢١.
[523] **سنن أبي داود**، الصلاة ٣٢٤.
[524] **صحيح مسلم**، صلاة المسافرين وقصرها ١٧١.
[525] **صحيح مسلم**، صلاة المسافرين وقصرها ١٦٦.
[526] وفي هامش أ ح ص: والسفيان الثوري من كبار أولياء الله تعالى كما ذكر في **طباقات الأولياء**.
[527] **أيّها الولد**، لإمام الغزّالي ٩٧-٩٨.

قال الشّيخ شهاب الدّين السّهروردي:[528] «لا ينبغي للطالب أن يطلع الفجر وهو نائم إلّا أن يكون قد سبق في الليل قيام طويل فيعذر من ذلك، على أنّه إذا استيقظ قبل الفجر بساعة مع قيام قليل [قد] سبق في الليل يكون أفضل من قيام طويل، ثمّ النوم بعد طلوع الفجر فإذا استيقظ قبل الفجر يكثر الاستغفار والتّبيح ويغتنم تلك الساعة» انتهى ما نقل بعد كتب التّذكير.

قال لقمان الحكيم: وصاياه [٢٧ح] لإبنه «يا بنيّ، لا تكوننّ الديك أكيس منك، ينادي بالأسحار وأنت نائم فيه».[529]

ونقل الغزّالي هاهنا[530] بيتًا يناسب هذه الوصيّة:

لقد هتفت في جنح ليل حمامة	على فنن وهنًا[531] وإنّي لنائم[532]
كذبت وبيت الله لو كنت عاشقًا	لمّا سبقتني بالبكاء الحمائم
أزعم انّي هائم[533] ذوصبابة[534]	لربّي ولا أبكي ولا تبكي البهايم[535]

قال الإمام الغزّالي حجة الإسلام أنّه:

حكى أنّ الشيخ الشبليّ رحمة الله عليه خدم أربعمائة أستاذ، قال: قرأت منهم أربعمائة ألف حديث ثم أخترت منها حديثًا واحدًا وعملت به، وخلّيت ما سواه لأنّي تأمّلت فيه، فوجدت خالصي ونجاتي فيه، وكان علم الأوّلين والآخرين كلّه مندرجًا فيه، فاكتفيت به، وكذلك إنّ رسول لله صلّى الله تعالى عليه وسلّم قال لبعض أصحابه: اعمل لدنياك بقدر مقامك فيها واعمل لآخرتك بقدر مقامك فيها، واعمل لله تعالى بقدر حاجتك إليه واعمل للنار بقدر صبرك عليها. فإذا أردت أن تعصي مولاك فاطلب مكانًا لا يراك أيّه الولد، إذا علمت بهذه بالحديث لا حاجة لك إلى علم الكثير.[536]

وتأمّل حكاية أخرى وهي:

---

528 ح: السهرودي.
529 **أيّها الولد،** لإمام الغزّالي ٩٨-٩٩.
530 ح ص: ههنا.
531 وفي هامش ح ص: أي غصن.
532 وفي هامش ح ص: أي نصف ليل.
533 وفي هامش ح ص: والهائم من الهَيَمان نوع جذبة يكون في العاشق الصادق عند الوجد.
534 وفي هامش ح ص: الصبابة رقّة شوق والحراره، يقال رجل صبّ أي عاشق مشتاقه. **صحاح الجوهري**.
535 **أيّها الولد،** لإمام الغزّالي ٩٩-١٠٠.
536 **أيّها الولد،** لإمام الغزّالي ١٠٤-١٠٥.

إنّ خاتم الأصم كان من أصحاب شقيق البلخي رحمه تعالى، فسئله يومًا: يا أصمّ، صحبتني ثلاثين سنة ما حاصلك فيها؟ قال: حصّلت ثماني فوائد من العلم، وهي تكفيني منه لأنّي أرجو خلاصي ونجاتي فيها، فقال شقيق: ما هي؟ قال خاتم:

الفائدة الأولى: إنّي نظرت إلى الخلق، فرأيت لكل واحد منهم محبوبًا ومعشوقًا يحبه ويعشقه وبعض ذلك المحبوب يصاحبه إلى مرض الموت وبعض ذلك إلى شفير القبر ثم يرجع كلّه ويتركونه فريدًا وحيدًا ولا يدخل معه في قبره ولا يونسه فيه، فيما وجدت ما يدخل معه في قبره إلّا أعماله [٢٨ح] الصالحة فأخذتها محبوبة لي لتكون سراجًا في قبري وتؤنسني ولا تتركني فريدًا وحيدًا.

الفائدة الثانية: إنّي رأيت الخلق يقتدون أهوائهم ويبادرون إلى مرادات أنفسهم، فتأمّلت في قوله تعالى ﴿ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى﴾ [النازعات، ٧٩/٤٠-٤١] وتيقنت أنّ القرآن حق صادق، فبادرت إلى خلاف نفسي وتشمّرت بمجاهدتها وما متّعتها بهواها حتّى ارتاضت[537] في طاعة الله وانقادت.

الفائدة الثّالثة: إنّي رأيت كلّ واحد يسعى في جمع حطام الدنيا، ثم يمسكه قابضًا يده فتأمّلت في قوله تعالى ﴿مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللَّهِ بَاقٍ.﴾ [النّحل، ١٦/٩٦] فبذلت محصولي من الدّنيا لوجه الله تعالى ففرّقت بين المساكين ليكون زخرا لي عند الله .

الفائدة الرّابعة: إنّي رأيت بعض الخلق ظنّ شرفه وعزّه في كثرة الأقوام والعشائر فافتخروا بها، وزعم آخرون أنه في كثرة الأموال وكثرة الأولاد فاغترّوا بهم، وحسب بعضهم العزّ والشرف في غصب أموال النّاس وظلمهم وسفك الدمائهم، واعتقدت طائفة أنّه من إتلاف المال وإسرافه وتبذيره. فتأمّلت قوله تعالى ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ [الحجرات، ٤٩/١٣] واخترت التقوى واعتقدت أن القرآن حق صادق وظنّهم وحسابهم كلّها باطل زائل.

الفائدة الخامسة: أني رأيت الناس يذمّ بعضهم بعضا ويغتاب بعضهم بعضا فوجدت ذلك من الحسد في المال والجاه والعلم فتأمّلت في قوله تعالى ﴿نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ [الزخروف، ٤٣/٣٢] فعلمت أن القسمة[538] كانت من عند الله تعالى في الأزل، وما حسدت لأحد في ذلك قطّ ورضيت بقسمة الله تعالى.

---

[537] ح: ارتاضات.
[538] أ: القسمت.

الفائدة السّادسة: إنّي رأيت النّاس يعادي بعضهم بعضا لغرض [٢٩ح] و سبب فتأمّلت قوله تعالى ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا﴾ [فاطر، ٦/٣٥] وعلمت أنّه لا يجوز عداوة أحد غير الشيطان .

الفائدة السّابعة: إنّي رأيت كلّ أحد يسعى ويجد ويجتهد[539] بمبالغة لطلب القوت والمعاش بحيث يقع في شبه أو حرام أو يذلّ نفسه وينقص قدره فتأمّلت في قوله تعالى ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ إلاَّ عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾ [هود، ٦/١١] فعلمت أنّ رزقي على الله وقد ضمّنه، فاشتغلت بعبادته وقطعت طمعي عمّن سواه.[540]

الفائدة الثّامنة: إنّي رأيت كلّ أحد معتمدًا إلى شيء مخلوق بعضهم إلى الدّينار والدّرهيم وبعضهم إلى المال والملك وبعضهم إلى الحرفة والصناعة وبعضهم إلى مخلوق مثله، فتأمّلت في قوله تعالى ﴿وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إنَّ اللهَ بَالِغُ اَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا ﴾ [الطلاق،٣/٦٥] فتوكّلت على الله تعالى فهو حسبي ونعم الوكيل. فقال شقيق: وفّقك الله تعالى يا خاتم! إنّي قد قرأت في التّوراة والإنجيل والزّبور[541] والفرقان، فوجدت الكتب الأربعة تدوّر على هذه الفوائد الثّمانية، فمن عمل بها كان عاملًا بالكتب الأربعة.

والله أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب وحسبنا الله ونعم الوكيل ونعم المولى ونعم النصير، والصلاة والسلام على سيّدنا محمّد خاتم النبيّن وعلى آله وأصحابه أجمعين.

---

[539] ح: مجتهد.
[540] أ: سواء.
[541] ح- والزبور.

SONUÇ

İnsanın fiilleri ve buna bağlı olarak, insanın sorumluluğu ve özgürlüğü meselesi farklı yönleriyle her dönem tartışılmış bir konudur. Sadece Allah-insan ilişkisi merkezinde değil, aynı zamanda felsefî ve hukukî yönleriyle ele alınan önemli bir meseledir.

Kelâm ilmi açısından ise, ilâhî ilime ve kudrete dair herhangi bir şüphenin uyanmasına sebep olmadan, insanın hem dünya hayatı için hem de âhiret için sorumluluk sahibi oluşunu ortaya koymak açısından tartışılmıştır. Mu‘tezile ve Cebriyye, bir taraf mutlak özgürlüğü diğer taraf, mutlak cebri sanunarak bu konuda iki ucu temsil eder. Ehl-i sünnet ise, hem insanın özgür ve dolayısıyla sorumlu olduğunu; hem de Allah'ın mutlak ilmi ve kudretinin insanın fiillerini de kuşatacağını bir arada bulunduran modelleri kabul ederler.

Konunun kelâmî boyutunun yanı sıra, tarihi gerçekliklerle de kurulan ilişkisi, tartışmaların daha farklı bir amaç doğrultusunda ele alınmasına sebep olmaktadır. Örneğin, bazı dönemlerde halka yapılan kötü muamele, idareciler tarafından Allah'ın takdirî şeklinde topluma aktarılmıştır. Bazen de, dışardan gelen baskı neticesinde oluşan yenilmişlik psikolojisi karşısında, insanın çaba ve gayretini arttırmak için insanın hür irâde sahibi olduğu vurgulanarak yeni bir zihniyet oluşturulmaya çalışılmıştır.

Hüseyin el-Gölevî, *Kazâ ve Kader Risâlesi'*nde insanın, Allah'ın takdirînde, baskı ve zorlama altında olmadığını kanıtlamaya çalışır. Hüseyin el-Gölevî, bazı nasların, insanın eylemlerinde cebr altında olduğunu düşündürdüğü için yaşadığı sarsıntıyı, ancak Hânefî-Mâtürîdî büyüklerinin görüşleriyle aşabilmektedir. Peşinen bu durumu kabul eden Gölevî, her defasında insanın imanında ve küfründe mecbur olmadığını ve ihtiyâr sahibi olduğunu vurgular. Ona göre bu konuda, meselenin halli ancak Hânefî-Mâtürîdî âlimlerin ortaya koyduğu şu iki ilkeye uymakla gerçekleşir: "İlim mâlûma tâbidir." ve "İnsanın irâdesi, yani îkâ, ne mevcut ne madûmdur; ancak bir 'hâl'dir." Bu hususta pek

çok ayetten delil getiren Gölevî aynı zamanda, Eş'arî Kâdî Beyzâvî'nin de insanın kendi tercihleri sonucunda cehennemlik olduğunu imâ eden görüşlerine yer vermekten çekinmez. Ayrıca, tartışmalı diğer meseleler hakkında da Gölevî, Hanefî-Mâtürîdîlere tâbidir. Sözgelimi, kudreti ikiye ayırarak, Kudret-i mümekkine adını verdiği sebep ve şart ifade eden kudretin fiilden önce bulunmasını gerekli görür. Fiille birlikte irâdenin katılmasıyla devreye giren kudreti ise Kudret-i müyessire olarak isimlendirir. Kendisinden de önce bu isimlendirmelerin kullanıldığı vâki olmakla beraber, Mâtürîdîler içinde oldukça yaygın değildir. Ancak bu kullanımı haricinde Gölevî, klasik Mâtürîdî yaklaşımı devam ettirir. Yine Hüseyin el-Gölevî, kudretin iki zıttı içermeye elverişli olduğunu, aktardığı alıntılarla kabul eder. Eş'arîlerin cebre düşme sebebi olarak saydığı, bir makdûrun iki kudretin tesiriyle meydan gelemeyeceği ile ilgili olarak da Gölevî, yaratma ve kesbin fiildeki kesin ayrımından hareketle, bu durumun mümkün olduğunu kaydeder. Ancak Gölevî, insan fiilleri konusunda temel hususlara sadece sonuçları itibariyle değinmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi, onun amacı bu meseleleri uzun uzadıya tartışmak değil; insanın son kertede özgür olduğunu kanıtlamaktır.

Hüseyin el-Gölevî'nin aktardıklarında dikkat çeken bir diğer husus, bu savunduklarına Eş'arîlerden gelen karşı çıkıştır. Onların insan özgürlüğü ile ilgili Gölevî'ye karşı çıkması, artık cebrî muhatabın Eş'ariyye olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Gölevî'nin bu risâlesi Osmanlı son döneminde Mâtürîdîyye-tasavvuf ilişkisi açısından da önemli ipuçları sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Abrahamov, Binyamin, “Kitâbü’l-Lüma‘ya Göre Eş‘arî’nin Kesb Teorisinin Yeniden İncelenmesi” (çev. Hayrettin Nebi Güdekli), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, (İstanbul 2011/1), s. 187-200.

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlü’l-ilbâs* (nşr. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf el-Hindâvî), I-II, Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye 2000.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Şuayb el-Arnavûd), I-LII, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 2008.

Ahmed Efendi, Beyâzîzâde, *İşârâtü’l-merâm* (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmiyye 2007.

Altun, Hilmi Kemal, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprîzâde’nin “Risâle fî’l-kazâ ve’l-kader” İsimli Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2010.

Arpaguş, Hatice K., “Sofyalı Bâlî Efendi’nin Kazâ ve Kader Risâlesi ve Ayan-ı Sabite Açısından İnsan Fiilleri”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXX, (İstanbul 2006/1), s. 51-88.

“Mâtürîdîlik ve İrâde-i Cüziyye”, *IV. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-* (ed. Cengiz Çuhadar - Mustafa Aykaç – Yusuf Koçak), Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası 2017, I, s. 41-48.

“İmam Mâtürîdî’ye Göre İnsan Fiilleri”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (ed. Hülya Alper) İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2018, s. 215-237.

el-Asbahî el-Yemenî, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik Ebû Âmir, *Muvattâ rivâyetü Ebî Musab ez-Zührî*, (nşr. Beşşar İvâz Marûf-Mahmûd Halîl) I-II, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1996.

el-Askalânî, İbn Hacer, *el-Emâli’l-mutlaka* (nşr. Hamdî b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefî), Beyrut: Mektebü’l-İslâmî 1995.

Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 245- 247.

Aydın, Ömer, *Sadrüşşerîa es-Sânî’ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış doktora tezi, 1996.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l ârifîn ve esmâü’l- müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, I-II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1951.

el-Bâkıllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar) Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye 1987.

Bardakoğlu, Ali, "Kudret", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 317-318.

Bebek, Adil- Gölcük, Şerafettin, "el-Fıkhü'l-ekber" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 544-547.

el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesud b. Muhammed el-Ferrâ, *Şerhu's-sünne* (nşr. Şuayb Arnavud- Muhammed Züheyr eş-Şâvîş), I-XV, Beyrut: Mektebü'l-İslâmî 1983.

el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Hüsrevcirdî el-Horâsânî, *el-Câmiü li şuabi'l-îmân* (nşr. Abdülali Abdülhamid Hâmid), I-XIV, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd li'n-neşr ve't-tavzîh 2003.

ed-Deavâtü'l-Kebîr (nşr. Bedir b. Abdullah el-Bedir) I-II, Kuveyt: Garâs li'n-neşr ve't-tevzî' 2009

Beyzâvî, Nasîrüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî), I-V, Beyrut: Dârü İhyâit't-türâsi'l-Arabî 1418.

El-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Basrî, *Müsnedü'l-Bezzâr,* (nşr. Adil b. Sa'd), I-XVIII, Medine: Mektebetü'l-Ulûmu'l-hikem 2009.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, *el-Câmiü'l-müsnedü'l-sahîhü'l-muhtasar min umûri Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihi*, I-VIII, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye 1979,

el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif, *et-Tarifât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye 1968.

Çelebi, Kâtip, *Kitâb-ı Cihannüma*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1632.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (nşr. Şuayb Arnavûd-Muhammed Kâmil Belelî), I-VII, Beyrut: Darü'r-Risâleti'l-âlemiyye, 2009.

Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhül'ekber*, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015.

el-Fıkhü'l-ebsat, İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015.

el-Vasiyye, İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri (çev. Mustafa Öz) içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015.

Ebül'l-Bekâ, Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *Külliyyât: mu'cemü fî mustalâhâti ve'l-furûki'l-luğaviyye* (nşr. Adnan Dervîş-Muhammed el-Mısrî), Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1997.

Elmalı, Sezgin, *Molla Hâyâlî'nin Kelâmî Görüşleri (Şerhu'l-Kasîdeti'n-nûniyye Bağlamında)*, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2017.

el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebû Bişr İshâk b. Sâlim, *el-İbâne an usûlu'd-diyâne* (nşr. Abbas es-Sebbâğ) Beyrut. Dârü'n-Nefâis 1994.

Kitâbü'l-Lüma' fî'r-reddi alâ ehli'z-zeğy ve'l-bida' (nşr. Richard J. McCarthy), Beyrut: el-Matbaâtü'l-Kâtolikiyye 1956.

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn (nşr. Helmut Ritter), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1963.

Fahri, Macid, *İslâm Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş* (çev. Şahin Filiz), İstanbul: İnsan Yayınları 1998.

el-Gazzâlî, Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *Eyyühe'l-veled* (nşr. Ali Muhyiddin Ali el-Karadağî), Kahire: Dârü'l-İtisâm 1983.

Hak Yolcusuna Öğütler (çev. Asım Cüneyd Köksal), İstanbul: Gelenek Yayıncılık 2004.

Gimaret, Daniel "İnsan Fiilleri Konusunda Mâtürîdî'nin Görüşleri", *Mâtürîdî Gelen-ek-i* (der. Recep Alpyağıl), İstanbul: İz Yayıncılık 2016, s. 938-947.

Gölcük, Şerafeddin, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri,* Ankara: TDV Yayınları 1997.

Güdekli, Hayrettin Nebi, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul 2019/41), s. 85-129.

Gündoğar, Hamdi, "Fahreddin er-Râzî'de İrâde-Fiil İlişkisi", *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, sy. 6 (Şırnak 2016/2), s. 55-69.

Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbîhu's-Sünne", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 258-260.

el-Hemedânî, Ebü'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse* (çev. İlyas Çelebi), I-II İstabul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2013.

el-Hindî, Müttakî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-efâl* (nşr. Bekrî Hayatî-Saffe es-Sekâ), I-XVIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 198.

İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ehvâl* (nşr. Muhammed Fethî es-Seyyid), Mısır: Mektebetü Âl-i Yâsir 1413.

İbn Mâce, Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, (nşr. Şuayb el-Arnavûd vd.), I-V, Beyrut: Darü'l-risâleti'l-âlemiyye 2009.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî el-Rüveyfiî, *Lisânü'l-Arab* (nşr. Emin Muhammed Abdülvehhâb-Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî), Beyrut: Darü'l-İhyâi't-türâsi'l-Arabî 1997.

İbn Temcîd, Muslihuddin Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ tefsîri'l-Beyzâvî ve mea' hâşiyetü İbn Temcîd* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), I-XX, Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-ilmiyye, 2001.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym, *Faziletü'l-adilîn min vülât* (nşr. Hüseyin Muhammed Selmân), Riyad: Dârü'l-Vatan 1997.

Kalaycı, Mehmet, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetinin Osmanlı'daki İz Düşümleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XX (Sivas 2016/2), s. 9-72.

Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Mâtürîdîlik İlişkisi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2017.

el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nureddin Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Hanefî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye 1984.

Kılıç, Hulusi, "Ebü'l-Bekâ", *DİA,* İstanbul 1994, X, 298.

Koloğlu, Orhan Şener, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.

"Osmanlı Kelâm Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, Bursa 2010.

Korkmazgöz, Rıza, *Kelâm'da İlâhi İrâde ve İlim İlişkisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2005.

Köksal, Asım Cüneyd, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakîliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul 2012/2), s. 1-44.

"Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XIV, (İstanbul 2016/27), s. 101-132.

Kubat, Mehmet, “Kadere Dair İki Risâle”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, (Samsun 2008/1), s. 351-374.

Maden, Şükrü, “*Envârüt’-tenzîl ve esrârü’t-tevîl* Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî* (ed. Mustakim Arıcı), Ankara: İSAM Yayınları 2017, s. 581-607.

el-Mağnisâvî, Ebü’l-Müntehâ, *Şerhu’l-Fıkhi’l-ekber*, İstanbul: Salah Bilici Kitapevi 1984.

Fıkh-ı Ekber ve İzâhı (çev. Sabit Ünal), Ankara: Ayyıldız Matbaası 1957.

Mardin, Ebü’l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, I-II, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2017.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Âruçi), Ankara: TDV Yayınları 2017.

Kitâbü’t-Tevhîd Açıklamalı Tercüme, (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: İSAM Yayınları 2017.

Müslim el-Kureyşî, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b., *Sahîhü Müslim bi şerhi İmam Muhyiddin Ebî Zekeriyya Yahyâ b. Şerif en-Nevevî* (nşr. Müveffek Merî), I-VI, Dımaşk: Dârü’l-Feyhâ-Dârü’l-Menhel nâşirûn 2010.

en-Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mutemid, *Tebsıratü’l-edille* (nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), I-II, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2003.

et-Temhîd fî usûli’d-dîn (nşr. Muhammed Abdullah eş-Şâğûl eş-Şâfî), Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-türâs 2006.

Öçal, Şamil, “Osmanlı Kelâmcıları Eş‘arî miydi? Muhammed Akkirmânî’nin İnsan Hürriyeti Anlayışı”, *Dini Araştırmalar* II, (Ankara 1999/5), 225-254.

Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemâlpaşazâde’nin Düşünce Dünyası, İstanbul: İz Yayıncılık 2013.

Öz, Mustafa, “Mabed el-Cühenî”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 281-281.

Özafşar, Mehmet Emin-Demir, Mahmut, “Zayıf”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 157-160.

Özdemir, Metin, *Allah’ın Bilgisinin Ezelîliği ve İnsan Hürriyeti*, İstanbul: İz Yayıncılık 2003.

Özdinç, Rıdvan, *İrâde Akıl Hürriyet Son dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrâde Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınlar 2013.

“Osmanlı İrâde, Kazâ ve Kader”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XIV (İstanbul 2003/27), s. 233-248.

Özkan, Halit, “Süyûtî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 202-204.

Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul: Nûn Yayıncılık y.y.

er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kasım Hüseyn b. Muhammed el-Mufaddal, *el-Müfredât fî elfâzi’l-Kur’ân* (nşr. Safvân Adnan Dâvûdî), Beyrut: Dârü’ş-Şâmiyye 1996.

es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nureddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebû Bekir el-Buhârî, *el-Bidâye fî usûli’d-dîn* (nşr. Bekir Topaloğlu), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2012.

Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mesud b. Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavdîh (et-Telvîh ile birlikte*) (nşr. Adnan Dervîş), I-II, Beyrut: Şerîketü Dâri’l-erkam 1998.

Sami, Şemseddin, *Kamûsü’l-a‘lâm,* I-VI, İstanbul: Mihran1889.

Schwarz, Michael, “Hasan Basrî Kader Risâlesi Üzerine Bir İnceleme” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* II, sy. 3, (Çorum 2003/1), s. 123-141.

Soysal, Mehmet Fatih, *Osmanlı Müelliflerinden Ahmed Âsım Efendi’nin İrâde-i Cüziyye Risâlesi ve Probleme Yaklaşımı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi 2003.

Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, I-IV, Westmead: Greg International Publishers 1971 (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1308’in tıpkıbasımı).

et-Taberânî, Ebü’l-Kâsım Müsni’d-dünya, *el-Mu‘cemü’l-kebîr* (nşr. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî), I-XXV, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye 2010.

el-Mu‘cemü’l-evsad (nşr. Târık b. İvâzullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim Hüseynî), I-X, Kahire: Dârü’l-Harameyn y.y.

Tahir, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri* (haz. Yekta Saraç), I-III, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi 2006.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Şekâiku’n-nu‘mâniyye fî ‘ulemâi’d-devleti’l-Osmâniyye,* Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî 1975.

et-Tehânevî, Muhammed Alâ b. Ali b. Muhammed Hâmid el-Farûkî, *Keşşâfü Istılâhâti'l-ulûm ve'l-fünûn* (nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî) Beyrut: Mektebetü Lübnan 1996.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiü's-sahîh sünenü't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuad Abdülbâki-İbrahim Utve) I-V, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâlî el-Halebî 1975.

Topaloğlu, Bekir, *Kelâm ilmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki, "el-Budûrüs's-sâfire", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 360.

"İstitâat", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 399-400.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*, Ankara: Otto Yayınları 2017.

Yeprem, Mustafa Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, Ankara: TDV Yayınları 2016.

Yıldırım, Arif, Karslı Dâvûd Efendi'nin İrâde-i Cüziyye Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Erzurum 2000/15), s. 189-199.

Yurdagür, Metin, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2017.

Yücedoğru, Tevfik "Tekvîn", *DİA*, İstanbul XL, 388-390.

Zeyrek, Yunus, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara 2001.

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayreddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımaşkî, *el-A'lâm Kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-melâyin 2002.

EK 1: NÜSHA ÖRNEKLERİ

Hacı Mahmûd Efendi 1403

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmûd Efendi Bölümüne kayıtlı ح rumuzlu nüshanın ilk ve son varakları.

بسم الله الرحمن الرحيم
يامن جرت عادته على ربط المسببات بالاسباب
وسبق قضائه وقدره بتعلق ارادته
بكشف الاسرار لاولى الالباب
صل على من ايدته بالكتاب وفضلته
بالخطاب وعلى اله واصحابه الفائزين
فى المرجع والمآب وبعد فيقول
العبد الذليل المنيب الى الله الغنى المجيب
حسين بن الجبيب بن على الكولوى
الاريب ان مسئلة القضاء والقدر
لما كانت مختلفة بين اهل الروايات
والدرايات لكونها من اخفى الخفيات
واشكل المشكلات وكان صدرى
مضطربا فى قوله تعالى ولوشئنا لاتينا
كل

كل نفس هديها ولكن حق القول منى لاملئن
جهنم من الجنة والناس اجمعين ولما
من الله علىّ بتتبع الاصول والفروع
وبالاطلاع على المذاهب المختلفة بين
ائمة الهدى من الماتريدية والاشاعرة
وكثير من اهل السلوك وبين اهل الهواء
والضلال من الجبرية والقدرية اردت
ان اورد فى هذه الرسالة الموجزة بيان
القضاء والقدر على سبيل الايجاز على ما
نطق به اولوا الالباب من المفسرين
والمحدثين والمشايخ الكرام وبيان
تفسير قوله تعالى ولوشئنا لاتينا
كل نفس هديها الآية فجعلت الرسالة
مشتملة على بابين وخاتمة الباب
الاول فى بيان القضاء والقدر
والثانى فى تفسير قوله تعالى ولو
شئنا لاتينا كل نفس هديها الآية
والخاتمة فى المهمات للسالك الى
الله تعالى فاقول وبالله التوفيق

وسبب فتأملت في قوله تعالى ان الشيطان
لكم عدو فاتخذوه عدوا فعلمت انه
لا يجوز عداوة احد غير الشيطان الفائدة
السابعة اني رايت كل واحد يسعى
ويجد ويجتهد بمبالغة لطلب القوت
والمعاش بحيث يقع به في شبهة وحرام
ويذل نفسه وينقص قدره فتأملت
في قوله تعالى وما من دابة في الارض الا
على الله رزقها فعلمت ان رزقي على الله
وقد ضمنه فاشتغلت بعبادته وقطعت
طمعي عمن سواه الفائدة الثامنة
اني رايت كل واحد معتمدا الى شئ مخلوق
بعضهم الى الدينار والدراهيم وبعضهم
الى المال والملك وبعضهم الى الحرفة
والصناعة وبعضهم الى مخلوق مثله
فتأملت في قوله تعالى ومن يتوكل
على الله فهو حسبه ان الله بالغ امره
قد جعل الله لكل شئ قدرا فتوكلت
على الله تعالى فهو حسبي ونعم الوكيل

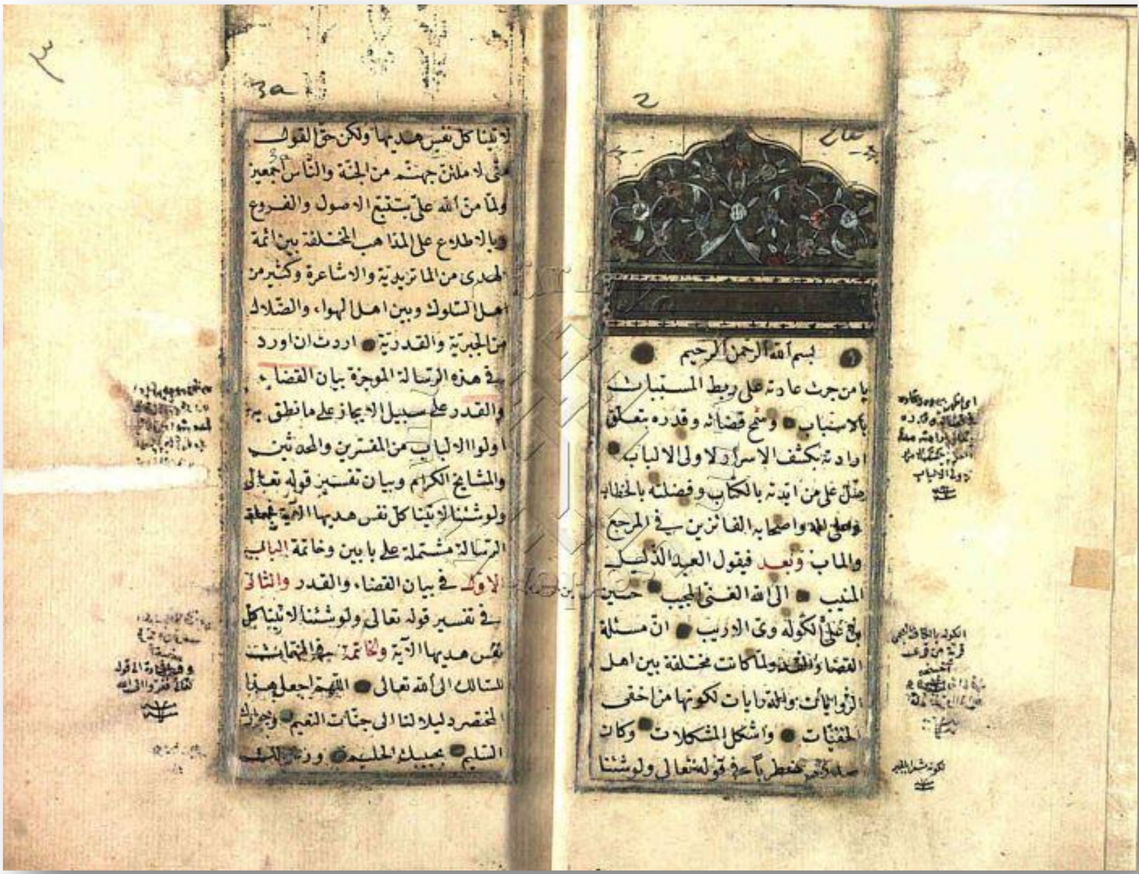
فقال

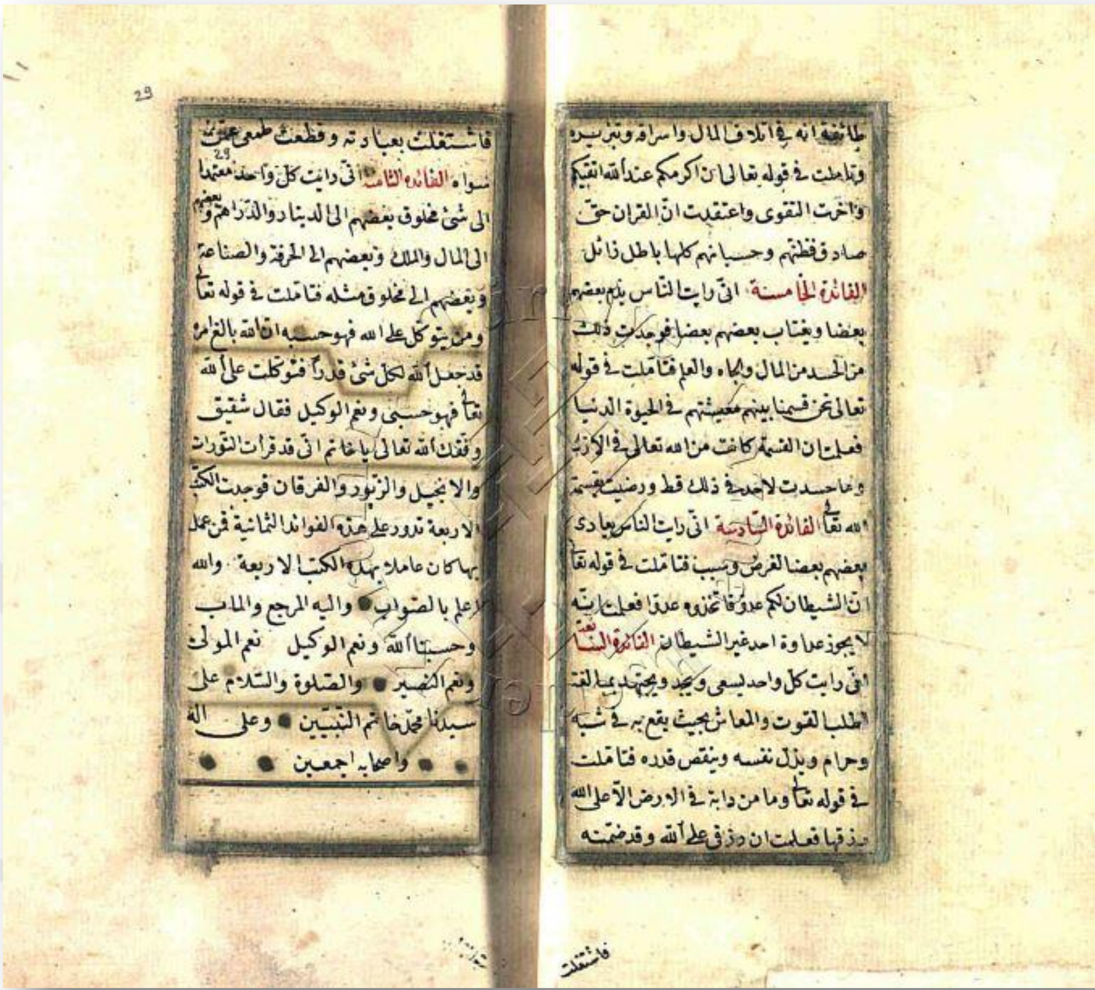
فقال شقيق وفقك الله تعالى
ياحاتم اني قد قرأت التوراة والانجيل
والفرقان فوجدت الكتب الاربعة تدور
على هذه الفوائد الثمانية فمن عمل
بها كان عاملا بهذه الكتب الاربعة
والله اعلم بالصواب واليه المرجع
والمآب وحسبنا الله ونعم
الوكيل نعم المولى ونعم النصير
والصلوة والسلام على سيدنا
محمد خاتم النبيين وعلى
آله واصحابه
اجمعين

قد نظرت في هذه الرسالة الشريفة وطالعت ما فيها من المعاني
المنيفة المتعلقة بمسئلة القضاء والقدر من الله تعالى المريد الحقيقي
القدير الاكبر بنظر دقيق وفكر انيق فوجدتها مطابقة للاصول
وموافقة للمذهب المهذب المقبول للشيخ ابي منصور الماتريدي اللائقة
عند الفحول بالاعتقاد والقبول للمولى الفاضل والعالم الكامل
حسين الكولوي شكر الله تعالى سعيه وانا الفقير عبد الله عفى الله
المدرس بالمدرسة الالهامية

Esad Efendi 3808-1

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümüne kayıtlı, ص rumuzlu Süleymaniye Kütüphanesi nüshanın ilk ve son varakları.

A5221

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde A5221 demiş numarasıyla kayıtlı أ rumuzlu nüshanın ilk ve son varağı.

والله اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب
وحسبنا الله ونعم الوكيل نعم المولى ونعم النصير
والصلاة والسلام على سيدنا محمد خاتم النبيين
وعلى اله واصحابه اجمعين تمت
بسم الله الرحمن الرحيم